

Роднае слова

2009/8

(260)

жнівень

Рэдакцыйная калегія

доктар філалагічных навук А. Бельскі (намеснік)
 доктар філалагічных навук М. Прыгодзіч (намеснік)
 доктар педагагічных навук М. Яленскі (намеснік)
 доктар мастацтвазнаўства Т. Габрусь
 доктар філалагічных навук У. Гніламедаў
 доктар мастацтвазнаўства В. Дадзіёмава
 доктар філалагічных навук В. Іўчанкаў
 доктар гістарычных навук, доктар архітэктуры А. Лакотка
 доктар філалагічных навук А. Ліс
 доктар філалагічных навук А. Лукашанец
 доктар філалагічных навук В. Максімовіч
 доктар мастацтвазнаўства У. Мартынаў
 доктар філалагічных навук І. Казакова

доктар філалагічных навук А. Ненадавец
 доктар філалагічных навук В. Новак
 доктар мастацтвазнаўства В. Нячай
 доктар педагагічных навук І. Паўлоўскі
 доктар мастацтвазнаўства В. Пракацова
 доктар філалагічных навук В. Рагойша
 доктар філалагічных навук І. Роўда
 доктар філалагічных навук І. Саверчанка
 доктар філалагічных навук В. Старычонак
 кандыдат філалагічных навук М. Трус
 доктар філалагічных навук М. Тычына
 доктар філалагічных навук І. Чарота
 доктар філалагічных навук Т. Шамякіна

Навуковыя кансультанты

Г. Адамовіч, Р. Аладава, М. Аляхновіч,
 Г. Арцямёнак, А. Багданава, З. Бадзевіч,
 Т. Казакова, В. Карамазаў, У. Каяла,
 В. Лемцюгова, І. Лепешаў, Е. Лявонава,
 В. Ляшук, В. Ляшчынская, А. Макаравіч,

У. Мархель, З. Мельнікава, П. Міхайлаў,
 М. Мішчанчук, А. Міхневіч, М. Мушыньскі,
 М. Новік, В. Рагаўцоў, В. Русілка,
 У. Рынкевіч, У. Сенькавец, А. Солахаў, А. Станкевіч,
 П. Сцяцко, Т. Тамашэвіч, Н. Усава, І. Штэйнер

Рэдакцыйная рада

Р. Бабашка, М. Бубешка, В. Буланда,
 І. Булаўкіна, В. Давідовіч, М. Жуковіч,
 Р. Ільіна, З. Камароўская, В. Кажура,

Л. Лазарчык, А. Марціновіч, Г. Марчук,
 М. Пазнякоў, А. Панфіленка, Т. Прадзед,
 А. Тарайковіч, І. Таяноўская

Над нумарам працавалі

рэдактары:

Андрэй Грыгаровіч (*Методыка і вопыт*: Вытокі, Педагагічная майстэрня, Настаўнік прапануе, Постаці; *Калі закончыўся ўрок*: Свята Слова, Да Дня беларускага пісьменства),

Крысціна Пучынская (*Літаратура і час*: Старажытная літаратура, Светапогляд, Нацыянальны вобраз свету, Па новых праграмах; *Міністэрства адукацыі прапануе*; Крыжаванка; Каляндар памятных датаў і юбілейных дзён),

Ларыса Сагановіч (*Мовы рысы непаўторныя*:

3 гісторыі мовы, 3 гісторыі назваў, На кніжную паліцу; *Методыка і вопыт*: Новыя правілы беларускага правапісу),

Мікола Трус (*Літаратура і час*: У энцыклапедыю "Максім Багдановіч", 3 юбілеем!, На скрыжаванні культур; *Нацыянальная і сусветная культура*: 3 гісторыі друкаванага слова),

Наталля Шапран (*Нацыянальная і сусветная культура*: Дыялог з карцінай, Святыні, Вяртанне да вытокаў),

намеснік галоўнага рэдактара
 адказны сакратар
 дзяжурны рэдактар
 літаратурныя рэдактары
 тэхнічны рэдактар
 камп'ютэрная праўка
 галоўны бухгалтар
 загадчык прыёмнай

Любоў Уладыкоўская,
Аляксандр Канановіч,
Крысціна Пучынская,
Алена Высоцкая, Надзея Бышка,
Канстанцін Лісецкі,
Ніны Ваніцкай,
Валянціна Урываева,
Вольга Барздова.

ЗАСНАВАЛЬНІК:
 МІНІСТЭРСТВА
 АДУКАЦЫІ
 РЭСПУБЛІКІ
 БЕЛАРУСЬ

УСТАНОВА
 «РЭДАКЦЫЯ ЧАСОПІСА
 "РОДНАЕ СЛОВА"»

Часопіс выходзіць
 з 1988 года
 (у 1988 – 1991,
 №№ 1 – 48,
 выдаваўся пад назвай
 "Беларуская мова
 і літаратура ў школе")

Галоўны рэдактар

**Зоя
 ПАДЛІПСКАЯ**

WWW.RS.UNIBEL.BY

Змест

ЛІТАРАТУРА І ЧАС

- Саверчанка Іван.** Архітэктоніка і сімволіка рарытэтай прыпавесці Кірылы Тураўскага. 3
- Кірыла Тураўскі.** Прыпавесць пра чалавечую душу і цела, або Пра Сляпога і Бязногага (*пераклаў Іван Саверчанка*) 4
- Павільч Аляксандр.** Культурная разнастайнасць свету ў пісьмовых крыніцах старажытнасці 9
- Мышкавец Ірына.** “І ў новым свеце пройдзе ўсё былое прада мной. . .”: Дзяйдор Дзябольскі і Максім Багдановіч 12
- Мельнікава Анжэла.** Адлюстраванне лёсу нацыі ў славянскіх літаратурах: Лёс беларускага народа ў прозе Кузьмы Чорнага 14
- Панькоў Яўген, Панькова Вольга.** Вядучы паланіст Беларусі: Асноўныя вехі навуковай дзейнасці прафесара Святланы Мусіенкі 18
- Мусіенка Святлана.** Гродна ў жыцці і творчасці Элізы Ажэшкі і Зофі Налкоўскай: Да праблемы пераемнасці традыцый 20
- Гоўзіч Ірына.** Сучасная беларуская паэзія: Матэрыял да вывучэння аглядавай тэмы ў XI класе 26

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

- Паўлавец Дзмітрый.** Адметнасці развіцця старабеларускай мовы ў XVI – XVII стст. 33
- Струкава Святлана.** Старажытныя найменні беларусаў 37
- Гуліцкая Вольга, Гуліцкі Мікалай.** Лексікаграфічныя даведнікі – найкаштоўнейшыя культуралагічныя набыткі нацыі 41

МЕТОДЫКА І ВОПЫТ

- Лукашанец Аляксандр, Кунцэвіч Любоў, Кандрацэня Ірына.** Правапіс мяккага знака і апострафа (§ 19). Правапіс абрэвіятур (§ 20). *Працяг* 45
- Несцяровіч Сяргей.** Біблія як помнік старажытнага пісьменства і крыніца літаратуры: Урок беларускай літаратуры ў X класе 48
- Бацюлёва Наталля.** Мікола Гусоўскі – выдатны паэт эпохі Адраджэння: Урок беларускай літаратуры ў IX класе 52

- Кашко Вольга.** “Дзякуй табе, браце, Бурачок Мацею. . .”: Жыццёвы і творчы шлях Францішка Багушэвіча: Урок беларускай літаратуры ў IX класе 54
- Ляшчынская Вольга.** Успомнім добрым словам: Да 120-годдзя з дня нараджэння Івана Пратасевіча 57

КАЛІ ЗАКОНЧЫЎСЯ ўРОК

- Штура Антаніна.** “Часоў былых і новых повязь. . .”: Мультымедычная прэзентацыя-справаздача даследчых груп 59
- Букліс Лілія, Валадзько Таццяна, Манчак Таццяна, Радзіён Людміла, Рудая Ганна, Скробава Ларыса.** Слова, вылітае з бронзы: Сцэнарый мерапрыемства, прысвечанага Дню беларускага пісьменства 62

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ І СУСВЕТНАЯ КУЛЬТУРА

- Новік Мікола.** Залаты век берасцейскай друкарні . . . 66
- Шаранговіч Наталля.** Песня пра зубра [Юрый Якавенка] 70
- Кірыльчук Вольга.** Іканаграфія Маці Божай Адзігітры ў мастацтве Беларусі XII – XVI стст. 72
- Гурскі Антон.** Эстэтыка каляндарна-абрадавай паэзіі беларусаў: Жніво 76

Міністэрства адукацыі прапануе

- Канцэпцыя вучэбнага прадмета “Беларуская літаратура” 80
- Канцэпцыя вучэбнага прадмета “Беларуская мова” 90
- Адукацыйны стандарт вучэбнага прадмета “Беларуская літаратура” (I – XI класы) 96
- Адукацыйны стандарт вучэбнага прадмета “Беларуская мова” (I – XI класы) 101

- Паэтычная старонка.** Багдановіч М. Цемень (50). Барадулін Р. Хто? (51). Шляхам зерня (51).
- Каляндар памятных датаў і юбілейных дзён на 2009 год:** Кастрычнік (44, 61).
- Крыжаванка.** Целеш Л. Да Дня беларускага пісьменства (112).

Часопіс уключаны ў Пералік навуковых выданняў ВАК Рэспублікі Беларусь для друкавання вынікаў дысертацыйных даследаванняў па філалагічных навуках, мастацтвазнаўстве, культуралогіі, педагогічных навуках (тэорыя і методыка навучання беларускай мове і літаратуры).

У адпаведнасці з Законам аб друку аўтары нясуць адказнасць за дакладнасць прыведзеных у артыкуле фактаў і звестак. Рэдакцыя пакідае за сабой права друкаваць артыкулы ў парадку абмеркавання, не падзяляючы пункту гледжання аўтара. Пры перадруку спасылка на “Роднае слова” абавязковая.

Іван САВЕРЧАНКА

АРХІТЭКТОНІКА І СІМВОЛІКА РАРЫТЭТНАЙ ПРЫПАВЕСЦІ КІРЫЛЫ ТУРАЎСКАГА

Адметнае месца ў творчай спадчыне Кірылы Тураўскага (каля 1130 – 1182) займае “Прыпавесць пра чалавечую душу і цела, або Пра Сляпога і Бязногага”. Твор сінкрэтычны ў жанравым плане і мае надзвычай складаную архітэктоніку. Як паказвае аналіз, яго структура прынамсі ўключае разгорнуты ўступ, сем асноўных частак і выснову-заклучэнне. Кожная з сямі частак, у сваю чаргу, мае зачын – пераказ урыўкаў з прыпавесці, – дэталёвыя тлумачэнні іх таемнага сэнсу, цытаты-аргументы з Бібліі і аўтарскія агаворкі і адступленні, як правіла, у канцы кожнай часткі, з самаацэнкамі, характарыстыкамі ўласнага стылю і творчай манеры. Ёсць таксама публіцыстычныя ўстаўкі – маральныя павучанні і філасофска-рэлігійныя разважанні.

У аснове белетрызаваанай часткі “Прыпавесці...” сюжэт, узяты з Евангелля паводле Мацвея (21, 33 – 41), што ў сваю чаргу ўзыходзіць да гутаркі імператара Антаніна з равінам, змешчанай у Вавілонскім Талмудзе.

На думку Кірылы Тураўскага, менавіта ў старажытнай прыпавесці пра Сляпога і Бязногага было схавана, зашыфравана хрысціянскае вучэнне. Таму ўласную творчую стратэгію пісьменнік бачыў найперш у тым, каб раскрыць чытачу таемны сэнс старадаўняй прыпавесці, вытлумачыць сімвалічнае значэнне кожнага яе вобраза, кожнага асобнага слова і выразу.

“Прыпавесць...” Кірылы Тураўскага семантычна шматузроўневая і поліфункцыянальная. Місія твора – давесці і ўсебакова абгрунтаваць, што з’яўленне Ісуса Хрыста, яго выратавальнага вучэння і ўсталяванне сапраўднай сусветнай Царквы было ўжо прадказана ў старадаўняй прытчы пра Сляпога і Бязногага, якую аўтар старанна пераказвае, дэталёва вытлумачваючы яе сімвалы і раскрываючы алегарычныя сэнсы.

Прысутнічае ў “Прыпавесці...” моцны палемічны струмень, скіраваны супраць уладных памкненняў растуўскага епіскапа Феадора, які меў намер пабурыць адзінства Праваслаўнай царквы, прагнучы самастойнасці. Непасрэдна

ў гэксце “Прыпавесці...” ёсць пасажы, што выразна ўказваюць на яе палемічнае прызначэнне: “*Тако бо вниде, яко же се церковник недостоин ерейства и утаив грех свой, не брег же о Божию Законе, но имея доля высока и славна житья на епископский взиде сан*”. Пісьменнік прыгадвае некалькі павучальных прыкладаў з гісторыі пра пакаранні тых, хто, як і Феадор, беспадстаўна захапіў святарскі сан.

Дыдактычную і асветніцка-выхаваўчую функцыю ў “Прыпавесці...” выконваюць шматлікія публіцыстычныя адступленні і сентэнцыі, у якіх выкладзена маральна-этычная, філасофска-багаслоўская і эстэтычная канцэпцыя аўтара. У творы таксама ёсць філалагічна-экзегетычныя ўстаўкі – вытлумачэнні духоўнага, унутранага зместу такіх біблейных вобразаў, як *Дрэва Жыцця, карань, ствол, галінкі, плады*. На думку Кірылы Тураўскага, яны сімвалізуюць розныя віды пакаяння, з’яўляюцца надзейным шляхам да выратавання.

Адзін з мастацкіх прыёмаў Кірылы Тураўскага – вытлумачэнні і алегарычныя азначэнні. Асабліва багатыя на семантычную разнастайнасць вытлумачэнні, якраз пададзеныя ў “Прыпавесці пра чалавечую душу і цела, або Пра Сляпога і Бязногага”. Алегарычная логіка аўтара вельмі стракатая: *Сляпы* – душа чалавека, *Бязногі* – сімвал цела чалавека, *дамавіты чалавек, або Гаспадар*, – Госпад Бог, *вінаград* – Рай, *вінаграднік* – зямля і свет, *плот* – Закон Божы, *уваход у вінаграднік* – веды розуму, *агароджа вінаградніку* – страх Божы, *ежа* – словы Божыя, *незачыненая брама* – упарадкаванасць дзіўных Божых стварэнняў, шлях да спазнання Бога, *служы* – анёлы, *дрэва* – ціхмянасць, стрыманасць у памкненнях і думках (“*смиреномудрие*”), *ствол* – добрая вера, *галінкі* – слёзы, пост, чыстая малітва, *плод* – любоў, паслухмянасць, пакорлівасць.

Паводле мастацкай логікі Кірылы Тураўскага, “*разлучэнне Сляпога і Бязногага*” сімвалізавала раздзяленне души і цела пасля смерці чалавека. Такім парадкам, пісьменнік абгрунтоў-

Іван Васілевіч Саверчанка – спецыяліст у галіне гуманітарных і сацыяльных навук. Доктар філалагічных навук (2000). Закончыў Магілёўскі педагагічны інстытут (1983), аспірантуру пры Інстытуце літаратуры АН Беларусі (1988). Вядучы супрацоўнік Інстытута літаратуры НАН Беларусі. Апублікаваў фундаментальныя працы “Канцлер Вялікага Княства: Леў Сапега”, “Старажытная паэзія Беларусі: XVI – першая палова XVII ст.”, “Астафей Валовіч” (усе 1992), “Сымон Будны – гуманіст і рэфарматар” (1993), “Апостал яднання і веры: Язэп Руцкі” (1994), “Aurea mediokritas. Кніжна-пісьмовая культура Беларусі: Адраджэнне і ранняе Барока”, “Хрысціянскі катэхізіс у кніжна-пісьмовай культуры ўсходніх славян эпохі Адраджэння і Барока: атрыбуцыя, паэтыка, семіётыка” (абедзве 1998). Сааўтар кніг “Нарысы па гісторыі беларуска-рускіх літаратурных сувязяў” (1993), “Гісторыя беларускай літаратуры: Старажытны перыяд” (1996). Распрацаваў “Праграму-праспект па беларускай літаратуры для VIII – XI класаў сярэдняй школы” (1992). Аўтар артыкулаў пра Францішка Скарыну, Міколу Гусоўскага, Сільвестра Косава, Інація Пацея, Андрэя Рымшу, Мікалая Радзівіла Чорнага і інш.

ваў асноватворную ідэю хрысціянскага вучэння пра вечнае жыццё душаў праведных людзей, іх уваскрэсенне ў Судны дзень і злучэнне з целамі. Выказванне з старадаўняй прытчы – “загадаў прывесці Сляпога” – сімвалізавала прыход душаў усіх памерлых, праведных і грэшных, да Бога пасля разлучэння з целам. Спробы Сляпога перакласці адказнасць за ўчынены грэх на Бязногага – гэта, паводле высновы Кірылы Ту-

раўскага, разгорнутая алегорыя на беспадстаўныя адгаворкі душы, нібыта ва ўсіх ганебных памкненнях і грэшных учынках вінаватае толькі цела.

“Прыпавесць пра чалавечую душу і цела, або Пра Сляпога і Бязногага” Кірылы Тураўскага перакладзена паводле выд.: Еремін, І. П. Літаратурное наследае Кирилла Туровского / И. П. Еремін // Труды Отдела древнерусской литературы. – М. – Л., 1956. – Т. XII. – С. 340 – 347.

Кірыла ТУРАЎСКИ

ПРЫПАВЕСЦЬ ПРА ЧАЛАВЕЧУЮ ДУШУ І ЦЕЛА, АБО ПРА СЛЯПОГА І БЯЗНОГАГА

Госпадзе, добраславі, ойча!

Добра і надзвычай карысна спасцігаць навуку Божага Пісання. Яна ўзгадоўвае цнатлівую душу і вядзе да стрыманасці. Божая навука робіць чалавека ўдзячным, уносіць душу на нябёсы, паабяцаныя Уладаром. Духоўнай працай умацоўваецца цела. Навука – шлях да славы. Яна стварае багацці, дапамагае пераадолюваць жыццёвыя перашкоды.

Таму заклікаю вас старанна чытаць святыя кнігі. Ускорміцеся Божымі словамі – знойдзеце невымоўныя даброты будучага веку! Навука – нябачная, але вечная і бясконца, цвёрдая і нерухомая.

Не проста чытальнай мовай пішу, але наважыўся раскрыць сутнасць. Салодкія мядзвяныя соты, і дабро – цукар! Але саладзейшы за іх – кніжны розум. У кнігах – скарб вечнага жыцця!

Калі хтосьці знаходзіць зямны скарб і яму дастаецца хаця б толькі адзін каштоўны камень – ён становіцца багаццем і можа без клопатаў пражыць да канца веку ў дастатку. Гэтак і той, хто здабывае скарбніцу Божых кніг – прарочых, псаломскіх, апостальскіх і выратавальных слоў самога Збаўцы Хрыста, – здабудзе выратаванне для сябе і паспрыяе тым, хто будзе слухацца яго.

Таму ёсць пацверджанне ў евангельскай прытчы, дзе гаворыцца: “Усялякі кніжнік, які навучае

Царству Нябеснаму, падобны да гаспадарлівага чалавека. Ён дае іншым ад сваіх скарбаў – старых і новых”. Чалавек кіруецца адно толькі славай, калі ён аддае перавагу больш знатным, а беднымі грэбуе! Гэтаксама недасведчанасць выяўляе скарбнік, што пазычае царскае серабро гандлярам, але не ў стане пры гэтым удвая павялічыць багацце гаспадара. Тое ж адносіцца і да чалавечых душаў. Калі кніжнік занадта ўзганарыцца ад свайго розуму, Госпад пазбаўляе яго таленту. Бог не любіць ганарлівых, а даброці пасылае пакорлівым.

Нават уладары гэтага свету і звычайныя працаўнікі настойліва прагнуць кніжнага навучання! Нам жа, кніжнікам, стаскоць належыць вучыцца, усім сэрцам імкнуцца да ведаў. Перад усім варта спасцігаць Божыя словы, напісаныя дзеля выратавання нашых душаў.

Але напружваецца мой розум, бедны на разважлівасць і не здатны спараджаць належных узнёслых словаў. Ён, нібы сляпы стралок, з якога ўсе пасміхаюцца, бо не можа патрапіць у мішэнь. Не маючы асаблівых здольнасцей пісаць, буду чэрпаць мудрасць з Божага Пісьма. Напоўнены бояззю, пачну гутарку пра евангелічныя аповеды. Спачатку прыгадаю прыпавесць Госпада, якую Мацвей да Царквы данёс.

I

Пачатак. Госпад Бог кажа. Жыў адзін гаспадарлівы чалавек. Ён пасадзіў вінаграднік, агарадзіў яго і наўкол выкапаў роў. Каб можна было ўваходзіць да яго, чалавек пакінуў уваход, зрабіў браму, але не зачыніў яе.

Калі ён забіраўся дадому, дык задумаўся, каго пакінуць за вартаўніка. Ён разважыў так: “Калі пакіну некага з маіх ненадзейных рабоў, ён скрадзе маё масць. Зраблю лепей наступным чынам – пастаўлю ў якасці ахоўнікаў Сляпога і Бязногага. Калі хто з непрыяцеляў маіх захоча ўкрасці мой вінаграднік, дык Бязногі ўбачыць злодзея, а Сляпы – учуе яго. Гэтыя вартаўнікі таксама не здолеюць скрасці вінаграду: Бязногі не можа ўвайсці ў сад, а Сляпы калі пойдзе, дык заблудзіцца і зваліцца з абрыву”.

Такім парадкам, пасадзіў Гаспадар вартаўнікоў каля брамы, надзяліў іх уладай над усім, што было наўкол вінаградніку. Пакінуў для іх неабходную вопратку і стравы. На развітанне Гаспадар прамовіў да вартаўнікоў:

– Толькі не чапайце майго вінаграду, што расце ўнутры агароджы.

Загадаў пад страхам смерці не парушаць яго нага загаду. Паведаміў пра час свайго вяртання, паабяцаўшы прынесці ім тады і разлік за працу. З тым і пайшоў.

Але спынімся тут. Паспрабуем усвядоміць евангелічнае слова – вусны плод, што прапануецца вашым вачам на інтэлектуальным абедзе.

Адказ-тлумачэнне. “Гаспадарлівы чалавек” – гэта Бог, які ўсё бачыць і ўсё трымае, які сваім словам стварыў увесь бачны і нябачны сусвет. Гаспадарлівым ён называецца, бо, паводле Пісання, мае не толькі адзін дом. Прарок гаворыць: “Твае нябёсы і Твая зямля. Сусвет і межы яго Ты заснаваў”.

Словы “пасадзіў вінаграднік” азначаюць Рай, створаны Госпадам. Бо пішацца: “І пасадзіў Бог Рай у Эдэме”.

Словы “агарадзіў плотам” – гэта няянакш страх Божы, якім Ён агарадзіў створаны Рай. Прарок кажа: “Страхам Яго рухаецца зямля, рассыпаюцца камяні, дрыжаць жывёлы, дымяцца горы, свяцілы служаць, нібы рабы, аблогі і ўсе нябесныя істоты выконваюць Яго волю!”

“Сцяна” – азначае ўсталяваны Божы закон. Закон уключае ўсе Божыя заповедзі. Бо сказана: “Мяжу ўсталяваў, якую не пяройдуць і не перасунуць”.

“Пакінуць уваход” – азначае, што Бог пакінуў чалавечаму розуму здольнасць спазнаваць рэчы, спасцігаць іх прызначэнне.

Аніякая істота не парушае Богага загаду. Бо сказана: “Усе ад Цябе чакаюць, каб даў ім спахыву своечасова”.

“Ежа” – азначае Божае слова. Майсей кажа: “Не хлебам адзіным будзе жыць чалавек, але ўсякім словам, што зыходзіць з Божых вуснаў”.

“Незачыненая брама” – гэта дзівосныя Божыя стварэнні, якія можна розумам спасцігаць. Сказана: “Праз створанае – Стваральніка спасцігай!” Не ўласцівацца, а веліч і моц, славу і даброці, якія чыніць для ўсіх, хто ўверсе і хто ўнізе, хто бачны і хто нябачны. Хрыстос таксама называецца чалавекам, але не літаральна, а вобразна. Чалавек не мае нічога агульнага з Богам. Без сумневу, Пісанне і анёлаў называе людзьмі, але ў алегарычным сэнсе. Тыя памыляюцца, хто літаральна разумее словы Майсея: “Сказаў Бог: створым чалавека паводле Нашага ўзору і падобнага на Нас”. Не маючы розуму і належнай логікі, яны надзяляюць бясплотнага Бога целам. Але гэта найвялікшая ераць, што Бог мае аблічча чалавека. Бога нельга ахарактарызаваць, бо Ён не мае ні меры, ні якасці. Але пакіну разважанні пра гэта і вярнуся да вытлумачэння прыпавесці.

Наступныя словы, якія прамовіў Гаспадар, вяртаючыся дадому: “Каго пакіну сцерагчы вынікі працы маёй?” Гэтае пытанне азначае – Айца, Сына і Святога Духа, а не нейкіх жывых істот. Ён гаворыць пра Валадара, які мае ўладу над усімі істотамі. Яму хацеў перадаць зямлю і ўладу над усім жывым. Нават не анёлам, каб яны панавалі над сусветам.

Потым Гаспадар кажа, што пакіне ў якасці вартаўнікоў Сляпога і Бязногага. Што сімвалізуюць Сляпы і Бязногі ў прыпавесці? Бязногі – гэта цела чалавека. Сляпы – гэта яго душа. Спачатку стварыў Бог цела Адама без душы, а потым – удыхнуў душу...

Як Бязногі і Сляпы былі пастаўленыя ля брамы, каб сцерагчы ўнутраныя багацці, гэтак патрыярхі, архіепіскапы, архімандрыты пастаўленыя паміж Царквою і алтаром, каб сцерагчы Святыя Тайны ад ворагаў Хрыста, ад ерэтыкоў, ад вытанчаных іншаверцаў, ад бессаромных грэхалюбцаў і вандалаў.

II

Слухайце ўважліва!

Мы ладам гутарку павядзём, а вы ўважліва сачыце. Хоць і замутнёны розум мой і грубая мая мова, але, пакладаючыся на вашы малітвы, прашу дару слова! Напэўна, я не варты разважаць пра тыя глыбокія рэчы, але дзеля карысці слухачоў – напішу. Калі нехта мае злыя намеры, дык ён не шукае дабра, а толькі займаецца тым, каб нечым зняважыць мяне і папікнуць.

Працяг. Сядзелі тыя вартаўнікі доўгі час, і раптам Сляпы пытае ў Бязногага:

– Што гэта за чароўны пах я адчуваю, які зыходзіць з-за брамы?

Бязногі адказвае яму:

– Шмат даброцяў мае наш Гаспадар унутры агароджы. Пакаштаваць іх – невымоўная асажда. Але Гаспадар наш мудры. Ён пасадзіў тут

цябе, які не можа бачыць, і мяне, які не мае ног. Таму мы не ў стане дастаць тых спакус.

Сляпы абурыўся:

– Чаму ты раней не паведаміў мне гэтага? Мы не трывалі б тут, а даўно спажылі б дадзеныя нам на захаванне прысмакі. Я не маю зроку, але ў мяне дужыя ногі. Таму магу несці і цябе, і паклажу (разумей, што “паклажа” – гэта духоўны цяжар, грэх. Як каза прарок: “Цяжкая ноша душыць мяне”).

Потым Сляпы прапанаваў:

– Бяры кош і сядай на мяне. Я панясу цябе, а ты мне шлях падказвай. Такім чынам збярэм увесь скарб нашага Гаспадара. Мяркую, што ён не хутка наведзецца да нас.

Вось прыклад разважанняў тых, хто не Бога шукае, а ўзнагарод гэтага свету, хто дбае толькі пра цялесныя асалоды! Яны не збіраюцца адказваць за ўласныя ўчынкi! Сваю душу, нібы пару, на вецер выпускаюць. З гэтай нагоды каза Ісая: “Зайздрасць прымуць неадукаваныя людзі”. Мы, грэшныя, зайздросцім гонару і славе праведнікаў, замест таго каб пераймаць іхнія ўчынкi.

Потым Сляпы прадоўжыў:

– Калі наш Гаспадар з’явіцца сюды, мы зможам лёгка ўхіліцца ад адказнасці. Як ён запытае мяне пра скрадзенае, я адкажу, што не маю зроку, каб нешта скрасці. Калі ж ён запытае цябе, дык ты адкажаш, што не маеш ног, каб увайсці ў агарод. Такім чынам, перахітрым нашага Гаспадара, найпрост возьмем узнагароду за нашае ўслугаванне.

Тады Бязногі сеў на Сляпога. Так увайшлі яны ў вінаграднік і забралі ўвесь скарб свайго Гаспадара.

Не абурайцеся, браты, недасканаласцю маёй мовы! Напісанае мной – сапраўды не надта прыгляднае. Як птушка, якую трымаюць за нагу, не можа ўзняцца ўвышыню, гэтак і я, абцяжараны цялеснымі жаданнямі, не ў стане як след разважаць пра духоўныя рэчы. Не дасягнуць мэты словы грэшніка, бо ён не мае добраславення Святога Духа. Аднак жа вернемся да вытлумачэння сутнасці тае прыпавесці.

Адказ-тлумачэнне. Вось сказана, што сядзелі яны доўгі час. Што азначае “доўгі час”? Гэта – сімвал ігнаравання Божых заветаў, клопат толькі пра цела, абьякаваць да душы. Бо той, хто мае Божы страх у сэрцы, не захапляецца зямнымі рэчамі. Ніхто з шчырых вернікаў не стане дамагацца царкоўнага сану. Тыя, што бесперапынна робяць зло, не дачакаюцца ўваскрэсення пасля смерці. Кажу гэта дзеля вашага ўразумення.

Наступныя словы Сляпога да Бязногага: “Што за чароўны пах я адчуваю” і далей. Яны сімвалізуюць высакамернасць Адама, які валодаў усімі зямнымі рэчамі, жывёламі, морамі і ўсімі істотамі, што жылі ў моры, цешыўся асладамі Эдэму. Але Адам раней за Божае асвятчэнне паспытаў забароненай

рэчы – пайшоў з Эдэму ў Рай. У выніку ён быў пакараны, як сказана ў Святым Пісанні: “Прагнаў Бог Адама з Раю і асудзіў яго абрабляць зямлю, з якой ён і быў створаны”. Ведай, не ў тым месцы было загадана Адаму жыць, адкуль Бог выгнаў яго.

Як некалі Адам без дазволу ўвайшоў у забароненае, гэтак і цяперашні царкоўнік (растоўскі епіскап Феадор. – *І. С.*) увайшоў на епіскапскую пасаду, не будучы варты яе. Ён утойвае ўласныя грахі, не трымаецца Божых заповедзяў. Толькі з карыслівымі мэтамі, дзеля высокага і заможнага жыцця здабыў епіскапскі сан.

Параўнанні-прыклады. Бог пакараў Адама – пазбавіў яго несмяротнасці за парушэнне забароны, дакрананне да Дрэва спазнання добра і зла. Дрэва спазнання добра і зла – гэта ўсведамленне грахоў і вольнасць духу чыніць справы, карысныя Богу. Бо напісана: “Тора тым, якія свядома грашаць!”... Але тут спынімся і вернемся да ранейшага аповеду.

III

Хоць і стомлены мой язык, але прыклад прарока натхняе мяне, бо ён у распачы казаў: “Стаміўся я пераконваць, ахрыпла маё горла”.

Выкрыццё граху. Дык вось, пачуў Гаспадар, што абкрадзены яго вінаграднік, і загадаў прагнаць ад варот Сляпога і Бязногага, пазбавіць іх службы.

Зразумейце ж і вы, найдурнейшыя сярод людзей саноўнікі, вар’яты сярод іерэяў! Калі ўжо вы памудрэце? Няўжо Той, хто прыдумаў вушы, не пачуе вас? Той, які стварыў вока, няўжо не разгледзіць вас? Той, які даў мову, няўжо не выкрые вас? Той, які навучае людзей розуму, няўжо не спасцігне вашага грэхападзення? Госпад адразу спасцігае злахітрыя задумы, бачыць падман. Ён вымятае непраўдзiвых ад улады. Госпад адганяе брудных ад месца ахвярапрынашэнняў. Аніякі сан гэтага свету не выратуе ад пакарання тых, хто парушае Божыя заповедзі! Прашу вашу міласць, уважліва прыгледзьцеся да напісанага і што пачуеце – добра абдумайце!

Загадаў Бог адрываць Адама з Раю, бо той дакрануўся да забароненага, раней дазволу ўвайшоў у святое месца. Пасяліў яго Госпад побач з райскімі пладамі. “Толькі, – каза, – працягне руку і возьме ад пароднага дрэва і жыць будзе вечна”. Калі апамятаецца, скарыцца і пакаецца ў грахах.

Бог вельмі шануе чалавека! І карае нас, і мілуе, і дакарае за грахі, але прымае нашае пакаянне. Ён не жадае смерці грэшніку, а толькі загадвае выправіцца і далей жыць.

Што ёсць “Дрэва Жыцця”? Гэта – мудрая пакорлівасць. “Корань” таго дрэва – споведзь. “Спавядаюся, – каза, – у незаконні маім. І Ты дараваў мне няшчырасць майго сэрца”.

“Ствол” ад таго кораня – гэта правільная вера. “Вера твая, – сказаў, – выратуе цябе”. Толькі веруючым даецца ўсё.

“Галінкі” на тым ствале – гэта розныя віды пакаяння: слёзы, пост, чыстая малітва, міласціна, пакорлівасць ды інш.

Дабрадзейны “плод” на тых галінках – міласць, паслухмянасць, пакорлівасць.

Шмат існуе шляхоў да выратавання!

Бачыш, не ў Раі знаходзілася Дрэва Жыцця, не ў Эдэме, а ў выгнанні, у адлучэнні ад сану.

Адкінуў Ён і Каіна, калі ўведаў пра забойства ім брата. Выкрыў яго, паказаў Дрэва Жыцця і сказаў: “Лямантуй і дрыжы!” Гэта азначае – кайся за злосць, зайздасць, хлусню, забойства, падман! Змірыся, пасціся, будзь пільным і ляжы на зямлі!

Але ты нічога гэтага не зрабіў, дык значыцца – адышоў ад сузірання Госпада: не аддаленасцю ад зямлі, але з-за адсутнасці ў тваёй душы страху перад Богам. Калі мы не чынім добрых спраў і не прыносім пакаяння за грахі, дык які высокі сан мы ні мелі б – далёка ад Бога знаходзімся. Госпад бліжэй да тых, хто мае неабыкавае сэрца. Ён вырастоўвае трывалых духам, дбае пра тых, хто дрыжыць перад Ім, выконвае Яго волю. Госпад бачыць злачынацаў, вынішчае нават памяць пра іх на зямлі.

Гэтак і Павел адагнаў ад святога алтара Імenea і Філіта, а таксама святароў, што заблудзіліся ў Карынфе. Паставіў іх сярод клірыкаў і сказаў: “Прысаромце іх, але палюбіце, каб не патанулі ў злой распачы. Няхай пакаюцца, але застаюцца жывымі”.

Не захацеў паспытаць Дрэва Жыцця і каваль Аляксандр. Пра яго Павел кажа: “Няхай Госпад як след пакарае яго падчас Суднага дня за грахі яго!”

Не паспытаў ад таго дрэва Трэфіс-эфісянін і Мікалай – адзін з сямі епіскапаў, што выракліся Хрыста. Той Мікалай стаў жрацом у Селуні і здаваў хрысціян іх ганіцелям. Пра яго Ян кажа: “Ад нас выйшлі і паўсталі супраць нас”.

Таго райскага дрэва не прынялі ерэтыкі. Усе яны праклятыя і памерлі духоўнай смерцю. Не ўсвядомілі словы прарока, які сказаў: “Паспытайце і пераканайцеся, што Госпад – добро!” Няма граху, які адужаў бы Божыя міласці. Але не будзем адчайвацца на ўзор Іуды! Не адрачэмся ад веры ў цялеснае ўваскрэсенне, як тыя садукееі! Пакаяннем будзем стукацца ў Божую браму, пакуль не адчыніць Ён нам уваход да Раю. Не хлусіў Госпад, калі прамовіў: “Стукайце – і адкрыецца вам! Прасіце – і дасца вам!”

Але не буду далей павялічваць колькасць слоў, бо гэта зацягне маю гутарку. Лепей вернемся да ранейшага аповеду.

IV

Убачыў той чалавек, што абкрадзены яго вінаграднік, і пажадаў разлучыць Сляпога і Бязногага. Спачатку ён загадаў прывесці да яго Сляпога і спытаў, хто парушыў загад і ўвайшоў у вінаграднік без дазволу.

Нічога не зможа схавацца ад Богага вока! Ніхто з нас не ведае сябе так, як ведае нас Бог!

Тлумачэнне. Загадаў Бог разлучыць душу і цела. Паводле слова Богага душа сыходзіць ад цела. “І адынеш дух іх, – сказаў, – і знікнуць яны, і ў прах вернуцца”. Калі бачыш цела, пахаванае ў зямлі, не думай, што там знаходзіцца і душа чалавека. Душа – не ад зямлі і ў зямлю не сыходзіць. Калі нават бачыш цудатворныя астанкі святых, няма там іх душы. Там дзейнічае Божая даброць, праслаўляючы сваіх выключных служыцеляў. “Тых, хто ўслаўляе Мяне, – сказаў, – праслаўлю”.

Словы “загадаў прывесці Сляпога” азначаюць, што пасля адлучэння ад цела душа кожнага чалавека прыходзіць да Бога з прыстаўленым да яе анёлам. Душа кожнага – веруючага і няверуючага, існага ў законе і беззаконніка. “Госпад, – сказана, – спытае праведнага і грэшніка”. Бо ўсе народы былі народжаныя ад адзінай крыві, а потым рассяліся па ўсёй зямлі. Ім Бог стварыў розныя даброці – даў дождж з нябёсаў і ўрадлівую пару. Бо сказана: “Скіроўвае Сонца сваё на добрых і на злых”.

Няхай ніхто не асуджае мяне за гэтыя словы. Чытайце Святое Пісанне і пераканайцеся, што пішу паводле Божых кніг.

Майсей, прыкладам, піша: “Паставіў межы народаў паводле колькасці анёлаў”.

Іерамія кажа: “Адзін Госпад ва ўсіх паднябесных народаў”. Хоць і пакінуў іх у іхніх аблудах, але душы іх перад Ім паўстануць, і будзе судзіць іх паводле спраў іх.

Павел кажа: “Навошта мне знешніх судзіць. Вы судзіце ўнутраных, а Бог судзіць знешніх”. Унутранымі ён называе тых, хто веруе, а знешнімі – язычніцкія народы.

Божае імя належыць слухаць душам, што развітваюцца з целамаі, каб у Судны дзень уваскрэснуць і пакланіцца Богу. І не пачуюць Яго душы тых, якія працуюць цяпер на д’ябла. Паводле апостала, які кажа: “І тады ўбачыць кожнае вока, і кожны народ паклоніцца, прызнаючы, што Госпад Ісус Хрыстос адзіны ў славе Бога Айца”.

Гэта ведае кожны, хто навучаўся. Я ж пра Сляпога пачатую гутарку коратка вытлумачу, як дазваляе мой розум. Але і прычанні супраць мяне прыму. Бо ведаю, мой аповед не ад прамудрасці, а ад недасканаласці маёй. Але грунтуемся тут на вучэнні прарокаў і апосталаў. Трымаемся цвёрдага каменя – самога Хрыста!

V

Калі Сляпога прывялі, яго дапыталі.

Гаспадар спытаў:

– Ці не паставіў я цябе як добрага вартаўніка майго вінаграду? Навошта ж ты скраў яго?

Сляпы адказаў яму:

– Гаспадар, ты ж ведаеш, што я не маю зроку і без павадыра не вызначу, куды ісці. Я не ведаю аніякага месца, нават калі б хацеў некуды пайсці. Не чуў я таксама, каб нехта прайшоў паўз брамы да вінаградніку, інакш я гучна закрычаў бы яму ўслед. Мяркую, гаспадару, што вінаград скараў Бязногі.

Сузірай хлуслівыя адгаворкі душы перад Богам і паклёп на цела!

Тлумачэнне. Гэткае ж ёсць духоўнае слова: “Госпадзе, я ёсць дух. Я не жадаў ані піць, ані есці. Я не шукаў гонару і славы зямной. Я не прагнуў цялесных асалодаў, не выконваў волі д’ябла. Усё гэта рабіла цела”.

VI

Потым загадаў Гаспадар трымаць Сляпога ў таемным месцы, якое ведаў толькі ён сам, да таго часу, пакуль ён не пакліча Бязногага. І тады будзе разам судзіць іх.

Тлумачэнне. Гэтыя словы азначаюць, што да прыходу Хрыста не будзе суда і пакутаў душам аніякіх людзей – ні верных, ні няверных.

Праўдзіва веруйце ва ўваскрэсенне чалавека цела!

Сказана ў Пісанні: “Пашлеш дух свой – і злучацца, і абновіш аблічча зямлі”.

На прыкладзе Іезекііла даў нам надзею на ўваскрэсенне. “Прадкажы, – сказаў, – сын чалавечы, мёртвым гэтым касцям, каб з’явілася на іх цела і каб абцягнула іх скура. Няхай прыйдзе дух ад чатырох вятроў і ўвойдзе ў гэтых мерцвякоў. Няхай яны ажывуць!”

Гэта ўсё дзейнічае сам Госпад – не змяняе парадку, але абнаўляе сваё першапачатковае стварэнне. Так, Ён спачатку стварыў цела Адама, а потым удыхнуў у яго душу. Таксама і ў чэраве жанчыны – спачатку ад семя ўтвараецца цела, а праз пяць месяцаў Госпад стварае душу. Зноў жа пры хрышчэнні Госпад спачатку адраджае вадою, а потым – адраджае духам ад грахоўнага заняпаду. Гэта і ў Судны дзень: спачатку абновіць зямлю – зьбярэ чалавечыя астанкі і створыць усе нашы целы ў імгненне вока, а потым і душы нашыя ўваскрэснуць і кожная ўвойдзе ў свой храм. Паводле Паўла, які кажа, што сам Госпад у суправаджэнні арханёлаў пад Божыя трубы прыйдзе з нябёсаў, і спачатку мёртвыя ўваскрэснуць, а тады мы – жывыя.

Хто гэтыя мёртвыя? Усе народы, што не былі пад Божым законам, якія не прынялі хрышчэння. “Той, – гаворыцца, – хто беззаконна грашыў, беззаконна загіне”. Жывымі апостал называе хрысціян.

Бачыш, усе людзі ўваскрэснуць цэламі. Мы ўсе верым павучаннем Паўла, які словамі Госпада прамовіў: “Хто не зразумее ад пачатку чалавека, створанага Богам, той не зразумее і ад-

раджэнне праз хрышчэнне. Таму і не верыць ён ва ўваскрэсенне цела і вечнае жыццё людзей: адных – у гонары і славе, іншых – у сораме і пакутах”.

Але вернемся і пагаворым пра апошняе.

VII

Калі прыйшоў Гаспадар, каб узяць пладоў ад вінаградніку, дык убачыў яго абкрадзеным. Паклікаў ён Сляпога і Бязногага, і пачалі яны выкрываць адзін аднаго.

Бязногі кажа Сляпому:

– Калі б ты мяне не занёс да вінаградніку, дык ці змог бы я туды сам дабрацца?

Сляпы адказваў:

– Калі б ты не падказваў мне шляху, я не змог бы туды дайсці.

Тады Гаспадар сеў за судзейскі стол і пачаў іх судзіць. І сказаў ён:

– Зрабіце цяпер гэтак, як вы раней кралі: няхай Бязногі сядзе на Сляпога.

І калі сеў Бязногі на Сляпога, загадаў Гаспадар, перад усімі сваімі рабамі, пакараць іх вечнымі пакутамі ў цёмнай вязніцы.

* * *

Зразумейце, браты, сэнсы гэтай прыпавесці. Дамавіты чалавек, або Гаспадар, – гэта Бог-Айцец. Яго сын з знакамітага роду – Ісус Хрыстос. Вінаграднік сімвалізуе зямлю і свет. Плот азначае законы Божыя і заповедзі. Слугі і тыя, хто з імі побач, – гэта анёлы. Бязногі – ёсць цела чалавека. Сляпы – душа чалавека. Тое, што іх пасадзілі каля брамы, азначае, што Бог перадаў ва ўладу чалавека ўсю зямлю, даў яму закон і заповедзі.

Калі чалавек парушае Божыя заповедзі, ён за гэта асуджаецца на вечную смерць. Спачатку яго душа прыводзіцца да Бога, дзе яна спрачаецца, прамаўляючы: “Гэта не я саграшыла, а цела”. Таму няма пакут для душаў да другога прыходу Хрыста. Дзе яны дахоўваюцца, ведае толькі Бог.

Калі Бог прыйдзе абнавіць зямлю і ўваскрэсіць усіх мёртвых, як пра гэта сам гаварыў, тады: “Усе тыя, што знаходзяцца ў магілах, пачуюць голас Сына Бога і ажывуць. Тыя, хто тварыў дабро, – уваскрэснуць для вечнага жыцця; а тыя, хто тварыў зло, – будуць асуджаны на вечныя пакуты”.

У Судны дзень нашыя душы ўвойдуць у целы і кожны атрымае ўзнагароды паводле ўчынкаў сваіх: праведнікі – вечнае жыццё, а грэшнікі – бясконцую і невыносную пакуту. Як сказана: “Хто ў чым саграшыць, той ад таго і пакутаваць будзе”.

Усё тут я вытлумачыў не паводле ўласных разважанняў, а ў адпаведнасці з святымі кнігамі. І гэта не павучальнае маё слова, а толькі гутарка. Бо я не настаўнік, як тыя царкоўныя і святыя айцы.

Пераклаў Іван САВЕРЧАНКА.

Аляксандр ПАВІЛЬЧ

КУЛЬТУРНАЯ РАЗНАСТАЙНАСЦЬ СВЕТУ Ў ПІСЬМОВЫХ КРЫНІЦАХ СТАРАЖЫТНАСЦІ

Вывучэнне гісторыі культуралагічнай кампаратывістыкі з'яўляецца неабходнай перадумовай для асэнсавання шматлікіх праблем, звязаных з параўнальным аналізам сацыякультурных з'яў у розных сферах гуманітарных ведаў. У працэсе станаўлення і развіцця культуралагічнай кампаратывістыка ўзбагачалася фактычным матэрыялам многіх навуковых галін, якія маюць даўнюю традыцыю параўнальнага даследавання культуры.

Вопыт кампаратывістычнага аналізу культурных феноменаў пачаў назірацца задоўга да фарміравання параўнальна-гістарычнай парадигмы навуковых даследаванняў у XIX ст. Пісьмовыя крыніцы пацвярджаюць даўнюю цікаўнасць чалавека да назірання і асэнсавання адрозненняў у традыцыях, звычаях, ладзе жыцця народаў, канстатуюць спробы супастаўлення і ацэнкі *свайёй і чужой* культурнай рэчаіснасці, змяшчаюць тлумачэнні прычын падабенства і неадпаведнасці сацыякультурных рэалій. Да перыяду Асветніцтва ў аналітычных спробах прадстаўнікоў культуралагічнай думкі адсутнічалі неабходныя навуковыя крытэрыі, што, адпаведна, пазбаўляла параўнальныя назіранні мэтанакіраванасці, эфектыўнасці і часам абумоўлівала ўзнікненне неабгрунтаваных заключэнняў.

Стары Заповіт з'яўляецца старажытнай крыніцай звестак пра арганізацыю гаспадаркі і побыту, звычаі, этнічную, палітычную і сацыякультурную гісторыю яўрэяў і іншых народаў Блізкага Усходу. Біблейскія тэксты пацвярджаюць, што старажытнаяўрэйская культура фарміравалася ў акружэнні суседніх культур Егіпта і Міжрэчча, заўсёды актыўна і настойліва супраціўляючыся чужаземным уплывам і асіміляцыі. Біблія, з'яўляючыся свяшчэннай першакрыніцай іудаізму і гісторыка-культурным пасведчаннем яўрэйскага народа, адлюстроўвае ўяўленні пра бінарнае члянэнне прасторы на *свайіх і чужых*, першыя з якіх адносяцца да абранага Бога народа і выконваюць яго монатэістычныя патрабаванні, а другія належаць да свету паганцаў. Але ў той самы час відавочны факт, што гэтыя розныя культурныя вымярэнні не з'яўляюцца абсалютна ізаляванымі, паколькі яны пастаянна судакранаюцца і актыўна ўзаемадзейнічаюць.

Фрагменты непасрэднага параўнальнага аналізу сацыяльных, гісторыка-культурных і этнаграфічных рэалій сустракаюцца ў сачыненнях мно-

гіх антычных аўтараў. Прадстаўнікі філасофскай і гістарычнай думкі Антычнасці спрабавалі растлумачыць культурнае падабенства паміж народамі, спасылаючыся на блізкія прыродныя і кліматычныя ўмовы і культурныя кантакты. Падрабязнае апісанне ўзаемазвязі сацыякультурнага асяроддзя чалавека з навакольным светам змешчана ў трактаце **“Паветра, вада, мясцовасці” Гіпакрата**, дзе паралельна з медыцынскімі звесткамі адлюстравана інфармацыя этнаграфічнага характару, што нават паставіла пад сумненне факт напісання гэтага трактата адным аўтарам. Дзякуючы свайму медыцынскаму вопыту Гіпакрат прыйшоў да этнаграфічных абагульненняў і ўстанавіў, што чалавек – прадукт навакольнага асяроддзя і што кліматычны фактар можа ўплываць на мадэляванне фізічных уласцівасцей і духоўных характарыстык чалавека [1, с. 240 – 244]. Гіпакрат лічыў клімат першапрычынай важных фізічных і духоўных адрозненняў паміж народамі, але ў той самы час ён не адмаўляў таго, што законы, звычаі, палітычныя ўмовы могуць супрацьстаяць уплыву клімату, змяняючы псіхалогію народаў. Клімат і звычай ён вызначыў у якасці асноўных прычын адрозненняў паміж народамі Еўропы і Азіі [1, с. 246 – 258].

У **“Гісторыі Герадота** выяўляецца спроба сістэматызацыі этнаграфічных назіранняў аўтара і абагульнення вынікаў параўнальнага аналізу культурных фактаў. Герадот асэнсаваў этнацэнтрычныя ўстаноўкі самасвядомасці прадстаўнікоў лакальных культур у якасці прынцыпу, што вызначае працэсы этнакультурнай сацыялізацыі і ўспрыманне асяроддзя іншай культуры. Ён прыйшоў да высновы, што калі ўсім народам свету давалося б выбіраць самыя лепшыя з розных звычаяў, то кожны, хутчэй за ўсё, выбраў бы свае ўласныя [2].

Тацыт у сваёй працы **“Германія”**, даючы ацэнку сацыякультурнай рэчаіснасці германскіх плямёнаў, прытрымліваўся пераважна этнацэнтрычных поглядаў, паколькі даследаванні аўтарам народы ўспрымаюцца як дзікія варвары ў адрозненне ад цывілізаваных рымлян. У апісаннях Тацыта, якія датычаць ладу жыцця, камунікатывічных асаблівасцей германскіх плямён, прасочваецца інтравертнасць і замкнёнасць германцаў у міжасобасных адносінах, прагматычная прастасць і адсутнасць эстэтычнай вытанчанасці.

Паводле Тацыта, яны не ведаюць гарадской цывілізацыі, сяляцца аддалена адзін ад аднаго, выкарыстоўваюць неапрацаваны будаўнічы матэрыял і не аддаюць увагі знешняму аздабленню пабудовы [3, с. 17 – 18]. Падкрэсліваючы асаблівасці кулінарных традыцый германцаў, Тацыт піша пра распаўсюджаны ў паўсядзённасці “ячменныя пішанічны адвар, ператвораны шляхам браджэння ў нешта накшталт віна”, у якім адгавяецца правобраз усім вядомага піва [3, с. 470]. Сярод адметных характарыстык германцаў Тацыт вылучыў уласцівае ім, амаль адзіным з варвараў, падтрыманне эндагаміі ў шлюбных адносінах, вынікам чаго, на яго погляд, з’яўляецца іх этнічная аднароднасць і “*нязмешанасць германцаў*” з іншымі плямёнамі [3, с. 458 – 459]. Сімпатычным бокам сацыякультурнай рэчаіснасці германцаў Тацыту здаліся манагамныя шлюбы, строгае падтрыманне маральнай чысціні шлюбных адносін, ганебнасць дзетазабойства, адзіныя законы гасціннасці для *сваіх і чужых* [3, с. 467 – 469].

Іосіф Флавій, з’яўляючыся апалагетам яўрэйскага народа і яго культуры, самім фактам стварэння “*Іудзейскай даўніны*” на грэчаскай мове пацвердзіў жаданне папулярываць яўрэйскія гісторыка-культурныя і рэлігійныя традыцыі ў прасторы Рымскай імперыі і выразіў прагнае імкненне аб’ектыўна абгрунтаваць статус і ролю яўрэйскага народа ў гісторыі чалавецтва [4]. У выкладзе і аналізе падзей і фактаў яўрэйскай гісторыі Іосіфам Флавіем прасочваецца спрадвечная схільнасць старажытнаяўрэйскай культуры да падтрымання аднароднасці свайго зместу. Апісваючы часы праўлення і культурную палітыку Ірада, аўтар паказаў несумяшчальнасць ухваленых і заахвочаных ім іншакультурных новаўвядзенняў з семіцкім духам і традыцыйнымі рытмамі жыцця, якія сфарміраваліся і зацвердзіліся пад уплывам даўніх звычаяў, іудзейскіх тэалагічных, каштоўнасных, этычных і эстэтычных уяўленняў. Запазычаныя ў рымлян разнастайныя формы відовішчаў, жорсткія спаборніцтвы і забавы дзеля задавальнення абраных, адметныя раскошай амфітэатры ўяўляліся народу ў асобе аўтара бязбожнымі і негуманымі і, паводле яго вызначэння, “*зусім не адпавядалі светапогляду іудзеяў, наколькі такія відовішчы былі нязвыклымі для іудзеяў*” [4, с. 307].

Пра актыўнае імкненне да спасціжэння чужаземнай культуры еўрапейцамі сведчаць шматлікія помнікі сярэднявечнага пісьменства. Далейшую цікавасць да вывучэння полікультурнага свету стымулявалі важныя геаграфічныя адкрыцці, дзякуючы якім еўрапейцам сталі вядомыя многія народы Новага Свету, адметныя арыгінальнай культурай.

У поглядах французскага гуманіста **Мішэля Мантэня** адлюстравалася імкненне пераадолець

стэрэатыпы, што панавалі ў прасторы культуры Старога Свету, адносна ладу жыцця нееўрапейскіх народаў: “*...у нас, напэўна, няма іншай меркі для вымярэння сапраўднага і разумнага, як меркаванні і звычаі, якія выступаюць у якасці прыкладаў і ўзораў у нашай краіне. Тут заўсёды і самая дасканалая рэлігія, і самы дасканалы дзяржаўны лад, і самыя дасканалыя і цывілізаваныя звычаі*” [5, кн. 1-2, с. 253 – 254]. Пры асэнсаванні культурных традыцый розных народаў ён прытрымліваўся рэлятывісцкага падыходу, што прадугледжвае разгляд культурнай рэчаіснасці народаў толькі ў кантэксце іх уласнай гісторыі і не дапускае этнацэнтрычных поглядаў у крытычных меркаваннях адносна нязвыклага ў іншых культурах.

Аналізуючы разнастайныя фактычныя матэрыялы, Мантэнь падкрэсліваў паўнаважнасць і унікальнасць усіх культур, нягледзячы на тое, што “*кожны народ мае свае звычаі і звычкі, не толькі невядомыя іншым народам, але адмысловыя і дзіўныя на іх погляд*” [5, кн. 3, с. 390]. Як ён заўважыў, “*немец дрэнна сябе адчувае, лежачы на матрацы, італьянец – на пярыне, а француз – калі ён спіць без занавесак і без вогнішча ў каміне. Страўнік іспанца не вытрымлівае нашых звычаяў харчавання, а наш – швейцарскай манеры піць*” [5, кн. 3, с. 389]. Але ў той самы час, паводле Мантэня, немцы ганьбяць нязручнасць камінаў, вельмі звыклых для французаў, выкарыстоўваючы тыя самыя абгрунтаванні, якімі французы асуджаюць нямецкія печы [5, кн. 3, с. 389].

Цікавасць да тэарэтычнага асэнсавання пытанняў міжкультурнага ўзаемадзеяння і культурнай пераемнасці актывізавалася ў эпоху Асветніцтва, былі зроблены спробы навуковага глумачэння ролі прыроднага асяроддзя ў фарміраванні спецыфічных рыс розных гістарычных і лакальных тыпаў культуры. **Шарль Мантэск’ё**, выбраўшы адпаведнае жанравае вырашэнне ў рамане “**Персідскія пісьмы**”, адлюстрававу тыповыя асаблівасці ўспрымання еўрапейскай культуры прадстаўнікамі мусульманскага свету. Знаходзячыся ў Еўропе, персы ў сваіх лістах на радзіму апавядаюць пра чужыя для іх звычаі, каштоўнасныя перавагі і мітуслівыя рытмы жыцця еўрапейцаў, дзеляцца ўражаннямі пра каштоўнаснае вымярэнне еўрапейскай культуры. Персы здзіўлены і нават абураны празмернай свабодай, нястрыманасцю еўрапейскіх жанчын, іх “*нястомным жаданнем падабацца*”. Незразумелы героям-мусульманам стыль паводзін і жыццядзейнасці еўрапейскіх жанчын атаясамліваецца з “*плямамі на іх дабрачыннасці*” і “*знявагай для іх мужоў*”, а таксама з “*грубай бессаромнасцю, да якой немагчыма прызвычаіцца*”, у адрозненне ад шчырай простасці, мілай сарамлівасці, ціхага і роўнага жыцця мусульманак, якія “*не гуляюць у карты, не бавяць бяссонных начэй, не п’юць віна*” [6, с. 60 – 70].

Варта заўважыць, што, параўноўваючы вачыма герояў стыль жыцця, стэрэатыпы паводзін еўрапейцаў і азіятаў, разважаючы пра ідэалы прыгажосці, свабоду і статус усходніх і еўрапейскіх жанчын, аўтар захоўвае аб'ектыўнасць, узважаючы і бесстароннасць, пра што сведчыць імкненне выявіць вартасці і заганы абедзвюх культур: *“Персіянка прыгажэйшыя за французжанак, затое французжанкі больш мілавідныя. Цяжка не любіць першых і не адчуваць задавальнення ў зносінах з другімі: адны больш пяшчотныя і сарамлівыя, другія больш вясёлыя і жыццяродасныя”* [6, с. 70].

У “Персідскіх пісьмах” Ш. Мантэск’е дадзена параўнальная характарыстыка хрысціянства і ісламу, выяўлены рысы падабенства, якія датычаць дагматычных палажэнняў веры і культурнай практыкі рэлігій (уяўленняў пра замагільны свет, веру ў Божую міласць і існаванне анёлаў, выкананне пастоў). Аналізуючы хрысціянскую культуру, герой-мусульманін зрабіў выснову: *“Я ўсюды знаходжу тут магаметанства, хоць і не знаходжу Магамета”* [6, с. 73].

Нямецкі асветнік **Іаган Готфрыд Гердэр** у сачыненні **“Ідэі да філасофіі гісторыі чалавецтва”** засяродзіў асаблівую ўвагу на гетэрагеннасці зместу еўрапейскай культуры і яе адкрытасці да інавацый у параўнанні з культурамі ўсходняга тыпу, што адрозніваюцца гамагеннасцю, імкненнем да захавання і падтрымання аднароднасці сваёй структуры і ўстойлівасці традыцый. Паводле вобразнага вызначэння І. Г. Гердэра, *“еўрапейскія дзяржаўныя арганізмы – гэта звяры, якія не нажэрна паглынаюць усё чужое, усё добрае і злое: спецыі і атруты, чай і каву, золата і срэбра, – у сваім ліхаманкавым стане праяўляючы празмерную ўзбуджанасць; іншая справа – усходнія краіны, яны спадзяюцца толькі на свой унутраны кровазварот”* [7, с. 313]. Еўрапейцаў ён параўноўваў з купцамі і рабаўнікамі, якія вандруюць па цэлым свеце і забываюць пра набытак, што *“захоўваем ва ўласным доме”* [7, с. 313].

Гердэр, крытыкуючы ідэі еўропацэнтрызму, адмаўляў перавагі Захаду і падкрэсліваў ролю культуры азіяцкіх народаў і значнасць спадчыны цывілізацый Старажытнага Усходу ў станаўленні еўрапейскай культуры. Прылічваючы пісьменства да найбольш важных і каштоўных набыткаў культуры і мовы кожнага народа, філосаф сцвярджаў, што ні адна еўрапейская нацыя *“не можа пахваліцца ўласным алфавітам”, і “ў гэтых адносінах еўрапейцы – сапраўдныя варвары”*. Свой погляд філосаф аргументаваў наступным чынам: *“Першая культурная нацыя Еўропы – грэкі – прыняла алфавіт з рук усходняга чалавека, а ўсе вядомыя ў Еўропе напісанні літар уяўляюць з сябе змененыя ці скажоныя абрысы грэчаскіх літар”* [7, с. 266].

Вялікае значэнне ў фарміраванні своеасаблівага аблічча культуры Гердэр надаваў прыродна-геаграфічным фактарам. Ён абгрунтаваў уплыў географічнага асяроддзя на фарміраванне біяпсіхічных характарыстык народаў, іх гаспадарчага ўкладу, рамёстваў, міфатворчасці, каштоўнасных дамінантаў, ідэалаў і эстэтычных пераваг: *“Ва ўсёй сваёй будове прыстасаваныя да сваёй зямлі народы дастаткова адданыя глебе зямлі і непадзельныя з ёю. Уся будова іх цела, увесь лад жыцця, усе радасці і заняткі, да якіх прывучаны яны з дзяцінства, увесь круггляд іх уяўленняў – усё прадвызначана кліматычна. Забарыце ў іх зямлю, і вы забераце ў іх усё”* [7, с. 175].

Вопыт культуралагічнай кампаратывістыкі, якая прайшла працяглы шлях станаўлення і развіцця, дазваляе выкарыстанне параўнальна-культуралагічных ведаў у выяўленні заканамернасцей культурнага працэсу, вызначэнні канкрэтна гістарычных і лакальных асаблівасцей функцыянавання культуры. У практыцы міжкультурнай камунікацыі кампаратыўныя веды спрыяюць асэнсаванню культурнай разнастайнасці народаў і фарміраванню талерантных мадэляў міжкультурнага ўзаемадзеяння. Абавязковай умовай для паўнацэннай жыццядзейнасці і эфектыўнага ўзаемадзеяння народаў у полікультурным свеце з’яўляецца фарміраванне камунікатыўнай культуры і кампетэнцыі, што ахопліваюць валоданне чужымі манерамі, звычкамі, пошук прымальных спосабаў і шляхоў зносінаў. Дз. Ліхачоў, абгрунтоўваючы практычную значнасць этнакультурнай інфармацыі ў міжкультурных кантактах, адзначаў, што *“менавіта індывідуальныя асаблівасці народаў звязваюць іх адзін з адным, прымушаюць нас любіць народ, да якога мы нават не належым, але з якім сутыкнуў нас лёс”* [8, с. 465]. Аналіз міжкультурных адрозненняў і індывідуальных асаблівасцей культур у параўнальных даследаваннях спрыяе далейшай распрацоўцы камунікатыўных праектаў міжкультурнага дыялогу.

Спіс літаратуры

1. Жуана, Ж. Гиппократ / Ж. Жуана. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – 480 с.
2. Геродот. История / Геродот. – М. : АСТ, 2007. – 696 с.
3. Тацит, К. Анналы. Малые произведения. История / К. Тацит. – М. : ООО “Издательство АСТ”; “Ладомир”, 2001. – 992 с.
4. Флавий, И. Иудейские древности : в 2 т. / И. Флавий. – Минск : Беларусь, 1994. – Т. 2. – 606 с.
5. Монтень, М. Опыты : в 3 кн. / М. Монтень. – СПб. : Кристалл, Респекс, 1998.
6. Монтескье, Ш. Л. Персидские письма / Ш. Л. Монтескье. – М. : Элиста, 1988. – 302 с.
7. Гердер, И. Г. Идеи к философии истории человечества / И. Г. Гердер. – М. : Наука, 1977. – 703 с.
8. Лихачев, Д. С. Избранные работы : в 3 т. / Д. С. Лихачев. – Л. : Худож. лит., 1987. – Т. 2. – 496 с.

“І Ў НОВЫМ СВЕЦЕ ПРойДЗЕ ЎСЁ БЫЛОЕ ПРАДА МНОЙ...”

ДЗІЯДОР ДЗЯБОЛЬСКІ І МАКСІМ БАГДАНОВІЧ

*Быць можа, пуціна жыцця
Лягла нярсцёнкам, друг,
І я ў краіне забыцця
Не раз раджаўся, як дзіця,
Прайшоўшы поўны круг.*

Гэта радкі верша аднаго з самых любімых беларусамі паэтаў – Максіма Багдановіча. Верш напісаны ў 1911 г., ён не прызначаўся для друку, для шырокага кола чытачоў адкрыты толькі ў 1927 г. на старонках першага Поўнага збору твораў пісьменніка. Надрукаваны з аўтографа, па якім і вызначаецца год напісання. Верш не мае назвы, толькі прысвячэнне – “Д. Д. Дзявольскаму”. Гэты паэтычны твор – зварот да чалавека, блізкага па духу, поглядах і перакананнях. Хто ж такі Дзіядор Дзмітрыевіч Дзявольскі? Якую ролю адыграў ён у жыцці і творчасці Максіма? На гэтыя пытанні мы і паспрабуем адказаць.

Канец XIX стагоддзя. Расія. Горад Рыбінск – буйны партовы горад на Волзе непасрэдна ад Яраслаўля. Менавіта тут 29 красавіка 1892 г. (па ст. ст.) у сям’і гарадскога суддзі Дзмітрыя Уладзіміравіча Дзявольскага і Аляксандры Юліянаўны нарадзілася сёмае дзіця. Хлопчыка назвалі Дзіядорам.

Паходжанне прозвішча вызначаюць па назве племені *дзяболы*, якое некалі насяляла расцоўскія землі. З часам з’явілася аднайменнае сяло, некаторыя яго жыхары атрымалі прозвішча Дзявольскія. Іх нашчадкі выбіралі для сябе самыя розныя прафесіі, шмат было святароў.

Вядомымі былі і продкі Дзіядора з боку маці. Дзед – папаяк Юліян Смаленскі (прозвішча, магчыма, указвае на яго беларускія карані), знакаміты рыбінскі доктар, якога жыхары горада называлі па-руску – Іван Іванавіч. Ён заснавальнік першай інфекцыйнай бальніцы, член гарадской Думы, дзе займаўся пытаннямі медыцыны і народнай адукацыі, ганаровы грамадзянін Рыбінска. Дзедзі Юльяна атрымалі выдатную адукацыю, удасканалі веды за мяжой. Маці Дзіядора ведала тры мовы, адзін з яе братоў – пяць.

У канцы 1880-х гг. Юліян Смаленскі непасрэдна ад горада, у мястэчку з каларытнай назвай Кісяліха (на самай справе – балоцістая пустэча) будзе драўляны дом з мезанінам, разбівае парк, алеі, кветнікі, пляцоўкі для гульняў. У доме цудоўная бібліятэка, раэль, ладзяцца музычныя вечарыны, спектаклі. Тут праходзіць маладосць Смаленскіх, а потым дзяцінства і юнацтва Дзявольскіх. Дзяцей прывучаюць да вясковай працы: касіць сена, даглядаць коней, пілаваць дрывы.

Дзіядор Дзявольскі. Яраслаўль, 1911 г.
З фондаў Літаратурнага музея
Максіма Багдановіча.

Дзіядор Дзявольскі вучыцца ў Яраслаўскай мужчынскай гімназіі. Тут у 1908 г. адбываецца яго знаёмства з Максімам Багдановічам, бацьку якога перавялі па службе з Ніжняга Ноўгарада ў Яраслаўль.

Максім і Дзіядор вучацца ў паралельных класах, знаёмяцца бліжэй на першым сходзе літаратурнага самаадукацыйнага гуртка, да ўдзелу ў якім запрасілі і будучага паэта, бо «чутка аб тым, што навічок (Максім Багдановіч. – *І. М.*) вельмі начытаны і “во” як ведае літаратуру»* (с. 86), хутка разносіцца па гімназіі. З тае пары пачынаецца шчырае сяброўства двух юнакоў, якіх аб’ядноўвае і збліжае літаратура, асабліва паэзія.

Пра гэтае сяброўства бацька паэта Адам Ягоравіч Багдановіч пісаў наступнае: “Відаць, ні з кім з таварышаў у яго (Максіма. – *І. М.*) не было асабліва блізкіх адносінаў, акрамя Дзіядора Дзмітрыевіча Дзявольскага – Добік у таварыскім асяроддзі” (с. 39).

Максім даволі часта заходзіў у госці да Дзявольскага. На пісьмовым сталі ў Дзіядора заўсёды ляжаў зборнік вершаў “Русская муза”, з якога Максім любіў чытаць свайму сябру вершы, прычым чытаў ён выдатна, мноства твораў ведаў на памяць.

У сям’і Дзявольскіх Максім знаходзіў цеплыню, шчырасць і, як заўважае ва ўспамінах яго

* Шлях паэта: Успаміны і біяграфічныя матэрыялы пра Максіма Багдановіча. – Мінск, 1975. Тут і далей спасылкі даюцца на гэтае выданне з указаннем старонкі ў дужках.

сябра, – утульнасць, якой яму так не хапала ў сям’і бацькі, дзе кожны быў заняты сабой. Максім сябраваў і з роднымі Дзядора. З яго братам Іванам любіў гуляць у шахматы, і гэта была не ціхая, засяроджаная гульня – увесь час чуліся жарты і смех. Такое праяўленне эмоцый можа адбывацца толькі ў сапраўды цёплай, сяброўскай кампаніі. Максіму вельмі падабалася гуляць з маленькай пляменніцай Дзядора. Ён прынёс для дзяўчынкі вялізны атлас з малюнкамі птушак і звяроў, які яна потым падоўту разглядала, любіў размаўляць з гэтай маленькай прыгажуняй, напісаў для яе дзіцячы вершык, а іменем дзяўчынкі назваў сваю паэму – “Вераніка”. Пра характар адносін Максіма Багдановіча да Дзядольскіх выразна відаць нават па тым, як ён звяртаецца да іх: *Додзінька* (да Дзядора), *Ванечка* (да Івана Дзядольскага), але пры гэтым паважліва – на “Вы”. *Рона, Роначка* – так гучыць імя Веранікі ў вершыку:

*Слушай, Рона, эту сказочку про “гагу”:
Мама просит, что б в кровать она легла;
“Тага” маме говорит: “Не лягу”, –
Мама “гагу” “амке” отдала.*

Аднойчы Максім прызнаўся свайму сябру, што піша вершы на беларускай мове, пазнаёміў яго з беларускай газетай “Наша Ніва”. Хутка Дзядор стаў прыхільнікам паэтычнага таленту свайго сябра і пастаянным чытачом газеты. Дзядольскі ведаў пра падарожжа М. Багдановіча на Беларусь у 1911 г., ва ўспамінах адзначаў: “Толькі пасля гэтай паездкі Максім адчуў і зразумеў, што ён **сапраўды беларускі паэт** (выдзелена мной. – *І. М.*)” (с. 89).

Пасля заканчэння гімназіі юнакі сталі сустракацца значна радзей, бо Багдановіч паступіў у Дзямідаўскі юрыдычны ліцэй у Яраслаўлі, а Дзядольскі – у Маскоўскі ўніверсітэт на прыродазнаўчае аддзяленне фізіка-матэматычнага факультэта. У маі 1913 г. ён падаў прашэнне аб пераводзе на гісторыка-філалагічны факультэт. У Маскве Дзядор становіцца членам Яраслаўскага зямляцтва, мэта якога – узаемадапамога і матэрыяльная падтрымка студэнтаў.

Першая сусветная вайна закранула абодвух сяброў, хаця па стане здароўя ні адзін з іх не мог пайсці ў армію. Як вядома, Максім Багдановіч удзельнічаў у працы Мінскага аддзела Беларускага таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны, а Дзядор Дзядольскі, хаця і быў прызнаны непрыдатным да вайскавай службы, у кастрычніку 1914 г. добраахвотна пайшоў на фронт у якасці брата міласэрнасці 4-га палявога атрада Усерасійскага земскага саюза, дзе праслужыў да мая 1916 г.

Сяброўства паміж маладымі людзьмі працягвалася ў перапісцы. Ва ўспамінах Дзядор уз-

гадвае 2 лісты Максіма 1916 г. На жаль, іх поўны змест невядомы. Адрасат прыводзіць толькі адну фразу, што тычыцца іх гімназічнага настаўніка літаратуры Уладзіміра Белавусава, якога Максім часта наведваў, яны падоўту размаўлялі на розныя тэмы. Гэтыя размовы былі патрэбны не толькі Багдановічу, але і яго сталаму настаўніку. Сярод рукапісаў і матэрыялаў Максіма Багдановіча, што захоўваліся ў Інбелкульце і страчаны ў час Другой сусветнай вайны, было 4 лісты ад Дзядольскага.

Жыццё Дзядора Дзядольскага, як і мільёнаў яго суайчыннікаў, значна змянілася пасля рэвалюцыйных падзей кастрычніка 1917 г. Ён працуе ў Народным камісарыяце асветы (1918 – 1919), Маскоўскім абласным Саюзе кааператараў (1919 – 1921), Маскоўскім селькрэдытсаюзе (1921 – 1926), іншых установах.

Першая хваля сталінскіх рэпрэсій не абмінула і Дзядора Дзмітрыевіча. Падстава для арышту – данос аднаго з калег. 26 лютага 1934 г. яго арыштавалі і асудзілі па артыкуле 58 Крымінальнага кодэкса да двух гадоў пазбаўлення волі. У жніўні 1935 г. Дз. Дзядольскі датэрмінова вызвалены, але паколькі ў Маскву не меў права вярнуцца, працаваў на будаўніцтве канала “Масква – Волга” (да 1938 г.), будаўніцтве набярэжнай у Куйбышаве (да 1940 г.).

Праз пэўны час Дзядор вяртаецца ў сталіцу, займае тут пасады ў розных прамыслова-кааперацыйных арцелях. У часы Вялікай Айчыннай вайны, калі вораг стаяў пад самымі сценамі Масквы, Дзядольскі не пакінуў горад, што стаў для яго родным.

Першыя пасляваенныя гады сталі хаця і цяжкімі, але вельмі шчаслівымі, бо была надзея на лепшае жыццё, была праца, вярталіся дадому родныя і блізкія. Але нядоўга. 27 снежня 1948 г. Дзядор Дзмітрыевіч Дзядольскі зноў арыштаваны органамі дзяржаўнай бяспекі і абвінавачаны ў антысавецкай прапагандзе і захаванні антысавецкай літаратуры. Тэрмін прысуду сумна вядомы – 10 гадоў без права перапіскі. Дзядольскі адбывае пакаранне ў Дуброўлагу да 1955 г. Вяртаецца вельмі хворым, але маральна нязломленым, працягвае весці актыўнае жыццё. Як узгадвалі яго знаёмыя, Дзядольскі быў надзвычай сціплым чалавекам, аскетычным у патрэбах, вельмі цікавіўся навінкамі літаратуры і мастацтва, навукі, цаніў сур’ёзную музыку, захапляўся лужнымі прагулкамі і фатаграфаваннем.

Некаторы час пасля вяртання з Дуброўлагу Дз. Дзядольскі жыў у свайго брата Уладзіміра на Істры. Штодня прыходзілі лісты, у тым ліку і ад тых, з кім разам адбываў пакаранне. І калі Дзядор вярнуўся дадому, у Маскву, ад аднаго з сяброў па перапісцы паступіла жартаўлівая, але паважлівая

прапанова перайменаваць завулак, у якім ён жыў, у завулак Дзявольскага. Нягледзячы на страшныя гады турэмнага зняволення, лагернага жыцця, Дзядор Дзмітрыевіч не страціў чалавечнасці, любові да жыцця, да людзей, якія былі вакол яго ці якія ўжо даўно адышлі ў вечнасць.

Успаміны пра Максіма Багдановіча Дзядор Дзявольскі пісаў больш чым праз сорок гадоў пасля іх апошняй сустрэчы. Ён прыгадаў адну цудоўную рысу характару сябра: “Максім умеў знаходзіць у самай простае, іншы раз зусім не мудрагелістай гаспадарцы субяседніка самае для іх абодвух важнае і патрэбнае. І гэта зараз жа і міжволі дазваляла чалавеку паказаць **самае каштоўнае, чалавечнае** (выдзелена мной. – *І. М.*), што ў ім было” (с. 89). Думаецца, што тое ж можна сказаць і пра самога Дзядора Дзмітрыевіча.

Дзіўным падасца такі факт, што сяброўства, якое некалі існавала паміж Максімам і Дзядорам, працягваецца і сёння, на іншым узроўні. Ужо некалькі дзесяткаў гадоў існуюць цесныя стасункі паміж супрацоўнікамі Літаратурна-

га музея Максіма Багдановіча і пляменніцай Дзядора – Нінай Сяргееўнай Дзявольскай. Яна заўсёды чаканы гасць, удзельнік навукова-практычных канферэнцый, што ладзіць музей, штогод прыязджае на свята паэзіі і песні ў Ракуцёўшчыну, у снежні разам з музейшчыкамі святкуе дзень нараджэння Максіма Багдановіча. Ніна Сяргееўна пастаянна папаўняе фонды музея цікавымі прадметамі: кнігамі, рэчамі, фотаздымкамі сям’і Дзявольскіх. Напісала цікавыя ўспаміны пра Дзядора Дзмітрыевіча Дзявольскага, якому некалі Максім Багдановіч прысвяціў такія глыбока сімвалічныя словы:

*І ў новым свеце пройдзе ўсё
Былое прада мной...
Што ж: хай канчаецца жыццё,
Хай зноў зварушыцца чуццё
Мінулае пуціной.*

Ірына МЫШКАВЕЦ,
намеснік дырэктара

Літаратурнага музея Максіма Багдановіча.

Нацыянальны вобраз свету

АДЛЮСТРАВАННЕ ЛЁСУ НАЦЫІ Ў СЛАВЯНСКІХ ЛІТАРАТУРАХ ЛЁС БЕЛАРУСКАГА НАРОДА Ў ПРОЗЕ КУЗЬМЫ ЧОРНАГА

Развіццё літаратуры ў кожнай краіне непаруўна звязана з гісторыяй народа і вылучаецца адметнай нацыянальнай, сацыяльна-гістарычнай спецыфікай. Разам з тым у літаратуразнаўстве замацавалася такое паняцце, як славянская міжлітаратурная агульнасць. Спецыфіка славянскай ідэнтычнасці, славянская міжлітаратурная агульнасць як цэласнасць, нягледзячы на значны корпус навуковых тэкстаў, патрабуе далейшага асэнсавання і ўдакладнення.

Роля літаратуры ў жыцці славянскіх народаў традыцыйна была больш высокай, чым у жыцці іншых народаў. Пісьменніку адводзілася роля духоўнага і маральнага аўтарытэта, роля найвышэйшай ісціны. У славянскіх літаратурах востра ставіліся пытанні духоўнасці, маралі, нацыянальнага лёсу. Фарміраванне ж новых беларускай, сербскай, славенскай, македонскай літаратур увогуле адбывалася ў эпоху нацыянальна-вызваленчых рухаў. Праблема гістарычнага лёсу нацыі – вызначальная ў творчасці класікаў славянскіх літаратур. У беларускай літаратуры яна адлюстравалася ў творах Я. Купалы, Я. Коласа, М. Гарэцкага, К. Чорнага, І. Мележа, І. Пташніківа, А. Адамовіча, В. Адамчыка, І. Чыгрынава, В. Быкава, У. Караткевіча. Ва ўкраінскай –

у Т. Шаўчэнкі, І. Нячуй-Лявіцкага, П. Мірнага, І. Франка, М. Кацюбінскага, А. Даўжэнкі, М. Стэльмаха, А. Ганчара, У. Вінчэнкі, Я. Пашкоўскага, М. Маціяс, В. Мядзведзя. У рускай – у Н. Някрасава, М. Салтыкова-Шчадрына, Л. Талстога, М. Шолахава, М. Горкага, І. Буніна, А. Салжаніцына, Ф. Абрамава, В. Шукшына, В. Распуціна, В. Астаф’ева. У славацкай – у Я. Колара (паэма “Дачка Славы”), Я. Халупкі, І. Гурбана, Я. Ясенскага. У балгарскай – у П. Хілендарскага, І. Вазава, у “Гімнах і баладах”, “Балгарскіх баладах” Т. Траянава, “Плачы беднай Балгарыі” Н. Боэвелі. У польскай – у “Дзядых”, “Пане Тадэвушы” А. Міцкевіча, творах Ю. Славацкага, Г. Сянкевіча, Ю. Крашэўскага, С. Жаромскага, С. Выспанскага, У. Рэйманта. Таксама ў “Баладах Петрыцы Керампухі” харвата М. Крлежы, творах сербаў Б. Нушыча, І. Андрыча (“Мост на Дрыне”, “Траўніцкая хроніка”, “Пракляты двор”), чэхаў Ф. Чэлакаўскага, К. Маха, А. Ірасека, Я. Неруды. Гэтыя пісьменнікі паўстаюць “інфарматарамі” пра нацыянальнае жыццё сваіх краін для астатняга свету.

Увогуле, мастацкая літаратура, Слова маюць выключнае значэнне для славянскіх нацый. Нашы вучоныя неаднойчы пісалі пра вырата-

вальную і ахоўную ролю Слова для беларусаў. Беларусы – нацыя вербальнай культуры. Так, І. Афанасьёў у манаграфіі “Чарнобыльскае свегаадчуванне ў сучаснай беларускай літаратуры” (Мінск, 2001) адзначае: “Расейцы шануюць сваю культуру як спараджэнне гісторыі. Беларусы намагаюцца зрабіць з нацыянальнай культуры (і літаратуры) падмурак гісторыі” [1, с. 7]. Прыгожае пісьменства для нас больш, чым проста прыгожае пісьменства: “На працягу стагоддзяў яно [Слова] было нацыянальным выратаваннем” [1, с. 7], а сёння, пасля Чарнобыля, “слова ў мастацкай прасторы, акрэсленай усімі магчымымі набыткамі прыгожага пісьменства, абумоўлівае шанц альтэрнатывы ў спрэчцы з непазбежнасцю сапраўднай катастрофы” [1, с. 207]. Бадай, галоўная выснова з манаграфіі І. Афанасьёва: “Нацыянальная гісторыя здзяйсняецца як намаганне літаратуры” [1, с. 207].

Беларускія філосафы традыцыйна называюць два фактары, вызначальныя ў станаўленні нацыянальнага характару: ваеннае мінулае і грунтоўнасць сялянскага побыту. Беларуская нацыя фарміравалася (канец XIX – пачатак XX ст.) у сваёй аснове як земляробчая, што адбілася на своеадметным ладзе культуры і стылі мыслення. Зямля – цэнтр беларускага вобраза свету. (Безумоўна, памылкова абмяжоўваць паняцце нацыянальнага толькі сацыяльным. Гарадская і арыстакратычная плыні мелі істотнае значэнне ў станаўленні беларускай культуры, аднак менавіта з сялянствам звязана апрацоўка геаграфічнага ландшафту, што ўплывае і на ландшафт культуры.)

Для беларускай літаратуры (і не толькі для яе, але і для нацыі ў цэлым) творы пра вёску маюць фундаментальнае значэнне. Як слушна заўважыла Л. Корань, менавіта “Коласава паэтызацыя зямлі і суладнага з ёю жыцця як бы акрэсліла на пачатку XX стагоддзя беларускі нацыянальны космас” [2, с. 17]. І менавіта тая лінія ў беларускай літаратуры, прадстаўнікамі якой з’яўляюцца Колас – Чорны – Мележ, адыграла “ахоўную для нацыянальнага менталітэту ролю”, паколькі “з патрыярхальнай упартасцю малявала пэўны беларускі тып у часы асіміляцыйнай экспансіі” [2, с. 18].

Можна сказаць, што народнае жыццё (сцвярджэнне адвечнасці, пераемнасці быцця) з’яўляецца скразным матывам і большасці славянскіх літаратур, выступае ў якасці нацыянальнага сюжэта.

Культ зямлі, жыцця, апяванне жыцця чалавека на зямлі, зямлі як асновы ўсяго існага – лейтматыў такіх знакавых твораў беларускай літаратуры, як “Новая зямля” Я. Коласа, “Зямля” К. Чорнага, “Палеская хроніка” І. Мележа, про-

зы В. Адамчыка, І. Пташнікава, І. Чыгрынава. Зварот да сялянскай тэмы – гэта зварот да асноватворных момантаў нацыянальнага жыцця, імкненне асэнсаваць, спасцігнуць карэнныя пытанні быцця народа. Гэта прадвызначае своеасаблівую танальнасць такіх твораў (іх велічнасць, урачыстасць, лірычнасць), тып героя і канфлікту, пэўны маральны патэнцыял.

Слушную выснову зрабіла Ж. Шаладонава ў артыкуле “Якуб Колас і Міхайла Кацюбінскі: тыпалогія творчасці” з “Нарысаў беларуска-ўкраінскіх літаратурных сувязей: культурна-гістарычны і літаратуразнаўчы аспекты праблемы” (Мінск, 2002). Разглядаючы тэматыку і праблематыку, стылявыя асаблівасці твораў Я. Коласа і М. Кацюбінскага, “спецыфіку праяўлення ў іх творчасці нацыянальнага менталітэту”, даследчыца выказала меркаванне, што беларусам уласціва “павышаная адаптыўнасць характару... а ўкраінцам – пасіянарнасць, абвострана-трагічнае ўспрыняцце крытычных сітуацый, імкненне да радыкальных свабодалюбных вырашэнняў супярэчнасцей...” [3, с. 137].

Як правіла, герояў твораў славянскіх літаратур вылучае замілаванне, любасць да свайго кутка зямлі, месца, дзе давялося нарадзіцца і жыць. Гэтая прывязанасць не паказная. Гэта арганічны стан чалавека, натуральнае самапачуванне. Згодна з У. Конанам, універсальным «беларускім мастацкім архетыпам стала малая бацькаўшчына, або “Родны кут”, паводле Якуба Коласа» [4, с. 12]. Сімвал *роднага кута* скразны ў беларускай літаратуры пачынаючы ад Францішка Скарыны і Міколы Гусоўскага.

Названы архетып выяўляе адну вельмі істотную і паказальную рысу ў свядомасці беларусаў – імкненне метафізічна вызначыцца, мець акрэсленае месца ў свеце, дзе можна пачувацца самастойна, незалежна. Гэтая ідэя – адна з цэнтральных у паэме “Новая зямля” Я. Коласа і рамане “Зямля” К. Чорнага. Імкненне да ўласнай зямлі – жаданне прывесці жыццё ў адпаведнасць са сваёй сутнасцю. Страту зямлі героі ўспрымаюць як парушэнне гармоніі, страту жыццёвай асновы. Аналагічны матывы гучаць у паэзіі Ф. Багушэвіча (“Мая хата”, “Ахвяра”), Я. Купалы (“Раскіданае гняздо”), М. Багдановіча (“Слуцкія ткачыкі”). Разбурэнне гэтых спрадвечных асноў прыводзіць да разбурэння тоеснасці, самасці, урэшце, дэнацыяналізацыі.

Фундаментальнасць мастацкай задумы – апісанне знакавых момантаў нацыянальнага жыцця – абумоўлівае адпаведныя прынцыпы ўвасаблення: эпічнасць, панарамнасць, маштабнасць. Часам дзеянне ў такіх творах адбываецца на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў. Многім твораў пра вёску ўласціва лакальнасць, аўтаном-

насць дзеяння, найчасцей праявікі звяртаюцца да апісання родных ім мясцін: У. Рэймант – Мазовіі, У. Оркан – Падгалля, К. Чорны – Цімкавіч, І. Мележ – Гомельскага Палесся. З гэтым звязана і такая акалічнасць, як своеасаблівасць мовы персанажаў, зварот да мясцовых дыялектаў.

У творах пра сялян як бы ўвасабляецца Космас нацыянальнага быцця, выяўляюцца нацыянальна-каштоўнасныя рысы характару. Сучасныя праявікі таксама звяртаюцца да традыцый, створаных земляробчай культурай, да сялянскага светабачання як першакрыніцы этычных уяўленняў народа (творы Ю. Кавальца, Ю. Моргана, Т. Новака, Э. Кабатца, М. Пілёта, З. Тшышкі, Ю. Лазінскага ў польскай, М. Кусянкова, А. Федарэнкі – у беларускай літаратурах).

Задачу “нарысаваць у мастацкіх вобразах гісторыю беларускага народа ад паншчыны і да нашых дзён...” паставіў перад сабой класік беларускай літаратуры Кузьма Чорны. Творы пісьменніка 40-х гадоў мінулага стагоддзя сведчаць, што вызначальны напрамак, па якім рухалася яго думка ў гэты час, – асэнсаванне лёсу беларусаў у Гісторыі і Часе. Раманы “Пошукі будучыні”, “Млечны Шлях”, “Вялікі дзень” – вынік глыбокага і напружанага роздуму над беларускім лёсам. Глыбокага – таму што ў гэтых творах надзвычай грунтоўна, маштабна асэнсоўваецца гістарычны лёс Беларусі, пакутлівыя пошукі беларусамі свайго месца ў жыцці, сваёй долі, сваёй зямлі. Тое, што гэтыя пошукі былі сапраўды пакутлівымі, К. Чорны пераканальна паказаў у раманах “Бацькаўшчына”, “Пошукі будучыні”, “Млечны Шлях”, “Вялікі дзень”. А пра пакутлівасць пошукаў самога пісьменніка сведчыць напружанасць, боль, уласна перажытыя, з якімі К. Чорны апісвае і пькельную працу селяніна, і “скрадзенае маленства” некалькіх пакаленняў беларускіх дзяцей.

Найлепшае і найбольш поўнае ўвасабленне тэмы пошукаў беларусамі Радзімы, зямлі, Бацькаўшчыны пададзена ў раманах “Пошукі будучыні”. Празік стварае тут маштабную карціну жыцця-быцця беларусаў, адкрывае, паводле слоў Л. Корань, “цэлы беларускі свет” [2, с. 112].

Кузьма Чорны шмат і пераканальна гаворыць у раманах “Пошукі будучыні” пра значэнне, сутнасць Бацькаўшчыны. Пра бежанца Кастуся Лукашэвіча К. Чорны піша: “Ён траціў з-пад сваіх ног той грунт, на якім стаяў на сваёй Вілейшчыне” [5, т. 6, с. 17], “родная зямля – козыр на ўвесь свет” [5, т. 6, с. 54]. У раманах “Млечны Шлях” герой “думаў пра зоры, пра тое, што на дварэ, мусіць, бралася на мароз, пра дрэва, вялікі і чорны сілуэт якога вырысоўваўся ў вакне, і пра сваю нечаканую радасць. А як жа! Ён знайшоў

сваю радзіму. Ён дажыўся да вялікай радасці. Ён не мог спаць ад шчасця” [5, т. 6, с. 198].

Прагучаў у раманах “Пошукі будучыні” і матыў роднага кута: “Гора яе душы пачало залечвацца часам, і асабліва тады, калі яна пасля такога доўгага бяздомнага бадзяння дапала да роднага кутка” [5, т. 6, с. 63]. Гэтая злучанасць з зямлёю, са сваім родным у К. Чорнага анталагічная. Празік пакутліва разважае над містэрыяй беларускага лёсу: “Выкіданне з хаты, марнаванне маладосці, смутак у старасці, вечнае выгнанне ў жыцці на родным месцы” [5, т. 6, с. 140]. Такі лёс наканаваны не аднаму пакаленню беларусаў: “Яны абое належалі да таго пакалення, якое не ведала сапраўднага маленства. Але затое перад імі стаяла ўжо іхняя маладосць. А каб хто сказаў, што другое пасля іх пакаленне (іх дзеці) ужо і маладосці мець не будуць, што іх маладосць з’есць чужы прышэлец?” [5, т. 6, с. 43].

Надзвычайнай выразнасці дасягае К. Чорны ў асэнсаванні балючай для яго тэмы *скрадзенага маленства*. Менавіта так называецца і адзін з раздзелаў рамана “Пошукі будучыні”. Нездарма празік пачынае твор ад уласнага імя, узгадвае ўласна перажытае: “Тыя гады прымусілі нас малку прывучацца да плуга і касы, да нілы і сякеры, да гэбля і долата, да молата і кавадла... сталася так, што дзесяцігодныя дзяўчаткі жалі жыта, дванаццацігодныя хлапчукі аралі як мае быць, а пятнаццацігоднія самі вялі гаспадарку, кармілі сем’і працай сваіх рук” [5, т. 6, с. 7]. Не па гадах сталая Волечка Нявада. Усе гэтыя войны, рэвалюцыі прывялі да таго, што свет да дзяцей стаў “такім бязлітасным” [5, т. 6, с. 13].

Як вядома, першым, хто на светапоглядным узроўні паспрабаваў вызначыць спецыфіку Беларускага Шляху, быў І. Канчэўскі (І. Абдзіраловіч): “Беларусь ад X веку і да гэтай пары фактычна з’яўляецца полем змагання двух кірункаў еўрапейскай культуры – заходняга і ўсходняга. Граніца абодвух уплываў, падзяляючы славянства на два станы, праходзіць праз Беларусь, Украіну і хаваецца ў балканскіх краях” [6, с. 44]. Такім чынам, асноўнымі прыкметамі беларускай ідэнтычнасці, паводле І. Канчэўскага, з’яўляюцца становішча паміж Усходам і Захадам, хістанні паміж гэтымі культурамі, а таксама адначасовае непрыманне іх.

Канцэпцыя памежнага становішча Беларусі (паміж Захадам і Усходам) была прынцыпова важнай і для К. Чорнага. Тэма “Захад – Усход” пастаянна гучыць на старонках раманаў “Пошукі будучыні”, “Млечны Шлях”, “Вялікі дзень”. Паказальна, што пісьменнік збіраўся нават даць аднаму са сваіх раманаў назву “Захад і Усход”. Раман “Ідзі, ідзі” павінен быў называцца “Раскрыжаванне”.

Так, у рамане “Трыццаць год” К. Чорны неаднойчы пакажа на памежнае становішча Беларусі: «Шмат тут было навывразана чалавечых прозвішчаў – і кірыліцаю, і лацінкаю, і прозвішчы гэтыя належалі, відаць, людзям з розных куткоў свету, бо тут быў і “Громаў”, і “Пішэвідніцкі”, і “Карнейчык”, і “Жуанеіль» [5, т. 7, с. 320], “пад гэтым дахам перавярнулася бездань усялякага народу – каб траха, дык з усёй Еўропы, з усходу і захаду” [5, т. 7, с. 345].

Беларусь у рамане “Млечны Шлях” паўстае як месца сутыкнення розных уплываў, на што ўказвае вопратка герояў: “Кашуля была з саматканага палатна... Боты на ім былі нямецкія” [5, т. 6, с. 171], немец апрануты ў рускі кажух.

Спецыфіка беларускай ідэнтычнасці заключаецца ў адкрытасці розным уплывам: і Расіі, і Польшчы, і Украіны, і Літвы. Менавіта такую карціну (Беларусь як месца, дзе сыходзяцца розныя культуры, уплывы, палітычныя інтарэсы) падае нам К. Чорны ў рамане “Пошукі будучыні”: “Сярод поля бялелася роўная істужка дарогі – гэта быў вялікі стары шлях паміж усходам і захадам. Нам дзіўна было бачыць, што цяпер ён пусты... Тут праехалі польскія сяляне, нашы гародзенцы, беластачане, віленцы і вілейчане” [5, т. 6, с. 8].

У рамане “Пошукі будучыні” пісьменнік пастаянна падкрэслівае, што дзеянне адбываецца паміж Захадам і Усходам, а другая частка рамана называецца “Вялікае Скрыжаванне”: “Вялікі шлях з усходу на захад праходзіць каля мястэчка Сумліч” [5, т. 6, с. 80]. Гэтае становішча і паўплывала на тое, што ўсе войны, якія палыхалі ў Еўропе, прайшлі праз Беларусь. К. Чорны пастаянна звяртаецца да гэтай акалічнасці ў сваіх раманах перыяду Вялікай Айчыннай вайны, гаворыць пра жакі шматлікіх разбурэнняў: Першай і Другой сусветных войнаў, дзвюх рэвалюцый, белапольскай акупацыі. Л. Корань называе пісьменніка мастаком, які «генеруе дынамічныя, “доўгатэрміновыя”, пасіянарныя мастацкія ідэі»: “Кузьма Чорны геніяльна вычуў духоўную траўму ў менталітэце беларуса ХХ ст. пасля вякоў нацыянальнага ды сацыяльнага гвалту на мяжы генацыду” [2, с. 19].

Сапраўды, думка пісьменніка скіравана на асэнсаванне гэтага ўплыву катастроф (войнаў, рэвалюцый, разбурэнняў) на ментальнасць, светаадчуванне беларусаў. Таму К. Чорны так падрабязна апісвае жакі разбурэнняў, татальнае знішчэнне жыцця, уласна жыццёвай прасторы. У рамане “Пошукі будучыні”: “Яго ўразіла жудасная цішыня ўсюды. Свіранок быў адчынены, і на парозе яго спакойна сядзеў пацук і шморгаў пярэдняй лапаю сабе на носе. Хвост яго звісаў з парога на самы ганак... Гэты малюнак кальнуў

Нявадаву душу мацней, як выгляд нежывога чалавека, пад вішняком. Тут ужо было не чалавечае ўладанне, тут ужо няма чаго рабіць чалавек» [5, т. 6, с. 103].

Адсутнічаюць апісанні подзвігу, героікі змагання. Пісьменнік засяроджваецца на перадачы жахаў, пакут, што церпяць людзі на вайне. Героі К. Чорнага – не воіны, не салдаты, а сяляне, чыё прызначэнне – падтрыманне і забеспячэнне жыцця: дзеці, старыя, жанчыны, прынцыпова безабаронныя.

Кузьма Чорны ў раманах “Пошукі будучыні”, “Млечны Шлях” пастаянна звяртаецца і да вобраза шыпшыны, якая дзякуючы У. Дубоўку, К. Чорнаму, а пазней і У. Караткевічу набыла статус нацыянальнага сімвала: “А як быў я малы, разрастаўся тады збоку ад гасцінца пад Сумлічамі куст шыпшыны. А калі я ішоў на вайну, куст быў ужо цэлым зараснікам. Божа мой, я ж, пакутуючы душой у той праклятай Нямецчыне, толькі і думаў што пра Волечку і пра тую шыпшыну. Без Волечкі і без шыпшыны няма для мяне і роднай бацькаўшчыны” [5, т. 6, с. 53].

Як бачым, Кузьма Чорны асэнсоўваў у сваіх творах найбольш значныя моманты нацыянальнай гісторыі першай паловы ХХ ст. Пісьменнік не толькі паказаў лёс асобнага чалавека, але і ўзняўся да маштабных абагульненняў лёсу беларускай нацыі ў цэлым, а лёс гэты надзвычай трагічны.

Такім чынам, лёс нацыі – адна з вызначальных праблем славянскіх літаратур, што абумоўлена асаблівасцямі гістарычнага развіцця славянскіх народаў, іх працяглай барацьбой за нацыянальнае і дзяржаўнае вызваленне.

Спіс літаратуры

1. **Афанасьёў, І.** Чарнобыльскае светаадчуванне ў сучаснай беларускай літаратуры / І. Афанасьёў // Бягучы літаратурны працэс у крытычным аглядзе. – Мінск: Бел. навука, 2001. – Вып. 1. – 212 с.
2. **Корань, Л.** Цукровы пеўнік: літаратурна-крытычныя артыкулы / Л. Корань. – Мінск: Маст. літ., 1996. – 286 с.
3. **Шаладонава, Ж.** Якуб Колас і Міхайла Кацюбінскі: тыпалогія творчасці / Ж. Шаладонава // Нарысы беларуска-ўкраінскіх літаратурных сувязей: Культурна-гістарычны і літаратуразнаўчы аспекты праблемы. – Мінск: Бел. навука, 2002. – С. 64 – 138.
4. **Конан, У.** Архетыпы беларускага менталітэту: спроба рэканструкцыі паводле нацыянальнай міфалогіі і казачнага эпасу / У. Конан // Беларусіка-Albaruthenica / рэдкал.: А. Анціпенка [і інш.]. – Мінск: Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, 1993. – Кн. 2. – С. 18 – 29.
5. **Чорны, К.** Збор твораў: у 8 т. / К. Чорны. – Мінск: Маст. літ., 1973. – 520 с.
6. **Абдзіраловіч, І.** Адвечным шляхам / І. Абдзіраловіч // Вобраз – 90: літаратурна-крытычныя артыкулы / уклад. С. Дубавец; рэдкал.: Н. Пашкевіч (рэд.) [і інш.]. – Мінск: Маст. літ., 1990. – С. 43 – 86.

Анжэла МЕЛЬНІКАВА,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт.

ВЯДУЧЫ ПАЛАНІСТ БЕЛАРУСІ

АСНОЎНЫЯ ВЕХІ НАВУКОВАЙ ДЗЕЙНАСЦІ ПРАФЕСАРА СВЯТЛАНЫ МУСІЕНКІ

Сёлета навуковая грамадскасць нашай краіны, беларуская паланістыка святкуюць юбілей прафесара, доктара філалагічных навук, загадчыка кафедры польскай філалогіі Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы Святланы Піліпаўны Мусіенкі. Чалавечыя якасці Святланы Піліпаўны, яе эрудыцыя, працавітасць, арганізатарскія здольнасці дапамаглі заслужыць павагу і любоў калег і вучняў. Лекцыі паважанага юбіляра па гісторыі польскай, замежнай літаратуры, імагалогіі (іміджалогіі) вылучаюцца лагічнасцю і выразнасцю пабудовы, багаццем і разнастайнасцю зместу, дасканаласцю красамоўнага майстэрства. С. П. Мусіенка заўсёды імкнецца да дасягнення вызначаных мэт, валодае шырокім навуковым круглядам, неверагоднай глыбінёй творчага і даследчыцкага мыслення. Яна першая ў Рэспубліцы Беларусь абараніла доктарскую дысертацыю па польскай філалогіі.

Святлана Піліпаўна Мусіенка нарадзілася 30 жніўня 1939 г. у г. Краснаармейску (Украіна). Скончыла філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1963), аспірантуру пры гэтай навучальнай установе (1967).

Пачынаючы з 1963 г. і да сёння навуковая праца Святланы Піліпаўны звязана з Інстытутам славяназнаўства Расійскай акадэміі навук, школай прафесара, заслужанага дзеяча навукі Расійскай Федэрацыі Віктара Аляксандравіча Хорава. Сярод вехавых момантаў навуковага сталення паважанага юбіляра адзначым наступныя:

- 1971 год: у Вучоным савеце Інстытута славяназнаўства і балканістыкі АН СССР абаронена кандыдацкая дысертацыя “Жанрава-стыльвыя пошукі ў сучаснай польскай прозе (канца 50-х – сярэдзіны 60-х гг.)”;

- 1976 год: рашэннем Вышэйшай атэстацыйнай камісіі СССР прысвоена вучонае званне дацэнта;

- 1993 год: у спецыялізаваным савеце Інстытута славяназнаўства і балканістыкі РАН абаронена доктарская дысертацыя “Рэалістычны раман у польскай літаратуры 20 – 30-х гг.”;

- 1994 год: рашэннем Вышэйшай атэстацыйнай камісіі Рэспублікі Беларусь прысвоена вучонае званне прафесара.

У Гродзенскім педагагічным інстытуце імя Янкі Купалы Святлана Мусіенка пачала працаваць з 1967 г.: спачатку на пасадзе старшага выкладчыка, затым – дацэнта кафедры рускай і замежнай літаратуры (1970 – 1989). У 1989 г. па рашэнні Міністэрства асветы і адукацыі БССР была заснавана кафедра польскай філалогіі, стварэнне і кіраўніцтва якой даручылі С. П. Мусіенцы. Сёння кафедра забяспечвае дыдактычны працэс 18 фундаментальных дысцыплін, спецкурсаў і спецсемінараў на польскай мове, высакаякасную падрыхтоўку паланістаў. Паспяхова працуе метадычны кабінет-бібліятэка з фондам больш за 10 тысяч кніг, з іх 2000 перададзены С. П. Мусіенкай.

На працягу ўсёй выкладчыцкай дзейнасці прафесар Святлана Піліпаўна Мусіенка чытала курсы лекцый па гісторыі замежнай і польскай літаратур у Гродзенскім, Беластоцкім, Гданьскім, Маскоўскім універсітэтах, Педагагічнай акадэміі (Кракаў), Падляскай акадэміі (Седльцы).

Важкі ўклад юбіляра ў справу ўмацавання стасункаў кафедры і ўніверсітэта з навукова-педагагічнай грамадскасцю замежжа. Прафесар С. П. Мусіенка была адным з каардынатораў міжнароднага праекта пад эгідай Інстытута літаратурных даследаванняў ПАН (Рэспубліка Польшча) па правядзенні юбілейных мерапрыемстваў і міжнародных навуковых канферэнцый па ўшанаванні памяці Адама Міцкевіча: «Мелодыі, пахі, колеры “малой радзімы” А. Міцкевіча» (Гродна, 2007), “Adam Mickiewicz: życie pośmiertne i reinterpretacje” (Гданьск, 2007); сёння каардынуе міжнароднае супрацоўніцтва з Інстытутам славяназнаўства РАН, Інстытутам філалогіі Гданьскага ўніверсітэта, Педагагічнай акадэміяй у Кракаве, Падляскай акадэміяй у Седльцах, Універсітэтам Мікалая Каперніка ў Торуні. Разнастайная праблематыка навуковай дзейнасці С. П. Мусіенкі канцэнтруецца вакол наступных тэм: польская літаратура, польска-беларуска-рускія літаратур-

Сярод калег і вучняў.

ныя сувязі, імагалогія (новая для Беларусі навука: палякі – рускія – беларусы ў вачах адзін аднаго), жанрава-мастацкая эвалюцыя замежнага рамана, мемуарна-дзённікавыя жанры.

Святлана Піліпаўна з’яўляецца аўтарам больш чым 200 навуковых прац на польскай, беларускай, рускай і ўкраінскай мовах, у тым ліку манаграфій “Творчество Зофьи Налковской” (1989), “Реалистический роман в польской литературе межвоенного двадцатилетия (20 – 30-е гг. XX в.)” (2003). Пад яе рэдакцыяй выдадзена больш за 40 манаграфій, матэрыялаў міжнародных канферэнцый, зборнікаў навуковых прац. С. П. Мусіенка брала ўдзел у больш як 100 міжнародных навуковых канферэнцыях, што праходзілі ў Беларусі, Расіі, Украіне, Славеніі, Швейцарыі, у тым ліку міжнародных кангрэсаў славістаў у Кіеве і Любляне, сусветных кангрэсаў паланістаў у Варшаве, Гданьску, Познані, Кракаве.

Пад кіраўніцтвам Святланы Піліпаўны кафедра польскай філалогіі рэгулярна праводзіць міжнародныя навуковыя канферэнцыі. Сярод найбольш значных з іх – “Адам Міцкевіч і сусветная культура” (1997), прысвечаная 200-годдзю з дня нараджэння паэта, а таксама міжнародная канферэнцыя, што праходзіла пад эгідай ЮНЕСКА ў межах міжнароднага праекта (Беларусь – Польшча – Італія – Германія – Францыя – Швейцарыя – Турцыя) па ўшанаванні памяці А. Міцкевіча ў сувязі са 150-годдзем з дня яго смерці.

Прафесар С. П. Мусіенка выступае арганізатарам і каардынатарам працы па рэалізацыі міжнароднага праекта “Адам Міцкевіч і сусветная культура” і стварэнні з цэнтрам у Гродне “Інстытута Адама Міцкевіча”.

У Гродзенскім дзяржаўным універсітэце імя Янкі Купалы пад кіраўніцтвам Святланы Піліпаўны была праведзена міжнародная канферэнцыя “Зоф’я Налкоўская і славянскія літаратуры” (1989), па матэрыялах якой быў выдадзены збор-

нік “Зоф’я Налкоўскай прысвячаецца...” (1991). Пяру шаноўнага юбіляра належыць першае ў айчынным літаратуразнаўстве даследаванне творчасці выдатнай польскай пісьменніцы. Аўтарам манаграфіі былі знойдзены і ўпершыню ўведзены ў гісторыка-літаратурны кантэкст архіўныя матэрыялы аб яе побыце ў Гродне. У 1989 г. па ініцыятыве Святланы Піліпаўны Мусіенкі пры Гродзенскім дзяржаўным універсітэце імя Янкі Купалы быў створаны літаратурны музей Зоф’я Налкоўскай. Большасць экспанатаў была набыта за асабістыя сродкі ініцыятара і здзяйсняльніка праекта.

Вялікую працу вядзе Святлана Піліпаўна па падрыхтоўцы навукова-педагагічных кадраў, паспяхова кіруе групай магістрантаў і аспірантаў, выходзіць добрасумленных і адказных студэнтаў. Пры кафедры польскай філалогіі працуюць аспірантура, магістратура, а таксама навуковы семінар “Сусветная літаратура: этнас у святле гісторыі і сучаснасці”, дзейнасць якіх узначальвае і каардынуе прафесар Мусіенка. Усяго абаронена 8 кандыдацкіх дысертацый, з іх 5 (А. І. Білюценка, Я. А. Панькоў, В. Я. Панькова, А. А. Брусевіч, С. В. Ганчар) пад навуковым кіраўніцтвам С. П. Мусіенкі. Святлана Піліпаўна з’яўлялася першым апанентам 6 доктарскіх і больш чым 20 кандыдацкіх дысертацый.

На працягу доўгіх гадоў прафесар С. П. Мусіенка з’яўляецца членам Савета па абароне доктарскіх і кандыдацкіх дысертацый (БДУ, Мінск), членам рэдкалегіі часопісаў “Веснік Палацкага дзяржаўнага універсітэта”, “Веснік Гродзенскага дзяржаўнага універсітэта”, старшынёй рэдкалегіі навуковага выдання матэрыялаў канферэнцый “Шлях да ўзаемнасці”.

Святлана Піліпаўна Мусіенка – выдатны навуковец і арганізатар, таленавіты кіраўнік. Нельга пераацаніць той уклад, які яна ўносіць у захаванне і развіццё найлепшых традыцый вышэйшай школы Рэспублікі Беларусь, вывучэнне і папулярнацыю польскай мовы і літаратуры. Дзякуючы яе навуковаму таленту і невычэрпнай творчай энергіі Гродзенскі дзяржаўны універсітэт імя Янкі Купалы высока трымае планку аднаго з вядучых універсітэтаў краіны. Святлана Піліпаўна Мусіенка справядліва знаходзіцца ў ліку прызнаных аўтарытэтаў не толькі беларускай, але і еўрапейскай навуцы.

Яўген ПАНЬКОЎ,

кандыдат філалагічных навук, дацэнт,

Вольга ПАНЬКОВА,

кандыдат філалагічных навук, дацэнт.

Святлана МУСІЕНКА

ГРОДНА Ў ЖЫЦЦІ І ТВОРЧАСЦІ ЭЛІЗЫ АЖЭШКІ І ЗОФ'І НАЛКОЎСКОЙ ДА ПРАБЛЕМЫ ПЕРАЕМНАСЦІ ТРАДЫЦЫЙ

Эліза Ажэшка.

Польскія пісьменніцы Эліза Ажэшка (1841 – 1910) і Зоф’я Налкоўская (1884 – 1954) належалі да розных эпох, розных кірункаў творчасці, не былі знаёмыя асабіста. Яны апынуліся ў Гродне ў розныя часы і па розных прычынах, аднак ім абедзвюм было наканавана палюбіць і зразумець наднёманскую зямлю, адчуць яе непаўторную прыгажосць і адлюстраваць яе ў сваіх творах.

У сям’і Налкоўскіх не было асаблівага захаплення творчасцю Ажэшкі, хаця творы пісьменніцы як класіка польскай літаратуры чыталіся і абмяркоўваліся. Пачатковыя веды пра Ажэшку Налкоўская атрымала яшчэ ў дзяцінстве. Сапраўдны ж яе культ стварыла пісьменніца і настаўніца польскай літаратуры ў пансіянаце, дзе вучылася Зоф’я Налкоўская, – Гэнэ Астоя (Ядвіга Савіцкая). Яна часта наведвала Ажэшку, шанавала і прапагандавала яе творчасць, выходвала любоў да пісьменніцы ў сваіх вучаніц. Ва ўспамінах адной з іх, Ядвігі Копец, чытаем: «...асабліва прывабнасць Астоі заключалася ў тым, што яна паходзіла з той самай старонкі, што і Ажэшка,

перапісвалася з ёю, нават клапацілася аб Нобелеўскай прэміі для яе. Астоя не раз распавядала нам пра Элізу Ажэшку, перажывала аб тым, што пагаршаецца яе здароўе, але нягледзячы на гэта, новыя творы яе ўсё роўна выдатныя. І ў прыклад прыводзіла “Ad Astra”» [1, с. 275].

На мяжы XIX – XX стст. своеасаблівай модай сярод пэўнай часткі інтэлігенцыі быў дэкаданс, які Ажэшка назвала “*хваробай розуму*”. Гэтую характарыстыку Астоя пераказала сваім вучаніцам. Выказванне выклікала даволі вострую дыскусію, прычым на ўроках не толькі польскай літаратуры, але і гісторыі, і нават рускай літаратуры. Маладзенькая паэтэса Налкоўская выступіла ў абарону дэкадансу, хоць і не была асабліва ўпэўненая ў сваёй рацыі, тым больш, што настаўнік рускай літаратуры Эміль Віташыньскі, якога любілі ўсе вучаніцы, быў на баку рэалізму. “*Я абараняла дэкаданс, – напіша Налкоўская, – не толькі ад яго, але і ад сябе. Я заўважыла, што Віташыньскі ў пэўным сэнсе ўплывае на мяне і што мяне ўсё менш вабіць дэкаданс як кірунак. Я пераглядаю свае вершы і бачу, што яны рамантычныя... калі ж я пішу прозай, то я – рэалістка*” [2, с. 65].

Прыгожая, таленавітая, здольная ў навучанні, Налкоўская да многіх пытанняў ставілася з уласцівым для маладосці максіmalізмам, старалася выказваць уласныя ацэнкі творчасці вядомых аўтараў. Варта адзначыць, што ў яе дзённіку ні ў маладосці, ні ў сталым узросце ніколі не было крытычных заўваг у адносінах да Ажэшкі, наадварот, Налкоўская заўсёды высока ацэньвала творчасць сваёй вялікай папярэдніцы.

На пачатку XX ст. З. Налкоўская ўжо выступала як аўтар у калектыўных зборніках побач з такімі вядомымі польскімі пісьменнікамі, як Э. Ажэшка, Б. Прус, С. Жэромскі і інш. У манаграфіі Я. М. Мушкоўскага “Сумленне руху” (Львоў, 1913) у артыкуле, прысвечаным памяці Б. Пруса, аўтар назваў Налкоўскую сярод стваральнікаў “добрых раманаў”: “Качкоўскі, Крашэўскі, Лям, Ажэшка, аж да Жэромскага і Налкоўскай, пісалі і пішуць добрыя раманы” [3, с. 65].

8 – 11 чэрвеня 1907 г. праходзіў Першы дзяржаўны з’езд польскіх жанчын, на які былі запрошаны Э. Ажэшка, М. Канапніцкая і З. Налкоўская. Ажэшка не прыехала з-за хваробы. Налкоўская

прачытала даклад “Эскізы аб этычных прынцыпах жаночага руху”, які выклікаў водгук і ў зале пасяджэння, і ў перыядычным друку, у прыватнасці ў часопісе “Крытыка”. Сярод ідэйных апанентаў Налкоўскай была Марыя Канапніцкая, у знак прагэсту яна нават пакінула залу пасяджэнняў.

Натуральна, што да Ажэшкі даходзілі водгукі аб выступленні на з’ездзе маладой калегі, трапіла да яе і “Крытыка” з тэкстам даклада. Ёсць сведчанні, што Ажэшка не вельмі прыхільна выказалася наконт гэтага выступлення. На з’ездзе моладзь і жанчыны выступілі ў абарону поглядаў Налкоўскай, аднак мужчыны, асабліва старэйшага пакалення, амаль усе без выключэння прысвяцілі свае выступленні Элізе Ажэшцы, шкадавалі, што яна не змагла прыехаць. У тыя ж дні прайшла публічная акцыя ў гонар Ажэшкі: у Варшаве адкрыўся дом для сірот, якому было нададзена імя пісьменніцы.

Можна толькі здагадвацца, што адчувала Налкоўская як у час працы з’езда, так і ў час даволі шырокай дыскусіі (вялася яна на працягу некалькіх месяцаў), зразумела, што для маладой пісьменніцы такая вялікая ўвага была вельмі прыемнай. А ўвага, нават крытычная, з боку Элізы Ажэшкі, акружанай аўрай народнай любіміцы і пакутніцы ад пераследу з боку ўлады Расійскай імперыі, павялічыла яе папулярнасць.

Сапраўднае веданне і разуменне творчасці Ажэшкі прыйдзе да Налкоўскай значна пазней, у часы сталай творчасці, пражытыя ў Гродне (1922 – 1927). Як жа здарылася, што вядомая і папулярная пісьменніца, якой стала Налкоўская ў пачатку 1920-х гг. (мела сваю творчую школу, уласны літаратурны салон у Варшаве, была членам праўлення Саюза польскіх пісьменнікаў і польскай секцыі ПЭН-клуба), апынулася ў далёкай правінцыі, на “ўсходніх крэсах”, адарванай ад любай матулі і творчага асяроддзя? Адказ

можна знайсці ў дзённіку: “Ян (другі муж пісьменніцы. – С. М.) змусіў мяне да адрачэння ад цэлых прастораў жыцця творчага, псіхічнага, літаратурнага, усялякага суіснавання інтэлектуальнага, але я за ўсё гэта яму вельмі ўдзячная. Побач з ім я пранікаю ў незнаёмы і абсалютна неведомы для мяне дагэтуль, вельмі рэальны, вельмі значны свет... у свет эмацыянальнай цеплыні, размаху, энтузіязму, у гушчынню шуму і грукату грамадскага жыцця, ад якога я заўсёды была з боку знешняга” [4, с. 83].

Своеасаблівая ахвярнасць Налкоўскай была выклікана вялікім каханнем да легендарнага героя, папличніка Пілсудскага, падпалкоўніка Яна Юра-Гажахоўскага, які ў 1922 г. быў накіраваны на службу ў якасці начальніка палявой жандармерыі спачатку ў невялікую вёсачку Замачак пад Вільняй, а пазней – у Гродна. Якой жа нязвычай была гэтая правінцыя, звязаная з творчасцю дваіх вялікіх прадстаўнікоў польскай літаратуры – А. Міцкевіча і Э. Ажэшкі. Таму Віленшчыну Налкоўская адразу пачала ўспрымаць «ва ўзорах прыгажосці з “Пана Тадэвуша”», а вось сілу чараў Гродна яна адчула не адразу. Першы запіс у дзённіку пра горад на Нёмане адносіцца да 7 лістапада 1922 г.: “... я знаходжуся ў стане чакання двух пераездаў, аднаго кароткага ў Вільню, другога ў Гродна – праз месяц” [4, с. 91]. Першыя ўражанні прывялі даму са сталіцы літаральна ў шок: нізка павіслыя цёмныя хмары, шэрыя маленькія забудовы, сляды разрухі пасля сусветнай вайны. Апрача таго, выразна пагоршылася яе сямейнае жыццё. Налкоўская апынулася ў поўнай ізаляцыі. Аб гэтых сумных зменах пісьменніца напісала ў дзённіку: “Гродна намнога непрыгажэйшы за Вільню, а Ян намнога горшы, чым быў у мінулым годзе, а я на цэлы год старэйшая... Прырода тутэйшая прыгожая, але я яе бачу толькі ў час паездак на конях, таму яна менш блізкая майму

Гродна. 1920 – 1930-я гг.

сэрцу. Бо заўсёды мяне аддзяляе ад яе дрэнная дарога горада, размешчанага цудоўна, аднак агідна забудаванага, бруднага, смярдзючага, абадранага, абязвечанага людзьмі» [4, с. 103].

Такое ўражанне хутка зменіцца, але пачуццё адзіноты застаецца назаўсёды. Налкоўская імкнулася зразумець, чаму Ажэшка пражыла тут амаль усё жыццё. Пазнанне горада, тутэйшай прыроды і людзей, а разам з тым і душы Ажэшкі прыйдзе толькі пасля збліжэння пісьменніцы са светам правінцыі. Першае эмацыянальнае перажыванне Налкоўскай было звязана з домам Элізы Ажэшкі: «На драўляны невялікі дом і некалькі старых дрэваў я глядзела з сумнай расчуленасцю. Здзіўлялася таму, што менавіта тут яна хацела заставацца да канца, што гэты горад быў яе радзімай. З сапраўднай прыемнасцю я прачытала “Мэйра Язэфовіча”» [4, с. 103].

Да апісання гэтага дома Налкоўская вярнулася яшчэ раз у 1928 г., калі сама адчула і прывабнасць Гродна, і значнасць твораў Ажэшкі і толькі тады зразумела яе душу: “...калі праходзіш там, па той вуліцы, каля таго самага невялічкага дома, то адчуваеш вялікае хваляванне, абуджанае прыгажосцю іншага характару. Бо заўсёды меркавалася, што яна на гэтым месцы, у звычайных шэрых сценах драўлянага дома жадала заставацца, што тут яна правяла апошнія гады свайго жыцця. Што ў гэтых сценах яна пісала свае кнігі, што тут увасабляла ў дзеянні мудрыя і выкародныя наказы свайго сацыяльнай веры і прыспешвала да гэтых наказаў жыццё” [5, с. 138].

Магчыма, пад уплывам побыту ў Гродне Налкоўская пачала інакш успрымаць свет і чалавека, што неаднойчы падкрэслівала ў дзённіку і ў рознага кшталту выказваннях і інтэрв’ю ў перыёды-

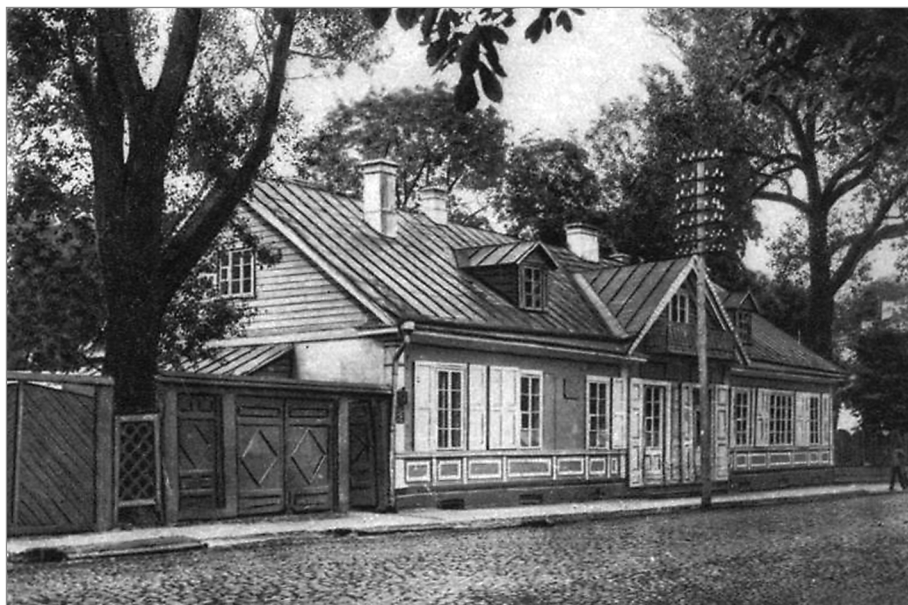
цы. Змянілася стаўленне і да Ажэшкі: паглыбілася не толькі веданне яе твораў, змяніліся адносіны да ўласнай творчасці. Налкоўская заўважыла “іншага чалавека”, адчула яго пакуты. Новым героем яе твораў становіцца “маленькі чалавек” з яго вонкавым і ўнутраным светам, з яго малой прасторай “правінцыйнага існавання”. Не без уплыву Ажэшкі Налкоўская паказала прыгажосць гарадскіх пейзажаў: “Калі я думаю пра Гродна, то яго незвычайная, затуманеная прыгажосць выдаецца мне нейкім дзівосным палімпсестам. Стагоддзі малявалі на гэтым самым месцы ўсё новыя карціны прыгажосці” [5, с. 307].

У абедзвюх пісьменніц у часы жыцця ў Гродне можна назіраць пэўнае падабенства лёсаў: абедзве перажылі тут і вялікае каханне, і вялікую расчараванасць, здраду мужоў, адчулі трагедыю творчай і інтэлектуальнай адзіноты, шэрасць правінцыйнага жыцця. “...З прычыны жыхарства ў Гродне я працую ў такой адзіноце, у якой, мне падаецца, ніводнаму аўтару працаваць не даводзілася” [6, с. 33], – пісала Ажэшка свайму сябру прафесару Віленскага ўніверсітэта Мар’яну Здзяхоўскаму 24 снежня 1900 г. Праз 23 гады амаль гэтак жа пра сваю адзіноту напісала Налкоўская: “Часам я ўсведамляю з аслупяненнем, што на восень свайго жыцця я апынулася тут невядома чаму, далёка ад усяго майго мінулага жыцця, што прыйшла сюды за чалавекам, каханне якога мне здаецца нейкім страшэнным непаразуменнем” [4, с. 79].

Атмасферу безвыходнасці, самотнасці і шэрасці правінцыйнага жыцця пісьменніца адлюстравала ў першым рамане пра Гродна “Нядобрае каханне”: «І дайшло да таго, што душу ахоплівала... туга аб нейкай псіхічнай празмернасці, аб нейкім

інтэлектуальным свавольстве і часам здавалася, што ўжо не можна вытрымаць нават хвіліны. Памятаю, калі я пачула ад некага слова “эпістамалагічны”, то мяне гэта ўзрушыла да слёз» [7, с. 29].

Побыт у правінцыйным горадзе хоць і быў цяжкі і па-свойму драматычны, аднак даваў магчымасць пазнання жыцця і людзей. “Ажэшка, – пісала Налкоўская, – глыбока пранікла ў жыццё тутэйшага селяніна, шляхціца і пана. Схіліла галаву перад пакутлівым лёсам беларускага люду, пазнала святло і цені душы га-

Дом Элізы Ажэшкі ў Гродне. 1930-я гг.

брэйскай. Яна зразумела і назвала тое, што гэтых людзей раздзяляе. Аднак яна ж знайшла і наказала тое, што іх павінна аб'ядноўваць» [5, с. 138 – 139].

Для самой Налкоўскай Гродна адыграла не менш важную ролю, што падкрэсліла польская даследчыца Ганна Кірхнэр, адзначыўшы, што творчасць Налкоўскай «увасобіла рысы большай дакладнасці і драматычнасці... тыя гродзенскія гады... сталі неацэнным вопытам для творцы. Налкоўская навучылася разумець сучасную Польшчу, уласна кажучы, там, у правінцыі... З Гродна яна прывязе не толькі дакументальныя матэрыялы, якія выкарыстае ў “Сценах свету” і “Нядобрым каханні”. Без Гродна не было б і “Мяжы»» [4, с. 9]. *“Побыт у Пушчы, – пісала Ажэшка да М. Здзяхоўскага, – усміхаецца да мяне надзеяй пабачыць цудоўную рэч як з пункту гледжання прыроды, так і цікавую і арыгінальную з пункту гледжання мясцовага насельніцтва. Магчыма, мне ўдасца гэты край і народ, аб якім яшчэ ніхто не пісаў, увесці ў літаратуру. Гэта было б такім вялікім шчасцем, аб якім я нават марыць не адважваюся”* [6, с. 30].

Ажэшка не паехала ні ў Вільню, ні ў Пецярбург, ні ў Парыж, куды яе неаднойчы запрашалі на пастаяннае месца жыхарства. У невялікім драўляным доме ў цэнтры Гродна, пафарбаваным у брудна-блакітны колер, кіпела творчае жыццё. Письменніца з увагай і сардэчнасцю сустракала тут сваіх шматлікіх гасцей: вядомых дзеячаў культуры, рэвалюцыйную моладзь, мясцовых сялян і гараджан, што прыходзілі па парады і дапамогу.

Прыгажосць Наднёманна адчула і Зоф'я Налкоўская, напэўна, таму і зразумела сімпатыю Ажэшкі да Гродна. У артыкуле “Там, дзе жыла і тварыла Эліза Ажэшка”, прысвечаным адкрыццю помніка аўтарцы рамана “Над Нёманам”, яна пісала: *“Г дастаткова было выехаць толькі некалькі кіламетраў за горад і з узвышанай шашы паглядзець вакол на гэтую цудоўную зямлю, каб зразумець яе прывабнасць. Каб зразумець, як нялёгка з яе адысці куды-небудзь. Плаўныя ўзвышшы і схілы нібы падкладаюцца пад уробленыя палі, у катлавінах – лугі і шэрыя вёскі, а дарогі ад шашы збочваюць да нёманскага берага і глыбокіх яроў, бакі якіх параслі брызлінаю, папарацію, сунічнікам, сыходзяць уніз, да самай вады”* [5, с. 138].

Налкоўская не хавала свайго захаплення раманам Ажэшкі: *«Цудоўная кніга “Над Нёманам”, яна ўвасабляе багатую прыроду гэтай зямлі. І ўключае ў сябе паўнату жыцця людзей, якія пасяліліся тут і якіх падзеі і перыпетыі гісторыі звязалі непарыўнымі вузламі супольнага лёсу»* [5, с. 138].

Абедзве письменніцы праяўлялі спачуванне і сардэчнасць у адносінах да мясцовага люду, да “малога чалавека”, які жыў на землях Наднёман-

Зоф'я Налкоўская.

ня. І Ажэшка, і Налкоўская лічылі сваім абавязкам адлюстроўваць праўду жыцця, звярталі асаблівую ўвагу на сацыяльную несправядлівасць, падкрэслівалі, што яе цяжар ляжыць на зьдэнелай частцы грамадства, а ён (цяжар) павінен быць падзелены паміж усімі яго прадстаўнікамі ў аднолькавай ступені. У адносінах да кожнага чалавека неабходна захоўваць павагу і прававыя нормы. Ад Ажэшкі Налкоўская навучылася паказу праўды і пакут людзей сацыяльных нізоў, якія прадстаўлялі розныя нацыянальнасці, веравызнанні, розны інтэлектуальны і матэрыяльны ўзровень. Гэта быў своеасаблівы калектыўны герой у індывідуальных характарыстыках, а дакладней – “сума індывідуумаў”, якія насялялі землі на берагах вялікай ракі Нёман.

Налкоўская высока цаніла духоўную вартасць творчасці Ажэшкі, лічыла яе жыццё гераічным: *“Тое незвычайна складанае спляценне ўсялякіх сіл, гістарычных і палітычных пытанняў, канфесійных і сацыяльных праблем – увесь зацягнуты стагоддзямі вузел грамадскага жыцця трапіў у асцярожныя рукі мудрай і бязмежна добрай жанчыны. І ў кожным творы яна імкнулася яго развязаць. І таму кожны яе твор быў сацыяльнай дзейнасцю.*

Творчасць Ажэшкі ўвасобіла ў сабе і некранутую прыгажосць гэтага краю, і сацыяльныя трагедыі, якія тут адбываліся” [5, с. 138].

Пра письменніцкую спадчыну Налкоўскай падобную думку выказаў Вільгельм Мах, назваўшы

яе творчасць “запаветам для нашчадкаў”, “пераказаннем ведаў аб мастацтве і жыцці”. «...Гэты запавет, – адзначыў Мах, – пісаны да нас на працягу многіх гадоў нашага стагоддзя мастаком, верным праўдзе сваёй эпохі. І ён стане высакародным завяршэннем творчасці Зоф’і Налкоўскай. Гэта творчасць годна і пераможна будзе змагацца з тым, што мінае і забываецца, таму што ў ёй б’ецца чалавечая сэрца, бо ў ёй жыве неспакойная ў пошуку ісціны думка” [8, с. 29].

У Гродне і пра Гродна пісьменніцы напісалі свае найлепшыя творы, якія выраслі ў своеасаблівыя эпопеі: у Ажэшкі – XIX стагоддзе (“Дзюрдзі”, “Нізіны”, “Хам”, “Над Нёманам” і інш.); у Налкоўскай – XX стагоддзе (“Сцены свету”, “Ня-добрае каханне”, “Мяжа”, “Вузлы жыцця”, “Дзённік”). Зместам і героем гэтых эпопей з’яўляецца наднёманская зямля, сацыяльныя і нацыянальныя трагедыі яе жыхароў, абуджэнне іх грамадзянскай і нацыянальнай свядомасці.

Налкоўская высока цаніла не толькі творчасць, але і грамадскую дзейнасць сваёй папярэдніцы. У час яе побыту ў Гродне вядомы вучоны і грамадскі дзеяч Юзаф Ядкоўскі ў замку, пабудаваным каралём Стэфанам Баторыем, стварыў крэйзнаўчы музей і ў ім экспазіцыю, прысвечаную Элізе Ажэшцы. Налкоўская часта ўспамінала пра яго клопаты, цікавыя экспанаты, асабліва тыя, што тычыліся Ажэшкі.

Мясцовая інтэлігенцыя аднавіла свае намаганні пра ўшанаванне памяці пісьменніцы на пачатку 1920-х гг. Гарадзенцы мелі вельмі сур’ёзныя намеры: пабудаваць вялікі помнік з выявамі герояў твораў Ажэшкі на цокалі. У доме, дзе яна жыла, запланавалі стварыць музей і бібліятэку, у будынку побач – школу імя пісьменніцы. Аднак дзяржава не выдзеліла фінансаван-

ня, таму рэалізаваць удалося толькі невялікую частку гэтага праекта: была зроблена скульптура бюста Ажэшкі і выдадзена першая прысвечаная яе памяці кніга.

Скульптуру выканаў Рамуальд Зырых. Адкрыццё помніка адбылося 20 кастрычніка 1922 г. Зоф’я Налкоўская ўдзельнічала ва ўрачыстасці як прадстаўнік праўлення Саюза польскіх пісьменнікаў. У газеце “Nowy Dziennik Kresowy” яна апублікавала артыкул “Там, дзе жыла і тварыла Эліза Ажэшка”, а таксама напісала ўступнае слова да зборніка выбраных твораў Элізы Ажэшкі.

“Вялікая, высакародная слава, – сказала Налкоўская на адкрыцці помніка, – якая звязана ў краіне і далёка за яе межамі з імем гэтай польскай жанчыны, будзе жыць, пакуль польская мова будзе інструментам творчасці і мыслення. У яе прыгожай спадчыне заключана ўсё багацце і характэрна гэтай зямлі і ўсе гістарычныя трагедыі, якія яе дзялілі. Яе мудрая дабрыва знаходзіла ратунак не ў абвастрэнні барацьбы, а ў глыбокім адчуванні правоў і брацтва” [5, с. 140].

У Гродне захаваліся памяткі пра пісьменніц. Вуліца, на якой жыла Эліза Ажэшка, названа яе імем. З 1929 да 1939 г. у мясцовым скверы імя Жылібера стаяў помнік, створаны Рамуальдам Зырыхам. Пасля заканчэння Вялікай Айчыннай вайны помнік перанесены на вуліцу яе імя, дзе зараз і знаходзіцца сярод старых дрэў, недалёка ад дома, у якім пісьменніца жыла, дзейнічала, тварыла. У 1929 г. у Гродне была выдадзена памятная кніга “У гонар Элізы Ажэшкі” (“Elizy Orzeszkowej w hołdzie”) з уступным артыкулам вядомага польскага пісьменніка Вацлава Серашэўскага. Яна складаецца з трох частак. Першая ўключае артыкулы мясцовай інтэлектуальнай эліты пра жыццё і грамадскую дзейнасць пісьменніцы. У другой

Рынак.
Малюнак Напалеона Орды.
Гродна ў XIX ст.

упершыню надрукавана карэспандэнцыя Элізы Ажэшкі да прафесара Віленскага ўніверсітэта Мар'яна Здзяхоўскага і выбраныя пісьмы да яе Т. Т. Ежа і М. Канапніцкай. Ва ўступным артыкуле да гэтай часткі М. Здзяхоўскі падкрэсліў, што пісьменніца “палюбіла радзімую наднёманскую літоўска-беларускую прыроду ва ўсіх яе праяўленнях, вялікіх і малых, яе кветкі і травы, яе неба і паветра, шум яе лясоў і сум неабробленых балоцістых прастораў, палюбіла яе першазданнасць і беднасць” [6, с. 27]. У трэцяй частцы кнігі пад назвай “Над труной Ажэшкі” сабраны важныя сведчанні абставін пахавання пісьменніцы, а таксама гісторыі барацьбы і перашкод, якія пераадольвала мясцовая інтэлігенцыя і асабліва камітэт па стварэнні помніка Элізы Ажэшкі ў Гродне на шляху ўшанавання памяці пісьменніцы.

На вуліцы імя Ажэшкі захаваўся дом, той самы, пафарбаваны ў брудна-блакітны колер, у якім з 1869 да 1910 г. жыла пісьменніца. У ім змешчана музейная экспазіцыя, пры цэнтральным уваходзе ўсталяваны мемарыяльныя дошкі на польскай і беларускай мовах. На каталіцкіх могілках Гродна знаходзіцца магіла Ажэшкі з помнікам з чорнага мармуру, на якой заўсёды ляжаць жывыя кветкі. У вёсцы Багатырэвічы – месцы дзеяння сусветна вядомага рамана “Над Нёманам” – захаваліся два помнікі, якія ўзгадваюцца ў гэтым творы, – магіла Яна і Цэцыліі з таямнічымі, дагэтуль не расшыфраванымі надпісамі, а таксама магіла паўстанцаў 1863 г., што знаходзіцца ў лесе, на беразе Нёмана. Згодна з запаветам Ажэшкі, наведвальнікі павінны прыносіць з сабою каменьчык ці жменьку зямлі са сваёй краіны, каб ушанаваць іх памяць. Лічу, што гэты запавет быў парушаны, хоць жыхары Гродзеншчыны, у прыватнасці мясцовыя палякі, і паставілі на гэтай магіле прыгожы помнік.

Дзякуючы пошукам аўтара дадзенага артыкула быў адшуканы дом, у якім у 1922 – 1929 гг. здымалі кватэру Зоф’я Налкоўска з мужам Янам Юрам-Гажахоўскім (вул. Акадэмічная, 15; былая Кірхавая, 5). На гэтым доме 16 мая 1989 г. была ўсталявана мемарыяльная дошка. У тым жа годзе аўтар артыкула апублікавала першае ў нашай краіне грунтоўнае даследаванне творчасці пісьменніцы “Творчество Зофьи Налковской”. Яе ж намаганнямі пры Гродзенскім дзяржаўным ўніверсітэце імя Янкі Купалы быў створаны музей пісьменніцы. На ўрачыстасці яго адкрыцця вядомы рускі паланіст, прафесар В. А. Хораў сказаў: “Я мяркую, што сённяшні дзень вельмі значны... і перадусім таму, што адкрываецца музей Зоф’і Налкоўскай. Гэты музей мае і сімвалічную вартасць. Бо сімвалізуе ён супольнасць беларускай і польскай культур. Тут, на беларускай зямлі, на якой Налкоўская напісала

свае лепшыя творы і перш за ўсё пад уражаннем яе прыгажосці, ёсць найлепшае месца для яе музея. Блізкасць традыцый нашых народаў з’яўляецца асабліва важнай сёння яшчэ і таму, што мы ўсе разам будзем агульны еўрапейскі дом і ў ім адной з самых шматлікіх з’яўляецца сям’я славянскіх народаў. І трэба, каб у нашай сям’і не было сварак, а панаваў мір, спакой і гуманныя традыцыі” [9, с. 160 – 161].

15 – 16 мая 1989 г. у Гродзенскім ўніверсітэце адбылася першая міжнародная навуковая канферэнцыя, прысвечаная польскай пісьменніцы, – “Творчасць Зоф’і Налкоўскай і славянскія культуры”, у якой бралі ўдзел беларускія, рускія і польскія навукоўцы і супрацоўнікі літаратурнага музея імя Адама Міцкевіча ў Варшаве: дырэктар Ян Адравонж-Пенёнжак, навуковы супрацоўнік Іаланта Польш. Варта падкрэсліць, што ў Польшчы музей сям’і Налкоўскіх у Валомінскіх Горках быў адкрыты на два гады пазней.

У 1991 г. выдадзены калектыўны зборнік “Зофье Налковской посвящается...”, у якім змешчаны матэрыялы канферэнцыі, прамовы гасцей на ўрачыстасцях адкрыцця музея і мемарыяльнай дошкі на доме, дзе жыла пісьменніца. Апрача ўласна навуковых матэрыялаў, у зборніку надрукаваны першыя пераклады на беларускую і рускую мовы дакументальных апавяданняў Налкоўскай, створаных на падставе фактаў жыцця вязняў і адміністрацыі гродзенскай турмы. Як вядома, пісьменніца выконвала важную грамадскую працу – апекавалася вязнямі гэтай турмы ад імя палітычнай арганізацыі “Патранат”.

Творчасць пісьменніцы належыць ужо гісторыі, але гісторыі вечна жывых выдатных твораў. Яны і ў XXI ст. з’яўляюцца прыкладам паказу вялікай праўды, прыгажосці, грамадскіх каштоўнасцей і галоўнае – любові і спагады да чалавека. Гэтаму навучыла Гродна. Гродзенская праблематыка аб’ядноўвае творчасць Ажэшкі і Налкоўскай і, вядома, яна выходзіць за межы лакальнай праблематыкі і набывае агульначалавечае вымярэнне.

Спіс літаратуры

1. **Копіец, J.** Dziecko dawnej Warszawy / J. Kopiec. – Warszawa, 1963.
2. **Nałkowska, Z.** Dzienniki 1899 – 1905 / Z. Nałkowska. – Warszawa, 1975.
3. **Muszkowski, J. M.** Sumienie ruchu / J. M. Muszkowski. – Lwów, 1913.
4. **Nałkowska, Z.** Dzienniki 1918 – 1929 / Z. Nałkowska. – Warszawa, 1980.
5. **Nałkowska, Z.** Widzenie blizkie i dalekie / Z. Nałkowska. – Warszawa, 1957.
6. **Elizie Orzeszkowej w hołdzie.** – Grodno, 1929.
7. **Nałkowska, Z.** Niedobra miłość / Z. Nałkowska. – Warszawa, 1979.
8. **Mach, W.** O twórczości Zofii Nałkowskiej / W. Mach // [W:] Nałkowska Z. Pisma wybrane. – Warszawa, 1986. – Т. 1.
9. **Зофье Налковской посвящается...** – Минск, 1991.

Ірына ГОЎЗІЧ

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ПАЭЗІЯ

МАТЭРЫЯЛ ДА ВЫВУЧЭННЯ АГЛЯДАВАЙ ТЭМЫ Ё ХІ КЛАСЕ

Сучасная беларуская паэзія (за гады яе адліку мы бяром сярэдзіну 80-х гг. ХХ ст.) – складаная шматгранная з’ява, пазначаная “арыгінальнымі мастацкімі набыткамі, жанравай і стылёвай дынамікай, цікавымі творчымі пошукамі” [7, с. 39], у яе “прастораво-часовай структуры” перакрываюцца набыткі розных пісьменніцкіх пакаленняў. Найперш гэта мастацкія слова, якія праявілі сябе як яркія творчыя індывідуальнасці яшчэ ў даваенны ці ваенны перыяд, – Максім Танк (“Збор калосся”, 1989; “Мой каўчэг”, 1994; “Errata”, 1996), Анатоль Вялюгін (“Заклён на скрутны вір”, 1995), Пімен Панчанка (“І вера, і вернасць, і вечнасць”, 1986; “Прылучэнне”, 1987; “Горкі жолуд”, 1988; “Неспакой”, 1988; “Высокі бераг”, 1993), Сяргей Грахоўскі (“Верую”, 1987; “І радасць і боль”, 1988; “Недапісаная кніга”, 1996) і інш.

Прадстаўнікі маладзейшага пакалення ўвайшлі ў літаратуру ў 50 – 60-я гг. мінулага стагоддзя – гэта так званае філалагічнае пакаленне: Рыгор Барадулін (“Самота паломніцтва”, 1990; “Міласэрнасць плахі”, 1992; “Евангелле ад Мамы”, 1995; “Ксты”, 2005; “Быць! То Ве!”, 2006), Анатоль Вярцінскі (“Хлопчык глядзіць”, 1992), Васіль Зуёнак (“Лета трывожных дажджоў”, 1990; “Чорная лесвіца”, 1992; “Пісьмы з гэтага свету”, 1995), Янка Сіпакоў (“Ахвярны двор”, 1991), Ніл Гілевіч (“Жыта, сосны, валуны”, 1992; “На высокім алтары”, 1994), Уладзімір Караткевіч (“Быў. Ёсць. Буду”, 1986), Міхась Стральцоў (“Мой свеце ясны”, 1986), Яўгенія Янішчыц (“Каліна зімы”, 1987; “У шуме жытняга святла”, 1988) і інш.

Развіццё слоўнага мастацтва на сучасным этапе звязана з творчай дзейнасцю наступных яркіх індывідуальнасцей, якія заявілі пра сябе ў 80 – 90-я гг. ХХ ст.: Мікола Мятліцкі (“Горкі вырай”, 1989; “Палескі смутак”, 1991; “Бабчын”, 1996; “Хойніцкі сшытак”, 1999; “Жыцця глыбінныя віры”, 2001), Сяргей Законнікаў (“Сутнасць”, 1987; “Заклінанне”, 1990), Алесь Разанаў (“Вастрыё стралы”, 1988; “У горадзе валадарыць Рагвалод”, 1992; “Паляванне ў райскай даліне”, 1995; “Рэчаіснасць”, 1998; “Кніга ўзнаўленняў”, 2005; “Лясная дарога”, 2006; “Дождж: возера ў акупунктуры”, 2007), Ірына Багдановіч (“Чаравікі маленства”, 1985; “Фрэскі”, 1989; “Вялікдзень”, 1993), Анатоль Сыс (“Агмень”, 1988; “Пан Лес”, 1989; “Сыс”, 2002), Віктар Шніп (“Тронка святла”, 1983; “Пошук радасці”, 1987; “Шляхам ветру”, 1987; “Горад Утопія”, 1990; “На рэштках Храма”, 1994; “Балада камянёў”,

2006), Леанід Дранько-Майсюк (“Вандроўнік”, 1983; “Над пляцам”, 1986; “Тут”, 1990; “Акропаль”, 1994; “Стомленасць Парыжам”, 1995), Леанід Галубовіч (“Таемнасць агню”, 1984; “Сповідзь бяссоннай душы”, 1989; “Таемнасць споведзі”, 1993; “Заложнік цемры”, 1994; “Зацемкі з левай кішэні”, 1998; “апошнія вершы леаніда галубовіча”, 2000), Людміла Рублеўская (“Крокі па старых лесвіцах”, 1990; “Адукацыя”, 1990; “Замак мясечнага сяйва”, 1992; “Шыпшына для Пані”, 2007), Мікола Шабовіч (“Падары мне сваю адзіноту”, 2002; “Мая надзея”, 2006; “Хор болей не спявае”, 2008) і інш.

Самая маладая генерацыя літаратараў прэзентавана імёнамі Віктара Жыбуля, Андрэя Хадановіча, Вікі Трэнас, Алесь Аркуша, Усевалада Гарачкі і іншых літаратараў.

На сучасным літаратурным працэсе пазітыўна адбіўся і актыўны ўдзел у ім моладзі, стварэнне ёю творчых суполак. Калі старэйшыя пісьменнікі пераважна з’яўляюцца прыхільнікамі рэалізму, дык моладзь больш хінецца да мадэрнізму і постмадэрнізму, сучаснага авангарду, што ідзе з Захаду і з Расіі, адмаўляе многія ранейшыя пазітыўныя каштоўнасці і гармонію стылю, аднак падштурхоўвае літаратараў да эксперыменту як у галіне зместу, так і ў галіне формы. Найбольш плённымі з’яўляюцца ў нашы дні, як думаецца, ідэйныя і вобразныя пошукі паэтаў, празаікаў, драматургаў і крытыкаў, якія стварылі ў 1987 г. літаратурную суполку “**Тутэйшыя**” (А. Асташонак, П. Васючэнка, А. Глобус, С. Кавалёў, А. Сыс, М. Шайбак і іншыя) і выступілі супраць «маніпалізму Саюза пісьменнікаў на кіраванне літаратурным працэсам, патрабуючы стварэння новых, больш гнуткіх мастацкіх іерархій, у якіх бы знаходзілася месца не толькі “літаратурным генералам”, але і таленавітай моладзі» [14, с. 27]. Творчасць маладых літаратараў была пераважна зарыентаваная на нацыянальныя каштоўнасці, стварэння класікамі нашага слоўнага мастацтва – Францішкам Багушэвічам, Янкам Купалам, Максімам Багдановічам, Максімам Гарэцкім і Уладзімірам Караткевічам (ён, дарэчы, лічыўся імі апошнім носьбітам нацыянальнага ідэалу).

Напрыканцы мінулага стагоддзя (1993) было створана “**Таварыства вольных літаратараў**” (І. Сідарук, А. Аркуш, Л. Сільнова, Л. Сом і інш.). Мастацкая праграма яго зводзілася да адмаўлення ранейшых традыцый і выпраўлення памылак папярэдняга літаратурнага таварыс-

тва, а таксама да адмаўлення культурнага цэнтрызму сталіцы.

У 1995 г. з'явіўся новы літаратурны рух – “Бум-Бам-Літ” (З. Вішнёў, С. Мінкевіч, А. Туровіч, В. Жыбуль і інш.). Творчасць, паводле тэорыі і практыкі гэтага таварыства, павінна адмовіцца ад класічнага жанрава-тэматычнага аблічча і пазітыўнага пачатку ўвогуле, уяўляць з сябе пэўную эпатажную самапрэзентацыю аўтараў, слова якіх атрымала б права на існаванне па-за тэкстам, па-за перадачай інфармацыі.

Сучасная паэзія канца ХХ – пачатку ХХІ ст. вызначаецца спалучэннем і ўзаемадзеяннем публіцыстычнага, філасофскага, эталагічнага і выяўленча-апісальнага пачаткаў у мастацкай творчасці, пашырэннем тэматычных абсягаў лірыкі ў сувязі са зменамі ў грамадстве (дэмакратызацыя, перабудова, галоснасць), што заўважыў і адзначыў вядомы даследчык У. Гніламедаў. Ён вылучыў значна больш мастацка-стылёвых плыняў у сучаснай лірыцы параўнальна з папярэднімі перыядамі яе развіцця: “лірыка-апавадальную, публіцыстычную, філасофска-аналітычную, мастацка-сінкрэтычную і універсальна-філасофскую” [12, с. 151]. Менавіта па гэтай прычыне ў слоўным мастацтве дадзенага перыяду, а асабліва ў лірыцы як самым “аператыўным і кампактным” родзе літаратуры “ўсталёўвалася... крытычнае і праўдзівае ў сваёй аснове... успрыманне рэчаіснасці, набылі пераасэнсаванне ці вострае гучанне многія тэмы” [7, с. 39]. Нягледзячы на прэзентаванасць сучаснай беларускай літаратуры шматлікімі пісьменніцкімі пакаленнямі, тэматычную і жанравую разнастайнасць мастацкіх пошукаў пісьменнікаў, яна ўяўляецца надзвычай цэласнай з’явай – “гэта ўсё ж такі адна і тая ж літаратура, адзін і той жа спосаб мастацкага спасціжэння жыцця, які характэрны... беларускаму тыпу мастацкай культуры” [22, с. 5].

Адна з асаблівасцей сучаснай беларускай паэзіі – яе *інтэлектуалізацыя*, арыентацыя на *роздумнасць, медытатыўнасць*. Падобны пачатак знаходзіць заканамернае выяўленне ў творчасці Максіма Танка, Анатоля Вяцінскага, Мар’яна Дуксы, Алеся Разанава, у пэўнай ступені ў Пімена Панчанкі. Філасофская лірыка ўяўляе з сябе найвышэйшы этап руху мастацкай творчасці беларусаў да інтэлектуалізацыі, пераразмеркавання суадносін паміж *ratio* і *emotio*, разважання-медытацыі пра вечныя праблемы чалавечага існавання: Жыццё і Смерць, Часовае і Вечнае, Дабро і Зло, Чалавек і Прырода і г. д.

Так, у сваіх апошніх творах **Максім Танк** арыентуецца на доказнасць, лагічную стройнасць і строгасць, уяўляе разгорнутыя разважання з самім сабой і з апанентамі, суразмоўцамі – зямлёй і небам, сонцам і зорамі, дрэвамі і рачнымі хваля-

мі, звярамі і птушкамі і, вядома, людзьмі: “*Старыя дрэвы. / Я з пашанай спыняюся / Перад імі ў прывітанні, / Бо многім абавязаны ім / У сваім жыцці. / Хаця вядома: / У іх цараванай засені / Заўжды расці нялёгка*” [24, с. 24]. У працытаваным верлібры “Старыя дрэвы” выяўляецца надзвычай важная думка пра пакаленні і іх узаемасувязь, пра шанаванне продкаў і шкадаванне нашчадкаў, якім нялёгка знайсці сваё месца ў жыцці.

Анатоль Вяцінскі таксама з’яўляецца мастаком філасофскага складу мыслення. Часцей за ўсё прытчы (“Косім траву – яна не крычыць...”, “Ноччу заплакала дзіця”, “Вы зразумейце правільна...” і інш.) і элегіі (“З жалем гляджу на дзіця...”, “Хлопчык глядзіць”, “Мы жывём, каб вяртацца...”, “Трагічна-сумная няўвязка...”) паэта прасякнуты думкамі пра чалавека і чалавечтва, рух і зменлівасць часу, пра страту кахання, пра непазбежную смерць, пра прадаўжэнне жыцця ў нашчадках: “*Хлопчык глядзіць... / Я ў позірку тым дзіцячым / Бачу пачатак сябе, / Сваё прадаўжэнне бачу...*” [9, с. 309].

Мар’ян Дукса ўжо ў самым пачатку свайго творчага шляху таксама засяродзіўся на вечных *праблемах вытокаў, памяці* (“*Адна за адной адзываюцца струны, / Пякучыя струны – забытыя словы*”), часу, “пявучая плёнка” якога круціцца і круціцца, духоўнай сувязі чалавека з прыродай, дзе творца адпачывае душой, паэтызуючы родны кут, басаногае дзяцінства, жыццё вёскі.

Новае, больш шырокае гучанне ў творчасці паэтаў на сучасным этапе атрымаў *грамадзянска-публіцыстычны пачатак*, што становіцца дамінантным у многіх вершах П. Панчанкі, М. Танка, Н. Гілевіча, В. Зуёнка, Г. Бураўкіна і інш. Паэты ствараюць мастацкі свет, у цэнтры якога – чалавек-мысліцель, філосаф, палітык, публіцыст, грамадзянін, рухлівец за лёс Бацькаўшчыны і мовы.

Паэзія **Пімена Панчанкі** апошніх дзесяцігоддзяў ХХ ст. вызначаецца публіцыстычнай палкасцю. Паэт абараняе канцэпцыю жыцця, якая сцвярджае чалавека як асобу актыўную, мэтанакіраваную, вечнага шукальніка, што не мірыцца з праявамі фальшы і няшчырасці, прыстасаванства. Элегія П. Панчанкі “Развітанне” напоўнена горкім расчараваннем, непрыхаваным і шчымлівым болям, знявер’ем лірычнага героя, адлучанага ад родных слоў і Бацькаўшчыны, у адраджэнне роднай мовы (“*Мы забылі пра вольнасць / Старажытных сваіх гарадоў*”). У творы па-мастацку інтэрпрэтуюцца і асуджаюцца падзеі, у выніку якіх многім народам было адмоўлена ў праве “людзьмі звацца” праз палітыку сталінскага генацыду ў адносінах да малых народаў, а таксама асуджаюцца бяздумныя адносіны да беларускіх зямель і мовы (“*Вучы дзяцей французскай, / Ангельскай, / Эсперанта, / Але не беларускай*”).

Сэнсава і эмацыянальна блізкай па тэматыцы да творчасці названых пісьменнікаў з’яўляецца большасць вершаў Ніла Гілевіча са зборнікаў “Жыта, сосны, валуны” і “На высокім алтары” (“Б’юць у сэрца”, “Скора, скоро”, “Праклён”, “І ўсё-такі дойдзем”, “О любыя мае...”). Думкай пра самавызначэнне беларускай супольнасці як паўнаважнай, годнай нацыі з багатай мінуўшчынай, з магутнымі каранямі, усведамленнем важнасці захавання спадчыны народам, які жыве сярод больш магутных суседзяў, прасякнуты верш Ніла Гілевіча “Ад-кажы!”, напісаны ў форме непасрэднага звароту-закліку да суайчыннікаў. Лірычны герой выразна ўсведамляе складанасць лёсу Беларусі і папярэджвае будучыя пакаленні, што можа стацца з народам, калі ён адрачэцца ад сваёй мовы, гісторыі, ад памяці продкаў. Менавіта з гэтай прычыны цэнтральнымі сэнсавымі вобразамі-універсаліямі, на якіх трымаецца верш, становяцца вобразы *храма*, што сімвалізуе Радзіму, мову, Бацькаўшчыну, *крыжа* – сімвала гістарычных выпрабаванняў Беларусі і адначасова свабоды, ачышчэння.

На сучасным этапе развіцця літаратуры ўзмацняецца цікавасць паэтаў і празаікаў да гістарычнага мінулага як асновы фарміравання нацыянальных адметнасцей, таго пачуцця, што ператварае чалавека ў грамадзяніна, які клапаціцца не толькі пра асабісты лёс, але і пра лёс краіны. **Гістарычная тэматыка** ў сучаснай паэзіі годна прадстаўлена зборнікам “Кніга ўзнаўленняў” Алеся Разанава – своеасаблівай энцыклапедыяй складанай гісторыі Беларусі. Паэт стварае літаратурныя спадкаванні з адкрытай дыдактычнай накіраванасцю, перакладае на сучасную літаратурную мову творы, напісаныя знакамітымі асветнікамі, рэлігійнымі і дзяржаўнымі дзеячамі (Кірылам Тураўскім, Францішкам Скарынам, Сымонам Будным, Васілём Цяпінскім, Іпаціем Пацеем, Язэпам Руцкім, Кірылам Травіліёнам-Стаўравецкім, Мялеціем Сматрыцкім, Львом Сапегам).

Своеасаблівы падыход да раскрыцця гістарычнай тэмы выяўляецца ў творчасці Алеся Пісьмянкова (вершы “Якаў Палачанін”, “Дума Вітаўта”), Максіма Танка (“Гравюры Скарыны”), Віктара Шніпа (“Язэп Драздовіч”, большасць балад з кнігі “Балада камянёў”), Людмілы Рублеўскай (“Балада пра Франца Савіча”, “Мялеці Сматрыцкі”) і інш. У творах намаляваная галерэя постацей выбітных гістарычных асоб, жыццё і дзейнасць якіх паэты лічаць узорами маральнай дасканаласці і грамадзянскай самаахвярнасці. Героі падобных твораў набываюць адзнакі мастацкага абагульнення: паўстаюць у абліччы не толькі канкрэтных гістарычных асоб, але і адраджэнцаў-волатаў, падобных да былінных асілкаў, гатовых аддаць жыццё за радзіму: “Ён – Сапега, Сапега свет знае, / Як сам знае Са-

пега любоў / Да зямлі, на якой нарадзіўся, / За якую маліўся і біўся...” [25, с. 15].

Тэма мовы, роднага краю “падсвечваецца” вобразамі рэальных гістарычных асоб і ў творчасці прадстаўнікоў старэйшых пакаленняў, і ў лірыцы маладых літаратараў, што зрабілі важкі ўнёсак у раскрыццё народных звычаяў, традыцый, у асэнсаванне праблемы захавання роднай мовы ў яе “нерушным” стане. Так, **Анатоль Сыс** намаляваў пранікнёны вобраз роднай мовы як самага святога скарбу на зямлі (“Маналог Каруся Каганца”, “Маналог Апанаса Філіповіча”, “Маналог Сяргея Палуяна”, “Маналог Рамуальда Жакоўскага”, “Маналог Уладзіміра Жылкі”, “Маналог Алеся Гаруна”): “Нам мова далася крывёю / ды выпаленымі вачыма, / хавалі яе, як зброю, / насілі, як горб за плячыма” [23, с. 240]. У вершах на гістарычную тэматыку А. Сыс стрымлівае асабістыя эмоцыі і перажыванні, захоўваючы рысы эпічнай творчасці (падзейны сюжэт, разгорнуты ў дзеянні канфлікт, канкрэтныя, зрокава-прадметныя мастацкія дэталі).

Адно з дамінантных пытанняў літаратуры канца ХХ ст. – пытанне пра **выдаткі НТР, наступствы аварыі на Чарнобыльскай АЭС**. “Постчарнобыльская эра прынесла непрадказальныя змены ў грамадскую свядомасць, прымусіла задумацца і пераканацца, што пісаць так, як раней, не пажадана. Ці можна пасля Чарнобылю ўвогуле займацца вершатворчасцю, марыць пра высокія матэрыі?” [10, с. 45] – выказвае меркаванне Л. Гарэлік. Паэты адчуваюць асабістую далучанасць да лёсу роднага краю, немагчымасць ствараць “светлыя” вершы: “Нават у мройныя / зорныя ночы / светлыя вершы / прыходзіць не хочучь” [16, с. 36].

Глыбінёй перажыванняў, непрыхаванай трагедыянасцю, якія маюць грунтам асабіста перажывае, вызначаюцца вершы **Міколы Мятліцкага**, прысвечаныя чарнобыльскай аварыі. Паэт разам з землякамі перажывае адсяленне з роднай вёскі, таму і гучаць яго творы як дакумент-прысуд чорнай бядзе. Паводле слоў М. Арочкі, «гаркота “палескага смутку” пачала, бадай, цалкам трымаць у палоне вершы М. Мятліцкага...» [1, с. 71]. Лірычны герой паўстае выгнаннікам, які не можа пераадолець адлучанасці ад роднай зямлі, ад блізкіх, дарагіх сэрцу мясцін, што сталі палігонам смерці: “Тут мёртва ўсё... / Спалошлівы прывід / Астатняе выгнанніцы – вясны. / У дзікарослых травах краявід. / Стаю, жыццё, каля тваёй труны” [15, с. 49]. Паэт стварае графічны малюнак спустошанай радзімы, выкарыстоўваючы пераважна змрочныя, цёмныя колеры, перадае імі драматызм душэўнага стану лірычнага героя (*чорная ява, ноч, чорны чалавек* і інш.).

Амаль кожны верш Максіма Танка 80 – 90-х гг. ХХ ст. насычаны медытатывунасцю і псіхалагіз-

мам з абавязковым выхадам з лакальнага перажывання і асабістага пачуцця на ўсеагульны драматызм і універсальную трывогу за свет. Кожны твор паэта становіцца своеасаблівай драмай у вершах, нясе адзнакі філасафізму і псіхалагізму. Часта лірычны герой адчувае ці прадчувае сваё “выпадзенне” з часу, яму думаецца, што ён рухаецца не ў нагу з гістарычнымі падзеямі. Так нараджаюцца вершы-рэквіемы, своеасаблівыя элегіі смерці пра новы Апакаліпсіс – Чарнобыль (“Тут Беларусь была”, “З новага Апакаліпсіса” і інш.): “Забойчая пошасць Чарнобыля / Асіраціла хаціну, / І дзверы забіла, і вокны / Заткала бяльмом навуціны. / Смяротны яе подых чуецца / Ў чалесніку печы счарелай, / У гушкалцы-люльцы дзіцячай, / Што стала апошняй пасцеляй. <...> І хоць сонца свеціць, як некалі, / Але ўсё ў душы ледзянее, / Цярністым вянком на хаціне / Пустая буслянка чарнее” [24, с. 33].

Трагедынай напружанасцю і экспрэсіўнасцю вызначаецца мастацкае асэнсаванне наступстваў Чарнобыльскай катастрофы ў паэме **Янкі Сіпакова** “Одзіум”, дамінантнымі вобразамі-сімваламі ў якой становяцца Катаклізм, Апакаліпсіс, Катастрофа як увасабленне непараўнай бяды і трагедыі: “*Два браты і сястра з нетутэйшымі імёнамі – Катаклізм, Апакаліпсіс і Катастрофа – нецярпліва, прагна ўглядаюцца ў тутэйшую зямлю і ласкава гладзяць па раскудлачаных валасах сваю нашчадніцу, спадкаемніцу, якая, ці чуеце, мае такое ўжо тутэйшае імя – Бяда*” [20, с. 355]. Цэнтральны ў паэме – вобраз бабкі Параскі. Яна не можа зразумець, чаму яе чысценькае цяля стала брудным, а ўвесь навакольны свет атручаным (“*Хіба чыстая трава можа быць бруднаю? Хіба чыстая трава можа быць нячыстаю? Хіба цялятка можа быць забруджаным, калі яно н’е чыстую вадзіцу і скубе чыстую травіцу?*” [20, с. 355]), нават спрабуе змыць з цяляці нябачны атамны бруд. Паэма пабудавана з дапамогай мастацкага прыёму антытэзы, калі жыцццю супрацьпастаўляецца смерць, дабру – зло, шчасцю – гора. Прыродныя з’явы, што неслі жыццё, становяцца сімваламі смерці: “*Была, ці чуеце, вёска, а стала зона адсялення. Было поле, а стала зона адчужэння. Быў лес, а стала зона пастаяннага радыяцыйнага кантролю. Былі грады, а стала зона перыядычнага дазіметрычнага кантролю*” [20, с. 358]. У паэме цыклічна выкарыстоўваецца малітва “Ойча наш”, якая пастаянна перарываецца аўтарскім празаічным тэкстам, гістарычнымі даведкамі, статыстычнымі дадзенымі, устаўнымі элементамі.

Многія творы **Міхася Башлакова** (вершы са зборніка “Пяро зязюлі падніму”, паэма “Лілея на чорнай вадзе”) прысвечаны асэнсаванню прычын і наступстваў экалагічнай катастрофы, у іх гучыць трывожны роздум пра будучыню, духоўны Чар-

нобыль: “*Нацыя, / Якая пакорна маўчыць, / Якая забыла пра годнасць, / Якая не ўмее даражыць: / Ні краем, / Ні словам родным, / Якая памерці згодна, / Ці мае права / Нацыяй быць?!*” [6, с. 160].

Развіццё і тэматычнае пашырэнне сучаснай беларускай паэзіі адбывалася і за кошт **урбаністычнай тэматыкі**, што можна патлумачыць прыходам у літаратуру новай генерацыі творцаў, народжаных у горадзе. Можна назваць вершы **Адама Глобуса** з кніг “Парк” і “Скрыжаванне” (“Горад”, “На прыпынку”, “1989. Мінск. Траецкае прадмесце”, “1939. Вільня. Слова беспрацоўнага”, “Беларускія краявіды”). У іх аўтар з дапамогай штрыхоў-вобразаў (*афішы, новабудоўлі, мікрараёны, транспарт* і г. д.) стварае цэласную карціну гарадскога жыцця, дзе лірычны герой адчувае сябе ўтульна і спакойна: “*Афішы, перахрышчаныя клеём, / Чытаюцца дзяўчынкай на складах. / Новабудоўлі моцна пахнуць клеём, / Вартаўнікі сумуюць пры складах. / Хлапечыце жыццё мікрараёнаў / Забыталася ў бітумнай смале. / Будзільнікам зялёным, электронным / Міргае вока часу на сталі*” [11, с. 10].

Некаторыя сучасныя паэты ўспрымаюць горад не толькі як крыніцу ўспамінаў і перажыванняў, як сведку маленства, юнацтва, першага кахання, але і як жорсткі, бяздушны свет, абнесены прывіднымі сценамі, як месца, дзе валадарыць халодны вецер (вершы Галіны Булыкі са зборніка “Турмалін”, Галіны Каржанеўскай з кнігі “Асенні мёд”, Людмілы Рублеўскай са зборніка “Замак месячнага саява”): “*Гарадскім скразнякам не хапае прасторы / Размахнуцца ў вятры, / Замахнуцца на лёс. / Перспектывы праектаў / Развейвае горад / На няўтульны бясконцы крыштальны мароз*” [8, с. 44]; “*Паламаныя лаўкі / прыгожа засцеле лістота, / Паламаныя лёсы / прымірацца з болям глухім. / Гэта – восень зямлі, / гэта жоўтая песня самоты. / Гэта – вочы шклянны праспекта / і цемра над ім*” [19, с. 105]. Падобны элегічна-тужлівы, часам нават трагедыйны настрой характэрны для урбаністычнай лірыкі.

На думку некаторых даследчыкаў, новай рысай сучаснай паэзіі “стаў **зварот** беларускіх паэтаў **да рэлігійна-хрысціянскай і біблейска-філасофскай тэматыкі**. <...> Імя Бога вярнулася ў нашу паэзію як сімвал духоўнага выратавання і заступніцтва. Бог, пошук Боскага ў чалавечым існаванні, прага ачышчэння, чалавечалюбства, далучэння душы да вечнага, хрысціянскага, усяго святога – вось тое кола матываў, якое вызначае змест твораў рэлігійна-духоўнай скіраванасці” [7, с. 59 – 60]. Адною з асаблівасцей новай мастацкай свядомасці з’яўляецца адчуванне майстрамі слова адсутнасці ярка выражанага памежжа паміж жыццём і смерцю. У сувязі з гэтым многія сучасныя аўтары – А. Разанаў, Р. Барадулін,

І. Багдановіч, Д. Бічэль, М. Шайбак, А. Мінкін, А. Глобус і іншыя – разглядаюць смерць не толькі і не столькі як фізіялагічны канец чалавека, а як своеасаблівы пераход у іншае жыццёвае вымярэнне. Падобнае глумачэнне сутнасці смерці выкліканае эсхаталагічнымі настроймі, уласцівымі постмадэрнісцкаму напрамку ў літаратуры. Адно з асноўных месцаў у лірыцы займае малітва-зварот да Бога з просьбай выратаваць Беларусь, “дараваць грахі, даць годны лёс беларускаму народу” [10, с. 72], адрадыць, дапамагчы і падтрымаць Радзіму ў складаны перыяд: “Над бацькаўшчынай сумнай і прыгожай, / Зачараванай чарам летаргіі, / Прыадчыні аблік твой светлы, Божа, / Праліся ў душы тайнай літургіі” [2, с. 3].

Многія з напісаных у апошнія дзесяцігоддзі вершаў **Рыгора Барадуліна** маюць форму рэлігійна-медытатыўных роздумаў, малітваў: “Божа, пашли Беларусі / Ласку з Тваімі вачамі, / Сэрцы суцеш у скрусе, / Злітуйся над крывічамі. <...> Хай беларус беларуса / Будзе любіць як брата. / Светлая Імем Ісуса / Наша крывіцкая хата. / Божа, на ўсіх раздарожжах / Нас ад напасцяў варажых / Твой зберажэ напамін. / Амін” [3, с. 60].

Каханне (“чыстая краса”) – адна з самых старажытных тэм у сусветнай літаратуры, і найперш лірыцы, “найвышэйшай праявай духоўнасці асобы, яе своеасаблівага азарэння з’яўляецца стан закаханасці. Здольнасць кахаць сведчыць пра багацце і шчырасць душы” [10, с. 60]. **Тэма кахання** ў сучаснай беларускай паэзіі звязана з імёнамі Леаніда Дранько-Майсюка (“Стомленасць Парыжам”, “Акропаль”), Раісы Баравіковай (“Каханне”), Ніны Мацяш (“Душою з небам гаварыць”), Галіны Каржанеўскай (“Асенні мёд”), Яўгеніі Янішчыц (“Каліна зімы”) і інш.

Творчасць **Яўгеніі Янішчыц** вызначаецца шчырасцю, натуральнасцю інтанацыі, напружанасцю і ўнутранай канфліктнасцю пачуцця: “Беланушыстыя ўскінуты бровы. / Час замірання. І час адкрыцця. / Доля мая – нібы гронка любові / Б’ецца над сціманай голькай жыцця” [27, с. 322]. Паэтыка Я. Янішчыц характарызуецца арганічным сінтэзам разнастайных кніжных прыёмаў і сродкаў вуснай народнай творчасці, злучаных індывідуальна-аўтарскім падыходам да вобразатворчасці. Паэтка ўмее перадаваць у вобразах складанасць настрою, душэўнага стану, яе песеннае слова выказвае рух і жэст чалавечай душы, захопленай святам і драмай быцця. Лірыка Яўгеніі Янішчыц паўстае як мастацкая творчасць, што эвалюцыянавала ад апісальнасці, выяўленчасці, непасрэднага, пачуццёвага светаўспрымання да глыбокага, рэфлектыўнага асэнсавання свету і чалавека ў ім.

Дамінантным архетыпавым вобразам паэзіі **Леаніда Дранько-Майсюка** (“паэта, які кахае”) стаў вобраз вандроўніка па чужых гарадах і краі-

нах – сімвал духоўнага пошуку чалавека, які нязменна вяртаецца да Бацькаўшчыны і жанчыны як крыніц прыгажосці і эстэтычнага ідэалу. Таму невыпадкова найвышэйшай праявай характа для паэта становіцца каханне. Адзін з найлепшых зборнікаў Л. Дранько-Майсюка “Акропаль” складаецца з метафарычных *ego-essai* (своеасаблівы жанравы сінтэз эсэ і філасофскага разважання – “Ратаванне Грэцыяй” і “Стомленасць Парыжам”). Кніга – яркае сведчанне таго, што аўтар арыентуецца на сусветную культуру і свядома сцвярджае ідэю “мастацтва для мастацтва” (“чыстай красы”), апявае найперш прыгажосць (прыроды, штодзённага жыцця), складае гімн жанчыне. Пачуццё закаханасці Л. Дранько-Майсюк умее ўзняць да рамантычнай легендарнасці, а яго “чароўная А.”, якой прывечаны цыкл інтымных вершаў, набывае адзнакі дантаўскай Беатрычэ або пятаркаўскай Лауры: “У Вашым голасе квітнеюць астры, / Якіх не бачыў я раней. / Мне зразумела ўсё і ўсё не ясна... / У Вашым голасе квітнеюць астры, / І кожнай кветцы Бог сказаў: квітней. / Мне зразумела ўсё і ўсё не ясна – / Ці варты музыкі такой?!” [13, с. 30].

У паэзіі **Раісы Баравіковай** таксама гучыць матыў кахання, часта не ўзаемна-светлага, а горкага. Найбольш выразна паэтка раскрылася ў вершы “Зорка палявая” – “згустку” пачуцця і роздуму, – думка якога выказана на хвалі вялікай эмацыянальнай напружанасці і шчырасці: лірычная гераіня гатовая ахвяраваць усім, што мае, у імя кахання – нават стаць “зоркай палявой”. Вобраз лірычнай гераіні Р. Баравіковай мае выразную аўтабіяграфічную аснову, у яе жыцці спалучаюцца радасць і перажыванні, трагедыі і расчараванні. Паэтка абрала асновай сваёй мастацкай творчасці адлюстраванне жывога, светлага і балючага, трапяткага пачуцця. Менавіта таму многія творы яе ўяўляюцца сапраўднай светлай песняй рамантычнай натуре, што ідзе небяспечным шляхам, нібы па вастрыі ляза, да ўласнага шчасця, ідзе праз пакуты, перажыванні, крыўды, страты.

Сучасная паэзія ўяўляе з сябе дынамічную і рухомую з’яву. У апошні час усё больш шырокую прастору ў ёй заваёўваюць монастрафічныя, нерыфмаваныя вершы. **Стварэнне новых вершаваных формаў** было зараз амаль масавы характар, у выніку чаго з’явіліся іх найлепшыя ўзоры, заявілі пра сябе хоку, танкі, вершаказы, квантэмы, версэты, пункціры, зномы Алеся Разанава і іншых аўтараў.

З імем **Алеся Разанава** звязана ўяўленне пра пошук паэзіяй новых шляхоў, незвычайных формаў, арыгінальных жанраў і стыляў. У яго асобе спалучаюцца рысы паэта-наватара, эксперыментатара, вечнага шукальніка ісціны, моватворцы, генератара новых творчых ідэй. У кнігах А. Раза-

нава выявілася арыгінальнасць стылю, абумоўленая не толькі наватарствам фармальных пошукаў мастака, але і зместам твораў: гістарызмам погляду на рэаліі свету, медытатывнасцю і філасафічнасцю, асацыятыўнасцю мыслення. Пачынаючы са сваёй першай кнігі А. Разанаў шукае і знаходзіць новыя, нетрадыцыйныя для беларускай паэзіі формы верша – пункціры, квантэмы, версэты, вершаказы, зномы.

Першымі ў творчасці Алеся Разанава з’яўляюцца *пункціры* – невялікія (часцей за ўсё 4 – 6 радкоў) лірычныя мініяцюры, выкананыя па законах тонкай графікі, сфакусіраваныя на перадачы адной думкі, фіксацыі аднаго пачуцця. Пункціры знешне нагадваюць хоку, але не маюць дакладных правілаў стварэння, у іх рэалізуецца глыбокі філасофскі змест, а кампазіцыя ставіцца ў прамую залежнасць ад выкарыстання дамінантнай дэталі: “Куды? Адкуль?.. – / маўчанне... / Не дасць адказу час. / Стаю – і сам **пытанне**, іду – / і сам адказ” [18, с. 76]. *Квантэмы* (“квант паэтычнай энергіі” – Я. Гарадніцкі) – незавершаныя, “недасказаныя” монастрафічныя паэтычныя творы, якія складаюцца пераважна з чатырох радкоў і характарызуюцца перарывістасцю думкі, своеасаблівым імпульсам да сатворчасці: “сам-насам з незавершанасцю / што / **пярэчыць перамогам / бездань ззаду**”. Звычайна падобны твор пачынаецца з малой літары і не мае знакаў прыпынку.

Версэт – адна з самых распаўсюджаных у творчасці А. Разанава вершаформаў – твор прытчывага, павучальнага характару, своеасаблівы від прозапаэзіі, дзе па-філасофску глыбока, аднак лагічна ясна і завершана пераасэнсоўваецца свет звычайных рэчаў і паняццяў: “Я чую **шмат слоў. Бачу мноства людзей. Усе яны кажучь, што трэба адрозніваць няшчырасць ад шчырасці, уяўнасць ад праўды, намер ад здзяйснення, клопат пра аднаго сябе ад клопату пра ўсіх іншых... А цяпер зіма. І словы, і людзі, і ўсё наваколле захутаны ў шэрань. І сухадрэвіны не адрозніваюцца ад дрэў**” [18, с. 276]. У працытаваным версэце “Шэрань” паэт асэнсоўвае ўяўныя і сапраўдныя каштоўнасці, якімі кіруецца чалавек у жыцці. Апошні сінтаксічны перыяд утрымлівае важную філасофскую выснову: часам з-за шэрані (шэрасці) правесці выразнае размежаванне паміж Дабром і Злом (чорным і белым) немагчыма.

Імкненнем наблізіць паэтычную мову да празаічнай, паглыбіць яе аналітызм, прытчывасць вызначаюцца *вершаказы* – творы, заснаваныя на паўторы слоў ці іх частак, а таксама на пералічэнні іншамоўных прыкладаў, якія дапамагаюць раскрыць сэнс асноўнага паняцця, вынесенага ў заглавак: “**Грошы шукаюць сховішчы, дзе б іх не бачылі лішнія вочы, – ці прыгаршчы, ці гаршчок, ці гарышча, – і аб сабе не гавораць уголас, а**

калі рашаюцца гаварыць, то – шэптам, шоргаттам...” [18, с. 388]. Гэта ўласціва і *знамам* – падобным да эсэ гнэсеалагічным адзінкам, што выяўляюць погляд паэта на свет і быццё чалавека ў ім, на жыццё і смерць, на гаротны стан мовы і Бацькаўшчыны, на творчасць і мастацтва: “**Праз рознасць патэнцыялаў свядомасці звычайнай і надзвычайнай (прадбачання, інтуіцыі, натхнення) узнікае ток, што рухае думку, што жывіць творчасць**” [17, с. 244]. У працытаваных творах А. Разанава прасочваецца імкненне мастака ва ўсім дайсці да сутнасці з’яў, выявіць спецыфіку і крыніцу творчасці.

Папулярнасць у сучаснай паэзіі набывае і жанравая форма *танкі* – монастрафічны пяцірадковы нерыфмаваны верш, у якім першы і трэці радкі маюць па пяць складоў, а астатнія – па сем. Класічная танка складаецца з 31 склада, а галоўная думка верша сканцэнтравана, як правіла, у трох першых радках. Сэнсава ўшчыльнены твор гэтай формы, які мы працытуем, пабудаваны на вобразным параўнанні чалавека з мятлікам, у вершы сцвярджаецца тэзіс пра хуткаплыннасць жыцця чалавека: “**Пярэсты мятлік / і восенню хоча жыць – / н’е паспеіліва / з хрызантэмы расінкі / марознай рانیцай**” [21, с. 48].

Шырокае распаўсюджанне ў сучаснай літаратуры атрымала і жанравая форма *хоку* (або *хайку*, *хай-кай*) – монастрафічны трохрадковы верш, які вылучыўся з танкі і, па сутнасці, з’яўляецца яе скарачонай формай. У хоку таксама адсутнічае рыфма, але строга захоўваецца дакладная колькасць складоў у вершарадах: у першым і трэцім – па пяць, у другім – сем. Гэта своеасаблівая цвёрдая вершаваная форма прыйшла да нас з японскай паэзіі, дзе актыўна ўжывалася яшчэ ў Сярэднявеччы. Максім Танк неаднаразова звяртаўся да падобнай жанравай формы (цыкл хоку са зборніка “Errata” – “Хірасіма. На / Камені – цень чалавека. / Самога ж – няма” [24, с. 100]).

Творчыя пошукі сучасных паэтаў абумовілі нараджэнне новых вершаваных формаў на стыку танкі і хоку – “*ахвярынкі*” (разважанні пра месца чалавека ў Сусвеце і Бога – “У кожным / Аднаведна яго шчадраце / Бог расце” [4, с. 436]) і “*ясачкі*” Рыгора Барадуліна. Так, напрыклад, “ясачкі” названага паэта адначасова нагадваюць па будове (монастрафа з трох радкоў) хоку (паўтанку), а па колькасці складоў – танку. Кожная з “ясачак” утрымлівае 31 склад, што характэрна менавіта для танкі, хоць па радках складу размеркаваны хаатычна: у адным выпадку іх – 9, 11, 11; у другім – 10, 11, 10: “Скон – **нечаканы й чаканы плён. / Чалавек – гадзіннік, які не ведае, / На колькі Усявышнім заведзены ён**” [5, с. 334].

Эдуард Акулін надаў новае дыханне *газелі* – віду монастрафічнага лірычнага верша, пабуда-

ванага на 3 – 12 двухрадкоўях (*бейтах*) з рыфмоўкай *aa, ba, va* і г. д. У апошнім бейце (*макта*) павінен згадвацца *тахалус* (імя, прозвішча ці псеўданім аўтара). Асаблівасць газелі ў тым, што кожны бейт утрымлівае завершаную думку і мае адносна самастойнае значэнне: “*Галінка бэзу, траўнем надламана, мая Каханая. / Ты лёсам мне, напэўна, звыш наканавана, / мая Каханая*” [26, с. 428].

Адраджэнне адной з нетрадыцыйных для нацыянальнай паэзіі вершаваных формаў – *паліндрома* (верша, які можа чытацца ў адваротным парадку без змен зместу) – звязана з літаратурнай дзейнасцю Віктара Жыбуля, Сержа Мінскевіча, Пятра Васючэнкі і іншых аўтараў. Сучаснай паэзіі ўласцівы і такія вершаваныя формы, як *лімэрык* (анапеставанае пяцірадкоўе), майстрам якога з’яўляецца Андрэй Хадановіч, і *пагер-вершы* (кароткія тэкставыя паведамленні-вершы для пэйджэраў), напісаныя Глебам Лабадзенкам.

Такім чынам, сучасная беларуская паэзія – гэта складаная з’ява, тут суіснуе і ўзаемадзеінічае эстэтыка рэалізму і мадэрнізму, назіраецца творчае засваенне традыцый сусветнай літаратуры і пераасэнсаванне набыткаў айчыннай, у тым ліку і фальклору. Адной з галоўных прыкмет творчасці многіх сучасных паэтаў становіцца медытатывнасць, асацыятыўнасць мыслення, роздум над заканамернасцямі чалавечага і прыроднага існавання. Сучасная літаратура характарызуецца спалучэннем рознастылёвых напрамкаў, жанрава-тэматычнай шматграннасцю, яна не толькі спазнае сучасны свет, але і прагназуе будучыню, з’яўляецца дасканалай і разнастайнай у фармальных адносінах.

Пытанні і заданні

1. Якімі храналагічнымі рамкамі акрэсліваецца сучасны перыяд у развіцці паэзіі? Дзякуючы якім грамадска-сацыяльным падзеям яна набыла новыя якасці? Якія гэта якасці?

2. Якія стылі і напрамкі можна вылучыць у сучаснай літаратуры?

3. Ці ўласцівыя тэматычнае багацце і жанравая разнастайнасць сучаснай беларускай паэзіі?

4. Хто з названых намі паэтаў раней уступіў у літаратуру, хто пазней? Расстаўце ў прыблізным храналагічным парадку прозвішчы аўтараў: Максім Танк, Янка Купала, Рыгор Барадулін, Алесь Разанаў, Генадзь Бураўкін, Яўгенія Янішчыц, Леанід Дранько-Майсюк, Янка Сіпакоў, Віктар Шніп, Рыгор Барадулін, Людміла Рублеўская.

5. Назавіце адзнакі наватарскіх пошукаў у беларускай паэзіі.

6. Што можна сказаць пра паэзію Я. Янішчыц, Р. Баравіковай, Л. Рублеўскай? Якія яе тэматычныя рамкі? Які настрой яна выяўляе? Чым

адрозніваецца ад паэзіі, створанай майстрамі слова старэйшых пакаленняў?

7. Падрыхтуйце вуснае паведамленне на адну з наступных тэм: “Чарнобыль у творах Міколы Мятліцкага”, “Максім Танк – майстар верлібра, паэт і філосаф”, “Алесь Разанаў і мадэрнізм”, “Гістарычная тэма ў сучаснай беларускай паэзіі”.

Спіс літаратуры

1. **Арочка, М.** Паэзія / М. Арочка // На парозе 90-х / М. Арочка, П. Дзюбайла, С. Лаўшук. – Мінск, 1993.
2. **Багдановіч, І.** Вялікдзень : Вершы / І. Багдановіч. – Менск, 1993.
3. **Барадулін, Р.** Быць! То Ве! / Р. Барадулін. – Мінск, 2006.
4. **Барадулін, Р.** Ксты / Р. Барадулін. – Мінск, 2005.
5. **Барадулін, Р.** Паэмы. Вершы : Збор твораў / Р. Барадулін. – Мінск, 1999. – Т. 3.
6. **Башлакоў, М.** Дні мае залатыя : Кніга паэзіі / М. Башлакоў. – Гомель : Сіма, 1993.
7. **Бельскі, А. І.** Паэзія / А. І. Бельскі // Гісторыя беларускай літаратуры ХХ стагоддзя. – Мінск, 2003. – Т. 4, кн. 2 : 1986 – 2000.
8. **Булыка, Г.** Турмалін : Вершы / Г. Булыка. – Мінск, 1994.
9. **Вярцінскі, А.** Хлопчык глядзіць... : Выбраныя вершы і паэмы / А. Вярцінскі. – Мінск, 1992.
10. **Гарэлік, Л. М.** Эстэтыка гарманічна-кантрастнага адлюстравання свету ў сучаснай беларускай паэзіі / Л. М. Гарэлік // Сучасная літаратура : каардынаты ідэйна-мастацкага пошуку / С. А. Андраюк [і інш.]; навук. рэд. В. М. Стральцова. – Мінск, 2008.
11. **Глобус, А.** Тэксты / А. Глобус. – Мінск, 2000.
12. **Гніламедаў, У.** Ад даўніны да сучаснасці / У. Гніламедаў. – Мінск, 2001.
13. **Дранько-Майсюк, Л.** Акропаль / Л. Дранько-Майсюк. – Мінск, 1994.
14. **Кісліцына, Г.** Новая літаратурная сітуацыя : змена культурнай парадыгмы / Г. Кісліцына. – Мінск, 2006.
15. **Мятліцкі, М.** Бабчын : Кніга Жыцця / М. Мятліцкі. – Мінск, 1996.
16. **Пісьмянкоў, А.** Планіда : Вершы / А. Пісьмянкоў. – Мінск, 1994.
17. **Разанаў, А.** Паляванне ў райскай даліне : Версэты. Паэмы. Пункціры. Вершаказы. З Вяліміра Хлебнікава. Зномы / А. Разанаў. – Мінск, 1995.
18. **Разанаў, А.** Танец з вужакамі : Выбранае / А. Разанаў. – Мінск, 1999.
19. **Рублеўская, Л.** Замак месячнага саява : Вершы / Л. Рублеўская. – Мінск, 1992.
20. **Сіпакоў, Я.** Выбраныя творы : у 2 т. / Я. Сіпакоў. – Мінск, 1997. – Т. 2 : Проза.
21. **Сіўчыкаў, У.** Высакосны год / У. Сіўчыкаў. – Мінск, 2004.
22. **Стральцова, В. М.** Прадмова / В. М. Стральцова // Сучасная літаратура : каардынаты ідэйна-мастацкага пошуку / С. А. Андраюк [і інш.]; навук. рэд. В. М. Стральцова. – Мінск, 2008.
23. **Сыс, А.** Лён / А. Сыс. – Мінск, 2006.
24. **Танк, М.** Еггата : Вершы. Пераклады / М. Танк. – Мінск, 1996.
25. **Шніп, В.** Балада камянёў : паэзія і проза / В. Шніп. – Мінск, 2006.
26. **Яна і Я :** Вершы і песні пра каханне. – Мінск, 2005.
27. **Янішчыц, Я.** У шуме жытняга святла : Вершы, паэмы / Я. Янішчыц. – Мінск, 1988.

Аўтар ахвярае ганарар на развіццё часопіса.

МОВЫ РЫСЫ НЕПАЎТОРНЫЯ

З гісторыі мовы

Дзмітрый ПАЎЛАВЕЦ

АДМЕТНАСЦІ РАЗВІЦЦЯ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ё XVI – XVII СТСТ.

“На простую рускую мову переложаны...”. Такую фразу нярэдка можна сустрэць у беларускіх старадруках XVI – XVII стст. Яна вельмі добра характарызуе тую культурна-моўную сітуацыю, што склалася на землях Вялікага княства Літоўскага, падкрэслівае ролю “простай рускай мовы” (нагадаю чытачам, што тэрмінамі *простая руская мова, простая молва, просты рускі язык* у той час карысталіся для абазначэння літаратурнай мовы, якая адрознівалася ад царкоўнаславянскай), паказвае на яе функцыянальныя магчымасці.

Гаворачы пра моўную сітуацыю ў даскарынаўскую эпоху, зазначым, што для яе была характэрна царкоўнаславянска-беларуская дыгласія, калі царкоўнаславянская мова абслугоўвала пераважна патрэбы праваслаўнага рэлігійнага жыцця, выконвала надэтнічную рэлігійную ролю і з’яўлялася мовай кніжна-пісьмовай культуры, а старабеларуская выкарыстоўвалася толькі ў афіцыйна-дзелавой сферы і ў вусных зносінах. Аднак з часоў князя Альгерда, які сваім прывілеем надаў “простай рускай мове” статус афіцыйнай мовы ВКЛ, становішча паступова змянілася. На працягу XV ст. моўна-пісьмовыя стасункі ў старабеларускім пісьменстве перажывалі істотныя зрухі: у асноўных жанравыя тыпавыя разнавіднасці тагачаснага пісьменства пачаўся актыўны працэс дэмакратызацыі царкоўнаславянскай мовы шляхам свядомага або стыхійнага выцяснення архаічных рыс і замены іх беларускімі адпаведнікамі. Найбольш інтэнсіўна гэтыя змены адбываліся ў свецкім пісьменстве, а потым пашырыліся і на канфесійнае. Неўзабаве функцыі царкоўнаславянскай мовы абмежаваліся выключна канфесійнымі патрэбамі.

“Простая руская мова” заняла галоўныя пазіцыі ў дзяржаўным маштабе, атрымала статус дзяржаўнай, юрыдычна замацаваны ў Статутах ВКЛ 1566 і 1588 гг. Гэта станоўча паўплывала на развіццё старабеларускай мовы. Ужо на пачатку XVI ст. старабеларуская мова дзякуючы збліжэнню мовы свецкага і дзелавога пісьменства з жывой народнай гаворкай стала выразна адрознівацца ад царкоўнаславянскай і структурна, і функцыянальна, і сты-

лёва. Дарэчы, гэты факт не застаўся незаўважаным тагачаснымі прадстаўнікамі беларускай культуры і асобнымі замежнымі дзеячамі, якія дакладна ўсведамлялі, што ў межах ВКЛ функцыянуюць дзве пісьмовыя мовы – беларуская і царкоўнаславянская ці, па іх тэрміналогіі, “простая руская” і “словенская”. Ужо ў 1501 г. пасол вялікага князя ВКЛ Аляксандра Эразм Цёлка, выступаючы на аўдыенцыі ў Папы Рымскага Аляксандра VI, сказаў, што “ліцвіны захавалі сваю ўласную мову, аднак таму што русіны (беларусы. – Дз. П.) засяляюць амаль паўкняства, дык агулам карыстаюцца іхняй мовай, бо яна зграбная і лёгкая да ўжытку” [1, с. 38].

Пра існаванне адметнай пісьмовай мовы ў ВКЛ у канцы XV – пачатку XVI ст. сведчыць і той факт, што ў перапісаных з беларускіх перакладаў маскоўскімі пісцамі спісах кніг “Пакуты Хрыста” і “Аповесць аб трох каралях-валхвах” зроблены істотныя змены і праўкі беларускіх формаў і слоў [2, с. 109 – 113]. Праз стагоддзе іншы маскоўскі перакладчык “Арыстоцелевых варот, або Тайны тайных” (таксама з нашага спіса) XVI ст. заўважыў: “Тебе ради, чадо нам любезнейшее о сихъ любопремудрых книгахъ много потрудихся и удобнейшаго ради познания **из белоруссийского діалекта, сии речъ гласъ, преложишася во словенскую речъ** (выдзелена мною. – Дз. П.) елико по возможному нашему малоумию, кроме странныхъ речей, ихже не подлежитъ разумению” [2, с. 97]. Адсюль вынікае, што ў Маскоўскай дзяржаве створаныя на Беларусі ўжо ў XV – першай палове XVI ст. літаратурныя помнікі разглядаліся як узоры асобнай, самастойнай, незразумелай маскоўскаму чытачу мовы. Маскоўскі перакладчык супрацьпастаўляе мову, на якой піша, мове, з якой перакладае, што ўскосна сведчыць пра заняпад царкоўнаславянскай і пра пашырэнне грамадскіх функцый беларускай мовы нават у рэлігійнай сферы. Адзначым, што пераклад зроблены не на рускую мову, а “во словенскую речъ” (царкоўнаславянскую) праз незразуменне “странныхъ речей”. Гэта паказчык таго, што кніжнікі Маскоўскай Русі больш упарта трымаліся “старой кніжнай трады-

Дзмітрый Дзмітрыевіч Паўлавец – даследчык мовы. Кандыдат філалагічных навук. Дацэнт кафедры беларускай культуры і фалькларыстыкі Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Францыска Скарыны. Закончыў гісторыка-філалагічны факультэт гэтай жа ўстановы (1976), аспірантуру пры ёй (1981). Сааўтар “Русско-белорусского словаря спортивных терминов” (1995), “Фальклорнага слоўніка Гомельшчыны” (2003), аўтар навуковых артыкулаў па гісторыі беларускай літаратурнай мовы.

цы, тут мацнейшым быў другі паўднёваславянскі ўплыў і з большай цяжкасцю знаходзілі месца элементы жывой размоўнай стыхіі, наадварот, мова паўднёва-заходніх кніжнікаў хутчэй убірала ў сябе элементы размоўнай мовы ўкраінцаў і беларусаў” [3, с. 70]. Пра пераклад са старабеларускай паведамляецца і ў маскоўскім выданні “Хронікі ўсяго свету” М. Бельскага: “А сія книга списана с полского языка на русский по велению Жигимонта короля Литовского. Списана сія книга в царствующем граде Москве в лето 7092, а в полских числах в лето от нарожения божия в 1584”. (Насамрэч, паводле загаду Жыгімонта II помнік быў перакладзены на старабеларускую мову, з якой быў зроблены згаданы Маскоўскі спіс.) Як бачым, наша старая пісьмовая мова стала пасярэдніцай у культурных стасунках паміж Захадам і Усходам. Напэўна, невыпадкова выдатны расійскі гісторык М. Кастамараў, падкрэсліваючы аўтарытэт старабеларускай мовы, заўважыў: «Якой бы значнай ні была варожасць да ўсяго польска-літоўскага ў “смутныя часы”, як толькі было абвешчана пра каранацыю Уладыслава, многія велікарускія шляхціцы пачалі ў лістах сваіх і афіцыйных паперах пісаць паўрускай мовай, збіваючыся на заходнерускі лад гаворкі (гэта значыць, беларускі. – *Дз. П.*)» [4, с. 302]. Старабеларуская мова дасягнула на той час такога ўзроўню развіцця, што ў “Энциклопедическом Лексиконе” Плюшара 1837 г. прызнавалася: “Язык белорусский есть весьма любопытный памятник, который наши (расійскія. – *Дз. П.*) ученые должны бы тщательно изучать, потому что он многое объясняет в русских летописях и в филологии нашего языка **его можно назвать отцом великороссийского наречия**” (выдзелена мною. – *Дз. П.*) [5, с. 183].

Сакральны характар царкоўнаславянскай мовы, яе незразумеласць шырокаму колу чытачоў, вернікаў падштурхнулі Францыска Скарыну да думкі надрукаваць ў “Псалтыры” глосы: “...яко суть онагри и геродеево жилище и хлябие и иные слова, которая суть в Псалтыри неразумны простым людем, найдуть е на боцех руским языком, что которое слово знаменует” [6, с. 6]. У іншым месцы ён удакладняў: “Я Францишек Скоринин

сын с Полоцка, в лекарских науках доктор, повелел есмь Псалтырю тиснути рускими словами, а словенским языком”. З прыведзенага вынікае, што Скарына добра ўсведамляў факт існавання і ўжывання на Беларусі дзвюх моў і пацвярджаў гэта сваёй практыкай, не толькі дакладна размяжоўваючы паняцці “рускай мовы” і “словенскай мовы”, але і замацоўваючы функцыянальныя і камунікатыўныя мажлівасці адной з гэтых моў – “рускай” (старабеларускай). Як падаецца, Скарына, друкуючы свае кнігі “рускай мовы”, зрабіў першы

крок да стварэння кніжнай літаратурнай мовы на аснове жывой народнай, спалучыўшы яе з элементамі высокага царкоўнаславянскага стылю так, як таго патрабаваў рэлігійны канон. Зрабіўшы простую мову мовай друкаванай кнігі, Скарына асвяціў яе высокім аўтарытэтам Бібліі, рыхтуючы глебу для таго, каб праз 50 гадоў складальнікі Статута ВКЛ 1566 г. напісалі: “А писар земски по руску мает литерами и словы вси листы и поэвы писати, а не иньшым языком и словы”. Для Скарынавага наступніка Сымона Буднага было відавочна, што паралельна суіснуюць руская і славенская мовы, якія адрозніваюцца адна ад адной галіной выкарыстання. Яркі прыклад суіснавання гэтых моў – “Евангелле” Васіля Цяпінскага (каля 1580 г.). Надрукаванае “двемы езыки зараз и словенским и при нем жо руским” [7, с. 34], яно засведчыла, што старабеларуская мова на той час пашырыла сваю камунікатыўную сферу і ў той моўнай сітуацыі дамінавала. У прадмове да “Евангелля” В. Цяпінскі падаў вычарпальную сацыялінгвістычную характарыстыку стану царкоўнаславянскай мовы, якая прыйшла ў заняпад так, што “вжо некоторые и писмом се своим, а звлаца в слове божем встыдають... и ж тые, што се межы нами зовут духовными, и учителя, смеле мовлю, намней его вырозумения не знают, ани си в нем цвичать, але и ани школы коу науце его нигде не мають” [7, с. 34]. Усё гэта стала падстава для таго, каб слова Хрыстова не толькі па-царкоўнаславянску, але і “власным языком руским в друку вышла” [7, с. 33].

Пераклады кананічных і некананічных рэлігійных кніг на старабеларускую мову ў XVI ст. сведчылі пра заняпад царкоўнаславянскай, звужэнне сфер яе выкарыстання і пашырэнне функцыянальных магчымасцей старабеларускай. Гэта вынікае і з наракання князя А. Курбскага, які не змог знайсці ў ВКЛ добрага знаўцу царкоўнаславянскай. У адным з лістоў у Масковію ён скардзіўся: “Я хацеў пачаць пераклад пасланняў апостала Паўла, растлумачаных Златавустам, і шукаў людзей, якія добра валодаюць славянскай мовай, але не змог знайсці” [8, с. 3]. Адсюль заставаўся адзін крок да зневажальнай характарыстыкі царкоўна-

славянскай мовы, дадзенай П. Скаргам у 1577 г., які адзначаў, што “з ёю ніхто вучоным быць не можа, бо гэтая мова не мае ні правілаў, ні граматык, ні слоўнікаў” [9, с. 486]. Праўда, разгорнутая ў канцы XVI – пачатку XVII ст. барацьба паміж праваслаўнымі і уніятамі на нейкі час ажывіла цікавасць да царкоўнаславянскай мовы, прыхільнікі якой паспрабавалі аднавіць яе былы аўтарытэт і грамадскую, сацыяльна-культурную функцыю. Яна заставалася адной з моў навучання ў брацкіх школах, на ёй былі надрукаваны азбукі, буквары, граматыкі, слоўнікі. Аднак іх аўтары – Л. Зізаний, М. Сматрыцкі, П. Бярында – пры ўсім жаданні не змаглі адрадыць яе былую веліч і чысціню. Знаходзячыся пад моцным уздзеяннем Скарынавых ідэй, яны нярэдка тлумачылі асаблівасці царкоўнаславянскай мовы сродкамі “простай рускай”, кадыфікаваўшы граматычныя, правапісныя і лексічныя нормы яе беларускага тыпу. Рэчаіснасць прымушала праваслаўных дзеячаў карыстацца беларускай мовай і ў рэлігійных творах. Так, выдаўцы “Евангелля вучыцельнага” (Еўе, 1616) са шкадаваннем канстатавалі, што вядомая калісцкая праца Каліста “теперь зас (през незнаемость и неумеетность языка словенского многихъ), многимъ... мало пожитечн ставшися, **знову переложеньем его на язык наш простый русский якобы з мертвых воскрешон**” (выдзелена мною. – Дз. П.) [7, с. 74]. Як бачым, вучэнне Каліста даходзіць да чыгача, уваскрасае з небыцця (!) праз пасярэдніцтва “простай рускай мовы”. Таму што “пять слов вырозуменым, – даводзіць аўтар перакладу, – а неж тьмамаи непонятным языком мовити, пожитечная реч есть” [7, с. 74]. І гэта пры тым, што перакладчыкам твора быў М. Сматрыцкі, адзін з найбольш паслядоўных абаронцаў чысціні царкоўнаславянскай мовы, а пазней аўтар яе самай аўтарытэтнай граматыкі.

Не менш цікавая для высвятлення моўнай сітуацыі на Беларусі ў пачатку XVII ст. прадмова да кнігі “Духоўныя гутаркі айца нашага Макарыя...” (Вільня, 1627), выдаўцы якой, апраўдваючыся перад чытачамі, пісалі: “Маєте и тепер книжицу великого и чудовного старца Макариа з грецкого на простую русскую мову власне для вас самих (которые... нарекаете на недомысленность и трудность словенского языка) преложены беседы альбо казанья” [10, с. 4]. Падобныя думкі выказвалі і выдаўцы “Гісторыі пра Варлаама і Ісаафа” (Куцейна, 1637), тлумачачы, што аповесць “тепер ново простым языком руским для снаднейшого понятия и науки на свет была подана” [7, с. 92].

Адсюль вынікае, што паступова, пачынаючы з даскарынаўскіх часоў, царкоўнаславянская мова саступала свае пазіцыі старабеларускай, функцыя-

нуючы толькі ў абмежаваным царкоўным асяроддзі. Бясспрэчна і тое, што важкім чыннікам змены моўнай сітуацыі на Беларусі ў XVI ст. сталі ідэі Ф. Скарыны, яго стаўленне да роднай мовы. Гісторыя мовы ў XV – XVI стст. – гэта люстэрка ўзаемадачыненняў мовы і царквы, мовы і грамадства, дзяржавы. Тады, калі ўлада ахоўвала мову, клапацілася пра яе выкарыстанне ў дзяржаўным ужытку, яна пашырала аб’ём сваіх камунікатывых функцый. У выніку простая мова пераўтварылася ў сродак наднацыянальных пісьмовых сувязей на тэрыторыі ўсяго ВКЛ, стаўшы мовай законаў, суда, велікакняжацкай канцылярыі, мастацкай і богаслужбовай літаратуры.

На жаль, у XVII ст., асабліва ў другой палове, сацыялінгвістычная сітуацыя на Беларусі пачала змяняцца не на карысць нашай мовы. Яе лёс быў прадвызначаны дзвюма ўзаемаабумоўленымі экстралінгвістычнымі тэндэнцыямі: па-першае, вымушаным збліжэннем з Польшчай, якое ўзмацняла паланізацыйныя працэсы і найперш асіміляцыйны культурна-моўны ўплыў; па-другое, пастаяннымі войнамі з Маскоўскай дзяржавай, якія падрывалі эканамічную магутнасць ВКЛ і прывялі да поўнага заняпаду гаспадаркі, страты значнай часткі дзеяздольнага насельніцтва. Бадай, можна пагадзіцца з А. Жураўскім, які сцвярджаў, што вядомы запіс у Статуце ВКЛ 1588 г. пра мову насіў ахоўны характар і ўскосна сведчыў пра пагрозу для “простай рускай мовы”, якую неабходна было заканадаўча абараніць, таму што “традыцыя пачала парушацца і пагроза выцяснення беларускай мовы стала зусім відавочнай” [2, с. 351]. У сферу афіцыйнага прававодства імкліва пранікала польская, якую актыўна падтрымлівалі не толькі ўлады Рэчы Паспалітай, але і беларускія магнаты, заможная шляхта, што імкнуліся будаваць сваё жыццё на польскі лад, аналагічна паводзіў сябе (як ні дзіўна) праваслаўны клір і уніяцкае духавенства. Як заўважыў французскі славіст А. Мартэль, ужо на пачатку XVII ст. з’явіліся дакументы, асноўная частка якіх была напісана па-польску [11, с. 61 – 65].

Усё гэта садзейнічала таму, што на тэрыторыі ВКЛ сфарміраваўся беларуска-польскі білінгвізм, які нярэдка ўскладняўся беларуска-польска-лацінска-царкоўнаславянскім пісьмовым шматмоўем. Не апошняю ролю ў такім пярэстым моўным ландшафце адыгралі і шматлікія ўстановы адукацыі – каталіцка-уніяцкія калегіумы і праваслаўныя брацкія школы. Цікава, што пытанні ўзаемаадносін паміж мовамі разглядаліся тады не спецыялістамі-мовазнаўцамі, а аўтарытэтнымі дзяржаўнымі, рэлігійнымі і грамадскімі дзеячамі, якія так ці інакш маглі паўплываць на моўную сітуацыю. Так, А. Філіповіч у “Дыярышы” параўноваў функцыі царкоўнаславянскай і беларускай

моў у ВКЛ з узаемадачыненнямі польскай і лацінскай у Каралеўстве Польскім: “Русь словенским и руским, а поляки латинским и полским языком ведлуг народу и потребности литерально книг заживаючи, двояко якобы веру чынили и двояко ся тут здавна русь и поляки зважа в набоженстве заховали” [12, с. 158]. Свае рэкамендацыі наконт ужывання беларускай і царкоўнаславянскай давалі прадстаўнікі праваслаўя і уніяцтва. Так, І. Вішанскі патрабаваў друкаваць усе царкоўныя кнігі “словенским языком”, на ім жа весці літургію, і толькі пасля яе для тлумачэння Святога Пісання дазваляў карыстацца “простай мовай” [13, с. 210]. Уніяцкі біскуп Я. Кунцэвіч паўтараў за ім: “Кгды теж читают Евангелие албо якую молитву в голос, албо ектинии, не маюг выкладать словенских слов по руску, але читати як написано. Учитанное зас Евангелие або житие святых читаючи людем могут месным языком выкладати” [14, с. 143]. Вывучэнне розных моў напрыканцы XVI ст. заахочвалася і каралеўскімі прывілеямі. Да прыкладу, у даравальнай грамаце Жыгімонта III ад 1589 г. Берасцейскаму праваслаўнаму брацтву дазвалялася “меги школу греческого, латинского, польского и руского языка” [12, с. 114]. Аднак гэтыя захады не змаглі паўплываць на лёс старабеларускай літаратурнай мовы і пісьменства на ёй, хаця некаторым творцам, грамадскім дзеячам пачатку XVII ст. яшчэ падавалася, што

Польска квітнет лаціною,

Литва квітнет русчиною.

Без той в Полсце не прабудеш,

Без сей в Литве блазнем будеш [15, с. 68].

Аднак гэта была ці не апошняя згадка пра былую веліч і моц мовы, на якой нашы продкі мелі правы пісанья. Неўзабаве надыйшлі іншыя часы. Прычыны адмовы ад роднай мовы былі абумоўлены не яе недасканаласцю ці нераспрацаванасцю – яны мелі прыстасавальніцка-практычны характар. У прадмове да “Рыфмалагіёна” С. Полацкі пісаў:

Писах вначале по языку тому,

иже свойственный бе моему дому.

Таже увидев много пользу быти

славенску ся чистому учити... [15, с. 402].

У XVII ст. адносіны ўладаў да старабеларускай літаратурнай мовы садзейнічалі яе заняпаду, а потым і забароне выкарыстання ў дзяржаўных установах. Ва ўмовах незбалансаванага польска-беларускага білінгвізму пры істотнай дзяржаўнай падтрымцы польская мова замацавалася ў сістэме адукацыі, органах улады і дзяржаўнага кіравання, стала прыкметай культурнасці і прыналежнасці да вышэйшых слаёў грамадства, пакінуўшы мове беларускай сферу вуснага ўжытку. Не апошняю ролю ў гэтым працэсе адыгралі прадстаўнікі маёмасных класаў, мясцовая шляхта. Як

азначаў В. Ластоўскі, “адарваная ад народа сваёй кастовасцю шляхта не разумела ўжо значэння роднай мовы, не была ўжо самаістым народным і культурным індывідумам, а дзеля гэтага не ставіла крэпкага адпору. На Сойме 1697 г. не аказалася прадстаўнікоў нацыі (якія выступілі б супраць рашэння пра забарону беларускай мовы ў дзяржаўным справаводстве. – *Дз. П.*) ... гэтым актам шляхта выкрэсьліла сябе з радоў нашай народнасці, паставіла над сабой, як над прадстаўніцай нацыі і дзяржавы, знак адступніцтва” [16, с. 607]. Старабеларуская літаратурная мова не была вінавата ў тым, што на працягу XVII ст. яе выцеснілі з усіх сфер тагачаснага жыцця, а потым заканадаўча замацавалі гэта. Не, яна, наша мова, на працягу стагоддзяў паказвала свае здольнасці, сваё ўменне задавальняць густы і запатрабаваны ўсіх слаёў насельніцтва ВКЛ, быць сапраўды дзяржаўнай мовай, сродкам надэтнічных зносін продкаў беларусаў, украінцаў, літоўцаў.

Прычыны заняпаду хаваліся ў тым, што “Літоўска-руская дзяржава, з 1569 г. звязаная уніяй з Польшчай, паспела страціць львіную долю сваёй самастойнасці. Вышэйшы і сярэдні слой беларускай шляхты вельмі хутка дэнацыяналізаваўся. Тое самае, хоць больш запаволена і не ў такіх рэзкіх формах, адбывалася сярод дробнай шляхты і гарадскога мяшчанства. Пазбаўлены класаў, моцных эканамічна і культурна, прыціснуты прыгоннай залежнасцю, беларускі народ не толькі не мог працягваць развіццё сваёй культуры, але не быў у стане нават проста зберагчы ўжо здабытае раней” [17, с. 262 – 263]. Пасля стварэння “саюзнай дзяржавы” Рэчы Паспалітай Вялікае княства Літоўскае, фармальна захоўваючы атрыбуты самастойнасці, дзяржаўнасці, фактычна пазбавілася незалежнасці. Як вынік гэтага старабеларуская мова, якая паспяхова абслугоўвала ўсе сферы тагачаснага жыцця, страціла сваю камунікатыўную прызначанасць, этнакансалідуючую функцыю і статус дзяржаўнай. “Не пазбаўся Беларусь у XV – XVII стст. палітычнага суверэнітэту і нацыянальна-культурнай самастойнасці, не падлягае ніякаму сумненню, што афіцыйная кніжная беларуская мова дачакалася б сваіх рэформаў, якія б давяршылі справу, пачатую Скарынам – справу збліжэння кніжнай мовы з жывой беларускаю моваю. Толькі палітычныя падзеі былі прычынаю таго трагічнага здарэння, што беларуская літаратурная мова, замест таго каб рэфармавацца на здаровых асновах мінімум 220 гадоў таму назад, – пісаў у 1926 г. І. Воўк-Левановіч, – стала на гэты шлях толькі ў нашы дні” [18, с. 264]. Зрэшты бачым: большасць даследчыкаў згодныя з тым, што асноўныя прычыны заняпаду старабеларускай мовы і пісьменнасці на ёй абумоўлены збегам пазалінгвістычных акалічнасцей. Сёння неабход-

на правільнае спасціжэнне мінулага, асэнсаванне яго ўрокаў для таго, каб лепш разумець сучаснае, паспяхова рухацца ў будучыню.

Спіс літаратуры

1. **Урбан, П.** Да пытання этнічнай прыналежнасці старажытных ліцьвіноў / П. Урбан. – Мінск, 1994. – 107 с.
2. **Жураўскі, А. І.** Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / А. І. Жураўскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1967. – Т. 1. – 372 с.
3. **Журавлёв, В. К.** Развитие народного образования на родном и русском языках в Белоруссии и на Украине (дооктябрьский период) / В. К. Журавлёв // Национальный язык и национальная культура. – М. : Наука, 1978. – С. 63 – 107.
4. **Костомаров, Н. И.** Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI – XVII вв. / Н. И. Костомаров. – М. : Чарли, 1993. – 832 с.
5. **Карский, Е. Ф.** Белорусы : в 3 т. / Е. Карский. – Минск : БелЭн, 2006. – Т. 1 : Введение в изучение языка и народной словесности. – 656 с., 2 карты.
6. **Скарына, Ф.** Бивлия руска : у 3 т. / Ф. Скарына. – Мінск, 1991. – Т. 3. – 782 с. (Факс. выд.)
7. **Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны** / АН БССР, Ін-т літ. імя Я. Купалы; уклад., уступ. арт. і камент. У. Кароткага. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 309 с.
8. **Сказания князя Курбского.** – 2-е изд. – СПб, 1848. – 584 с.

9. **Русская историческая библиотека.** – Спб., 1892. – Т. VII.

10. **Духовные беседы святого отца нашего Макария пустелника египетского... з Греческого на Рускій язык новопереложеный.** – Вильна, 1627.

11. **Martel, A.** La langue polonaise dans les waisruthenes Ukraine et Russe Blanche / A. Martel. – Lille, 1938.

12. **Коршунов, А.** Афанасий Филиппович : Жизнь и творчество / А. Коршунов. – Минск : Наука и техника, 1965. – 184 с.

13. **Вишенский, И.** Сочинения / И. Вишенский; подг. текста, статьи и комментарии И. П. Ерёмкина. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1955. – 372 с.

14. **Карский, Е. Ф.** Белорусы : в 3 т. / Е. Карский. – Минск : БелЭн, 2007. – Т. 3, кн. 2 : Очерки словесности белорусского племени. Старая западнорусская письменность. – 704 с.

15. **Саверчанка, І. В.** Старажытная паэзія Беларусі XVI – першай паловы XVII ст. / І. В. Саверчанка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 254 с.

16. **Ластоўскі, В.** Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі / В. Ластоўскі. – Коўна, 1926. – 776 с.

17. **Багдановіч, М.** Збор твораў : у 3 т. / М. Багдановіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – Т. 2. – 600 с.

18. **Воўк-Левановіч, І. В.** Мова выданняў Францішка Скарыны / І. В. Воўк-Левановіч // Чатырохсотлецьце беларускага друку. 1521 – 1925. – Мінск : Інстытут беларускае культуры, 1926. – С. 262 – 283.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

3 гісторыі назваў

СТАРАЖЫТНЫЯ НАЙМЕННІ БЕЛАРУСАЎ

Спрадвечная назва беларусаў – этнонім **крывічы**. Так называлі ўсходнеславянскае племя, якое займала тэрыторыю ў басейне верхняга Дняпра, Заходняй Дзвіны, Волгі, на поўдзень ад Чудскага возера і разам з радзімічамі і дрыгавічамі склала аснову старажытнай беларускай народнасці. Мірны каланізацыйны рух крывічоў з поўдня да вярхоўяў Дзвіны, Дняпра і Волгі адбыўся яшчэ да IX ст. Даўнейшыя межы рассялення гэтага племені ў цэлым (акрамя часткова поўначы) супадаюць з этнаграфічнай мяжой беларусаў, вызначанай Я. Карскім [4, с. 96]. Пацвярджаюць гэта і наменклатурныя дадзеныя: пасяленні з назвай *Крывічы* распаўсюджаны далёка на поўдзень (Лідскі, Навагрудскі, Слоні́мскі, Рэчыцкі і іншыя паветы). Свой погляд на лакалізацыю назваў гэтага тыпу выказаў Я. Станкевіч. Ён адзначаў, што там, дзе сустракаюцца назва *крывічы* і вытворныя ад яе, былі асобныя адзіночныя крывіцкія сялібы, а цэлае мясцовае насельніцтва належала да іншага племені, бо калі б крывічы засялялі цэлую вобласць ці павет, такая назва вёскі не магла б выконваць адрознівальную функцыю. Даследчык аргументаваў гэта тым, што на тэрыторыі, дзе жылі крывічы (Смаленскі, Парэцкі, Невельскі і іншыя паветы), няма геаграфічных назваў з коранем *кryw-* [11, с. 65].

Сярод усходнеславянскіх плямён племя крывічоў аказалася “найвялікшым” і “найдужэйшым” (па азначэнні Я. Станкевіча), яго назва была пакладзена ў аснову многіх айконімаў і паступова набыла агульны характар, што праявілася ў пашырэнні яе семантычнага дыяпазону і выкарыстанні ў адносінах да ўсяго этнічнага насельніцтва Беларусі. Дастаткова адзначыць, што крывічамі называлі беларусаў у XVIII і пачатку XX ст. большасць беларускіх і польскіх пісьменнікаў. Па перапісе 1860 г. вызначылі сябе менавіта крывічамі 26 106 чалавек.

Этнонім *крывичане* (*креввичане*) ‘прадстаўнікі ўсходнеславянскага племяннога аб’яднання крывічоў’ фіксуецца ў помніках старабеларускага пісьменства, у прыватнасці ў “Хроніцы” М. Стрыйкоўскага: *креввичане... над припятью, и над двиною, дрѹгие над десною и сѹлою реками сиверскими. Дрѹгие где днѣпрѹ и волга рѹки починаются, кривичане были названи, которых было головное мѣсто смоленскѹ* [1, т. 16, с. 134].

Адносна паходжання тэрміна *крывічы* існуе некалькі гіпатэтычных меркаванняў. Іван Насовіч адзначаў у свой час, што беларускія плямёны і іх нашчадкі “завуцца іменем *Крывічы*, па-польску *Krywiczu* і па-нямецку *Krewings*, значыцца людзі аднае крыві, радня, свае плямёны.

Слова *Крывічы* паходзіць ад слова: *кроў-крыві*, бо ад гэтага ж слова паходзяць словы: *кыва-вец* (*кывавік, сердалік*), *кывавіць, кывяніць* і інш.” [7, с. 47]. Аднак гэтая гіпотэза, на думку Яўхіма Карскага, не дапамагае вызначыць сэнс назвы. Вучоны прапанаваў версію яе паходжання, з пэўнай доляй імавернасці, ад літоўскага *kirba* ‘багна, твань’, якое прыводзіцца ў “Гісторыі Расіі са старажытных часоў” С. Салаўёвым. Крывічы ў гэтым выпадку абазначаюць тое, што і *дрыгавічы*, назва апошніх утворана ад кораня *дръг-*, які пакладзены ў аснову вербоіда *дрыжаць* і агентыўных утварэнняў *дрэгва, дрыгва*. Выходзіць, што анамасіялагічна назва *кывічы*, як і назва другога племяннога саюзу – *дрыгавічы*, тлумачыцца рассяленнем старажытных племёнаў у надзвычай балоцістай мясцовасці, у якой пераважалі багна, дрыгва.

З улікам таго, што полацкія кывічы былі суседзямі літоўцаў, Я. Карскі дапускаў думку, што назва *кывічы* магла першапачаткова ўзнікнуць у літоўцаў (ад літ. *kirba* ‘багна, твань’), потым была асэнсавана славянамі ў дачыненні да *кроў – крыві*, а затым ад славян гэтую назву зноў запазычылі літоўцы ў крыху змененым выглядзе [4, с. 66]. Літоўцы і латышы, якія межавалі з кывічамі па Бярэзіне, Віліі і Заходняй Дзвіне, распаўсюдзілі назву *kreevs* на ўсіх рускіх: літ. *kriėvai* ‘рускі’, лат. *krivs* ‘рускі’, *Krievija* ‘Расія’, *krievisks* ‘рускі’.

Існуюць і іншыя тэорыі паходжання слова, якія выводзяць назву *кывічы* ад імён легендарнага родапачынальніка *Кыва* (*Кривь*) або язычніцкага першасвятара *Кыва-Кывейтэ* ці ад назвы ўзгоркавай мясцовасці (кывізны), дзе яны жылі. Народная этымалогія звязвае ўзнікненне назвы са словам *кывіч* ‘кывадушны, няшчыры чалавек’. Цікава, што сучаснаму дыялектнаму *кывіч* ‘кроўны сваяк’, якое, відавочна, роднаснае старому этноніму *кывіч*, уласцівы другарадных значэнні, галоўным чынам адмоўнага характару, звязаныя з прыметнікам *кывы*.

У XIX ст. прадстаўнікамі беларускай інтэлігенцыі была зроблена спроба адродзіць назву *кывічы* ў якасці нацыянальнай, але яна не мела поспеху: “...русифікацыйны націск быў такі вялікі, што гэтае імкненне было прызабытае і ў XX стагоддзі давялося яго ўзнавіць” [11, с. 63]. У 20-я гг. XX ст. у Коўне В. Ластоўскі выдаваў штомесячны літаратурна-навуковы і грамадскі часопіс “Кывіч”. Адлюстроўваў найменне *кывіўскі* і слоўнік В. Ластоўскага – “Падручны расійска-кывіўскі (беларускі) слоўнік” (Коўна, 1924). Іван Насовіч таксама свой слоўнік назваў *кывіўскім*, але Расійская акадэмія навук змяніла гэтую назву на *беларускі* (сведчанні самога І. Насовіча пададзены ў часопісе “Веда” за 1952 г.) [11, с. 63]. На рэдактарскую праўку назвы слоўніка і ўвогуле на пазі-

цыю царскага самадзяржаўя, якая расцэньвала беларускую мову як дыялект польскай, І. Насовіч адрэагаваў вершам-эпіграмай, дзе тэрмін *кывіўскі* выступае як сімвал нацыянальнай адметнасці і аўтаномнасці кывіўскай мовы [8, с. 83].

Тэрмін *кывічы* не замацаваўся ў якасці нарматыўнага і цяпер успрымаецца як архаізм са значэннем ‘беларусы’ і як гістарызм са значэннем ‘племянное аб’яднанне’. Можна меркаваць, што ад этноніма *кывічы* паходзяць назвы сучасных вёсак у Зэльвенскім, Іўеўскім, Салігорскім, Глыбоцкім, Пінскім і іншых раёнах.

Больш позняе найменне беларусаў, вядомае па гістарычных крыніцах, – *літва*. Назва *Літва* да Беларусі мае самае непасрэднае дачыненне: так у даўніну называлі тагачасную Міндоўгаву Літву – землі паміж сённяшнімі Навагрудкам, Маладзечнам, Мінскам і Слонімам. Паступова гэтая назва распаўсюдзілася і на ўсіх беларусаў. Этнонім *літва* выкарыстоўваўся як нацыянальная назва беларусаў да таго часу, пакуль расійскі ўрад не пачаў ужываць яе ў дачыненні да літоўцаў (жмудзінаў) [11, с. 63]. Па меркаванні гісторыкаў, яна перамясцілася на паўночны захад і наклалася на тэрыторыю пражывання суседняга з Беларуссю балцкага народа ў другой палове XIX ст. [2, с. 208].

Слова *літва* з “нацыянальнай” семантыкай (‘прадстаўнікі этнічнай Літвы’, ‘насельніцтва Вялікага княства Літоўскага’, ‘беларусы’) адлюстравана ў помніках старабеларускага пісьменства [1, т. 17, с. 65]. Лінгвіст Я. Станкевіч у сваіх працах сістэматычна імкнуўся адродзіць старую беларускую назву *літва* ў формах *Вялікалітва, вялікаліцвін, вялікалітоўскі*. Прапанаваныя тэрміны зарэгістраваны ў яго аб’ёмнай лексікаграфічнай працы “Беларуска-рускі (Вялікалітоўска-расійскі) слоўнік”.

Існуе гістарычная версія, што тэрмін *літва* паходзіць ад назвы *лотва* (*люцічы*). Нібыта так называўся саюз заходнеславянскіх плямён, якія жылі ў VIII – XII стст. на паўднёвым узбярэжжы Балтыйскага мора, паміж Лабай і Одрай, а ў XII ст. былі заваяваны германскімі феадаламі і германізаваны. Згодна з версіяй, частка люцічаў перайшла на землі Чорнай Русі, тут параднілася з тутэйшым насельніцтвам, а назва *лотва* змянілася ў *літва*. Ёсць арыгінальныя дакументы, у якіх *Літва* называецца *Лютвой*. Што датычыць назвы *люцічы*, то яе лічаць патранімічным утварэннем ад імя князя *Люта* або *Лютаміра* [12, с. 25].

Ёсць і іншыя меркаванні. Ян Длугаш выказваў версію пра рымскае паходжанне прадстаўнікоў этнічнай Літвы. Паводле Длугаша, з часоў праўлення рымскага імператара Аўгуста Актавіяна частка рымлян пакінула Італію і на новым месцы пасялення стала называцца *літаламі*, а краіна – *Літаліяй*. Змена назвы на *Лі-*

тву адбылася пад уплывам палякаў і русінаў [3, с. 285 – 286]. Падобнае міфалага-легендарнае тлумачэнне паходжання назвы *Літва* ёсць у позніх беларуска-літоўскіх летапісах, дзе гаворыцца аб утварэнні тэрміна ад лацінскіх слоў *litus tuba* (*litus* – бераг, *tuba* – труба), якімі нібыта называлі прынёманскія землі рымляне, што, паводле легенды, перасяліліся сюды з Італіі.

З латышскім *litus* ‘бераг мора’ збліжае літоўскае *Lietuva* Е. Фрэнкель [13, с. 12]. Блізкі адпаведнік (або паралелізм) літоўскаму *Lietuva* – праславянскае *litva*, якое А. Трубачоў выводзіць ад дзеяслова *liti* > *лиць*, *цячы*, не выключаючы магчымасці развіцця асновы супіна *litū* ад гэтага ж дзеяслова. З назвай *Lietuva* звязваюць гідронімы *Ліетаўка* ці *Ліетава* (прыток Віліі), кельцкае слова *Litawia* (прыбярэжная краіна), беларускае дыялектнае *лютвін* (< *люты*) і інш.

Старажытны онім *Літва* стаў утваральнай асновай этноніма *лицвіны*, якім з часоў Вялікага княства Літоўскага называлі беларусаў, а таксама іншых жыхароў гэтага княства. На думку П. Урбана, у варыянтных назвах Літвы і яе жыхароў *Luthawia* і *Luthawi*, *Lithowia* і *Lethiwini* і іншых прасочваецца трансфармацыя этнічнага наймення: пераход ад назвы *люцічы* да назвы *лицвіны*. Упершыню назва *лицвіны* сустракаецца ў польскіх гістарычных крыніцах (хроніках і аналах) XIV ст. Першапачаткова яна абазначала этнічных літоўцаў, пазней набыла гучанне палітоніма – дзяржаўнага палітычнага вызначэння ўсяго насельніцтва Вялікага княства Літоўскага. Са значэннямі ‘прадстаўнік этнічнай Літвы’, ‘жыхар Вялікага княства Літоўскага’ лексема *литвинъ* фіксуецца помнікамі старабеларускага пісьменства [1, т. 17, с. 65]. У XIX – пачатку XX ст. арэал назвы *лицвіны* звужаўся. У наш час яна ўжываецца як экзаэтнонім у палякаў для вызначэння літоўцаў, а таксама як лакальны этнікон невялікіх груп беларускага насельніцтва (у раёне Бярозы, Івацэвічаў, Косава, Пружанаў, Гродна, Паставаў, Браслава і інш.), некаторых раёнаў беларуска-рускага моўнага насельніцтва паўночнай Чарнігаўшчыны і Кіеўшчыны, Заходняй Браншчыны і Смаленшчыны.

У старажытных крыніцах для абазначэння адзінкавых прадстаўнікоў праваслаўнага ўсходнеславянскага, у тым ліку беларускага, насельніцтва выкарыстоўваўся тэрмін *русін* (ад слова *Русь*, якому прыпісваецца скандынаўска-нармандскае паходжанне). Упершыню ён ужыты ў дагаворы Русі з Візантыяй 911 г., пасля ў “Праўдзе” Яраслава (пачатак XI ст.), на беларускіх землях – у дагаворы 1229 г., у беларуска-літоўскіх летапісах і іншых крыніцах. Тэрмінам *русіны* называлі ўкраінцаў у Галіцыі, з гэтым значэннем ён адлюстраваны ў замежных працах. На Беларусь тэрмін прыйшоў у сувязі з пашырэннем хрысціянства.

Паколькі тэрмін *русіны* меў канкрэтнае дачыненне да беларусаў, натуральна, што мова, якой яны карысталіся, звалася *русінскай* (*рускатай*). На думку Я. Станкевіча і Ю. Сулімірскага, гэтая мова так называлася таму, што абазначалася на пісьме “рускімі” літарамі (бо славянская пісьменнасць прыйшла да нас з Балгарыі праз Кіеў-Русь) [11, с. 66]. Адам Міцкевіч як добры знаўца гісторыі беларускага народа гэтае азначэнне выкарыстоўваў у лекцыях: *На беларускай мове, якую называюць русінскай альбо літоўска-русінскай... гаворыць каля дзесяці мільёнаў чалавек; гэтая самая багатая і самая чыстая гаворка, якая ўзнікла даўно і цудоўна распрацавана*. Вядома і субстантыўнае абазначэнне старабеларускай мовы – *русчизна*, якое сустракаецца, напрыклад, у вершаваных радках Яна Казіміра Пашкевіча, напісаных у 1621 г.: *Полска квітнет лаціною, / Літва квітнет русчизною, / Без той в Полсце не прабудзеш, / Без сей в Літве блазном будзеш*.

У “Хроніцы” М. Стрыйкоўскага, якая датуецца пачаткам XVII ст., са значэннем ‘жыхар Белай Русі’ ўпершыню прыводзіцца этнічная назва *беларусец*: *москва и вси бѣлорусцы не приѣмют тых вѣсѣх* [1, т. 1, с. 271]. Пры гэтым “Стрыйкоўскі адрозніваў беларусаў літоўскіх як частку адзінага народа ўсёй Белай Русі ў шырокім сэнсе гэтага слова і разам з тым як адзін з некалькіх роднасных беларускіх народаў” [6, с. 200]. Назва *беларусцы* ў дачыненні да жыхароў Полацкага, Мсціслаўскага, Аршанскага, Копыскага, Дубровенскага і іншых паведаў сустракаецца ў рускіх актах першай паловы XVII ст. У XVII ст. беларусы, якія выехалі за мяжу, або палонныя сяляне, мяшчане, шляхта нярэдка называлі сябе *лицвінамі беларусцамі*.

Назва *беларусец* утворана ад тапоніма *Белая Русь*, вядомага з другой паловы XVI ст. З цягам часу на беларускай глебе адбылося спрашчэнне, якое праявілася ў адпадзенні фінальнай часткі (*беларусец* – *беларус*).

Некаторыя даследчыкі выказваюць меркаванне наконт тэрытарыяльнай замацаванасці старажытных этнонімаў, у адпаведнасці з якой жыхары ўсходняй Беларусі называлі сябе *руссю*, *людзьмі рускімі*, *русінамі*. З канца XVI – пачатку XVII ст. насельніцтва гэтых зямель вызначае сябе як *беларусцы* (пачынаючы з XVII ст. назва *Русь* у рэгіёне Падзвіння і Падняпроўя была выцеснена назвай *Белая Русь*). За жыхарамі Заходняй Беларусі замацавалася ў асноўным найменне *лицвіны*, прычым да XIX ст. жыхары Беларускага Палесся называлі сябе *палешукамі** [2, с. 31]. Паводле Ф. Клімчука,

* Лексічная адзінка *палешукі* (*паляшук* м., *паляшучка* ж.) актуальная і цяпер у беларускіх гаворках са значэннямі: ‘жыхары Палесся’ (паўсюдна), ‘жыхары лясной мясцовасці на поўдзень ад Сцвігі’ (Столінскі, Жыткавіцкі р-ны), ‘жыхары паўночна-ўсходняй часткі Пінскага раёна’ (Пінскі р-н).

этнонімы *літвіны*, *літва*, *ліцвякі* ў большай ступені адносяцца да паўночна-заходняй Беларусі, але пашыраюцца і на ўсю Беларусь, а таксама на некаторыя вобласці Расійскай Федэрацыі і паўночнай Украіны [13, с. 12]. Сапраўды, варыянтныя назвы *ліцвін* і *літвін* захоўваюцца сучаснымі гаворкамі паўночна-заходняй Беларусі як нацыянальныя абазначэнні літоўца і беларуса з пэўнай мясцовасці: *За Паставамі жывуць ліцвіны* (Пастаўскі р-н); *Тутэйшыя населене называе жыхароў Гродзенскай вобласці ліцвінамі* (Пружанскі р-н); *Хто жыве ў Рожані, коло Рожані, мы іх ліцвінамі называем* (Пружанскі р-н) [10, с. 661 – 662].

Выразную тэрытарыяльную суаднесенасць маюць старажытныя назвы беларускамоўнага насельніцтва ўсходняй Літвы і беларусаў сумежных тэрыторый – *гуды*, *гудакі*. Яны фіксуюцца ўздоўж гэтага стабільнага балта-славянскага рубяжа, які ўзнік у 2-й палове I тыс. н. э. На думку адных даследчыкаў, *гуды*, *гудакі* – анамасіялагічна абумоўленыя намінацыі, генетычна яны ўзыходзяць да тапонімаў з каранем *гуд-* (тыпу *Гудагай*, *Гудзенай*, *Гуды* і падобных), геаграфічны арэал якіх акрэслівае з даўніх часоў зону беларускага і літоўскага насельніцтва [6, с. 74]. Другія, наадварот, лічаць, што большасць тапонімаў з каранем *гуд-* этнанімічнага паходжання, і звязваюць іх са словам *gudas*, якім літоўцы называлі беларусаў [5, с. 9]. Ёсць меркаванне, што этнонім *гуды* этымалагічна звязаны з найменнем *готы* і з’яўляецца абазначэннем беларусаў з боку літоўцаў. Выкарыстанне наймення *гуды* ў дачыненні да славянскіх продкаў беларусаў, а потым і саміх беларусаў сведчыць пра другаснасць балта-славянскіх кантактаў [9, с. 187].

Гаворачы пра этнічныя назвы лакальнага характару, варта адзначыць этнонім *будакі*, якім называлі групу насельніцтва беларускага паходжання на тэрыторыі былога Лукаянаўскага павета Ніжагародскай губерні (сучасныя паўднёвыя раёны Ніжагародскай вобласці Расіі). Пачатак утварэння гэтай групы быў пакладзены ў першай палове XVII ст. у час царавання Аляксея Міхайлавіча прымусовым перасяленнем этнічна беларускага насельніцтва. Велікарусы называлі буднікаў таксама *літвой*, *палякамі*, *польшчай*. Назва *будакі* паходзіць ад занятку гэтых людзей будным промыслам: *будакі* – скажонае ад *буднікі*. У сваю чаргу, лексема *буднікі* матывацыйна суадносіцца са словам *буда*, што вядома многім славянскім мовам, а таксама літоўскай, латышскай і старажытнаўкраінскай. Гэтае слова распаўсюджана па ўсёй Расіі ў мясцовых назвах. У беларускіх гаворках яно функцыянуе са значэннямі ‘пабудова’ і ‘выпаленае месца ў лесе’. Заўважым, што з назвай *буда* звязана і назва дагістарычных плямёнаў, хутчэй за ўсё, славян-

скага паходжання, якія былі аўтахтонамі ў мясцовасцях па верхнім Дняпры, Прыпяці, а пазней рассяліліся і далей на ўсход – *будзіны*.

Такім чынам, гістарычныя назвы беларусаў з’яўляюцца не толькі тэрытарыяльнымі, але вытворча-прафесійнымі (*будакі*) і канфесійнымі (*русіны*) аспекты. Адны этнонімы ахоплівалі значную частку беларускіх зямель і паступова набылі характар агульных назваў беларусаў (*крывічы*, *літва*, *русіны*, *беларусцы*), іншыя мелі тэрыторыю абмежаваную і не выйшлі за межы вузкалакальных (*гуды*, *будакі*). Анамасіялагічна абумоўлены характар маюць этнонімы, якія ўтрымліваюць лакальную прымету і ўтвораны ад тапонімаў: *ліцвіны* < *Літва*, *русіны* < *Русь*, *беларусцы* < *Белая Русь*. Асаблівасць старажытнага наймення *літва* – яго функцыянаванне ў якасці этнапоніма з рэалізацыяй тэрытарыяльна-геаграфічнага і этнічнага значэнняў, а таксама ў якасці апелятыва са значэннем ‘мова пэўнага тэрытарыяльнага калектыву’. Сінкрэтычнасць семантыкі характэрна для такой назвы, як *ліцвіны*, якая набыла гучанне палітоніма – дзяржаўнага палітычнага вызначэння рознанацыянальных слаёў насельніцтва, у тым ліку насельніцтва з беларускімі этнаграфічнымі і моўнымі рысамі, што было абумоўлена экстралінгвістычнымі фактарам: сумесным пражываннем этнасаў у адной федэратыўнай дзяржаве – Вялікім княстве Літоўскім, Рускім і Жамойцкім.

Спіс літаратуры

1. **Гістарычны слоўнік беларускай мовы.** – Мінск : Навука і тэхніка, 1997. – Т. 16; 1998. – Т. 17.
2. **Гісторыя Беларусі** : вучэбны дапаможнік. – Мінск : Экаперспектыва, 1994.
3. **Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego.** – Warszawa, 1962. – Кs. 1, 2.
4. **Карский, Е. Ф.** Беларусы / Е. Ф. Карский. – Мінск : БелЭн, 2006. – Т. 1.
5. **Лыч, Л.** Тапанімія і этнас / Л. Лыч // Роднае слова. – 1992. – № 2.
6. **Нарысы гісторыі Беларусі** : у 2 ч. / М. Касцюк, У. Ісакенка. – Мінск : Беларусь, 1994. – Ч. 1.
7. **Носович, И. И.** Белорусские песни. Записки Императорского Русского Географического Общества по отделу этнографии / И. И. Носович. – СПб., 1873. – Т. 5.
8. **Прыгодзіч, М.** Аўтограф Івана Насовіча / М. Прыгодзіч, А. Прыгодзіч // Роднае слова. – 2006. – № 12.
9. **Роголев, А. Ф.** Белая Русь и белорусы (в поисках истоков) / А. Ф. Роголев. – Гомель, 1994.
10. **Слоўнік паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча** : у 5 т. – Мінск : Навука і тэхніка, 1980. – Т. 2.
11. **Станкевіч, Я.** Збор твораў : у 2 т. / Я. Станкевіч. – Мінск : Энцыклапедыкс, 2002. – Т. 1.
12. **Урбан, П.** Да пытання этнічнай прыналежнасці старажытных ліцвінаў / П. Урбан. – Мінск : Бацькаўшчына, Бесядзь, 1994.
13. **Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.** – Мінск : Навука і тэхніка, 1990. – Т. 6.

Святлана СТРУКАВА,
кандыдат філалагічных навук.

ЛЕКСІКАГРАФІЧНЫЯ ДАВЕДНІКІ – НАЙКАШТОЎНЕЙШЫ КУЛЬТУРАЛАГІЧНЫ НАБЫТАК НАЦЫ

Кожная нацыянальная мова – унікальная грамадская з’ява: яна самы надзейны і найбольш відавочны фактар самаідэнтыфікацыі нацыі ў сусветнай супольнасці. Агульнавядомымі, базавымі лічацца дзве функцыі мовы: **камунікатыўная** (сродак зносін паміж людзьмі) і **намінатыўная** (забяспечвае пэўнымі назвамі аб’екты, дзеянні, працэсы, уласцівасці і інш.). Філосафы і лінгвісты, апрача гэтых функцый, называюць яшчэ і дадатковыя: функцыю **адлюстравання** (у свядомасці чалавека фіксуецца знешняя рэчаіснасць, навакольны свет); **спазнавальную** (чалавечэе спазнанне грунтуецца на ведах); **эмацыянальную** (з дапамогай моўных сродкаў выражаюцца і перадаюцца суразмоўцу розныя пачуцці, думкі); **эстэтычную** (мілагучна выказаная думка, эмацыянальна насычаная інфармацыя, асабліва ў мастацкай творчасці). Выключна важная, на наш погляд, функцыя **захавання і перадачы інфармацыі**, у выніку чаго кожнае новае пакаленне, грунтуючыся на вопыце сваіх папярэднікаў, удасканалвае і развівае яго дасягненні ў матэрыяльнай сферы, культурным і духоўным жыцці грамадства.

Мова, нягледзячы на шматвяковую гісторыю, – невычарпальны аб’ект навуковых даследаванняў і вялікай практычнай значнасці, паколькі пастаянна абнаўляецца, удасканалваецца, актуалізуецца ў адпаведнасці з новымі гістарычнымі рэаліямі. Таму мовазнаўства – навука шматаспектная, а даследчыкі яе, лінгвісты, разнапрофільныя: адны даследуюць фанетычны, гукавы лад мовы, другія – граматычную будову, трэція, лексікалагі, вывучаюць яе слоўнікавы, лексічны склад, а лексікаграфы займаюцца тэорыяй і практыкай складання розных тыпаў слоўнікаў, як уласналінгвістычных, так і энцыклапедычных. У лінгвістычных слоўніках аб’ект даследавання – слова, у энцыклапедычных – прадмет, паняцце, абазначанае словам.

Акадэмічнымі лічацца слоўнікі, якія найбольш поўна фіксуюць і сістэматызуюць слоўнікавы запас, лексічны склад літаратурнай мовы. Распрацоўваюцца яны, як правіла, Інстытутамі мовазнаўства ў поўнай адпаведнасці з зацверджанымі нормама і ўяўляюць сабой шматтомныя выданні. Найбольш поўным на сёння лічыцца **“Тлумачальны слоўнік беларускай мовы”** (ТСБМ) у 5 тамах, 6 кнігах (1977 – 1984), у якім з дапамогай апісальных тлумачэнняў-дэфініцый або агульнавядомых слоў-сінонімаў

раскрываюцца лексічныя значэнні 97 935 слоў, а таксама 7120 тэрміналагічных і фразеалагічных словазлучэнняў. Зразумела, у рэестравай частцы пераважаюць вядомыя ўсім беларусам словы, якія выкарыстоўваюцца ў штодзённых зносінах і ўжываюцца ва ўсіх стылях і жанрах сучаснай беларускай літаратурнай мовы. З дапамогай такіх нейтральных слоў афармляецца думка, сэнсава і структурна яна знітоўваецца ў выразы, сказы, тэксты. Разам з тым у даведнік уключаны словы-тэрміны некаторых галін навукі, вытворчасці, культуры, што часта ўжываюцца ў папулярных выданнях і перыядычным друку. Часткова трапілі ў слоўнік асобныя архаізмы, тагачасныя неалагізмы, дыялектныя назвы і экзатызмы. Пяцітомны **“Тлумачальны слоўнік беларускай мовы”** выканаў вельмі важную ролю ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы, у прыватнасці садзейнічаў яе нармалізацыі. Разам з трохмільённай картатэкай Інстытута мовазнаўства ТСБМ стаў крыніцай для складання новага аднатомнага істотна палепшанага і ўдасканаленага **“Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы”** (1996, 4-е выд. 2005) пад рэдакцыяй М. Судніка, М. Крыўко.

Для забеспячэння міждзяржаўных і міжнацыянальных зносін у 50 – 60-я гг. ХХ ст. былі створаны два перакладныя слоўнікі. Пасля значна перапрацаваны і дапоўнены **“Русско-белорусский словарь”** вытрымаў дзевяць выданняў, стаў трохтомным. Ён ахоплівае 110 тыс. слоў у рэестравай частцы і больш за 300 тыс. у перакладной. **“Беларуска-рускі слоўнік”** (2003) – двухтомны, у трэцім выданні змяшчае больш за 110 тыс. слоў і каля 10 тыс. фразеалагічных адзінак.

Такім чынам, як сведчыць кароткая характарыстыка акадэмічных слоўнікаў, лексічны склад беларускай літаратурнай мовы дастаткова сістэматызаваны, пераканаўча і адносна поўна вызначана семантыка кожнага рэестравага слова, даходліва сфармуляваны тлумачэнні іх значэнняў, удала падабраны сінонімы, а ў перакладных слоўніках – неабходныя адэкватныя адпаведнікі, у словах расстаўлены націскі, паказаны граматычныя формы і прыведзены ілюстрацыйны матэрыял, гэта значыць, што слоўнікі здольны забяспечыць паўнакроўныя зносіны на роднай мове ва ўсіх сферах жыццядзейнасці.

Кардынальныя грамадскія змены сусветнага маштабу, унутрыдзяржаўныя пераўтварэнні, новыя міжнародныя кантакты, сучасны наву-

кова-тэхнічны прагрэс выклікалі істотныя змены ў лексічным складзе кожнай нацыянальнай мовы, у тым ліку і беларускай, у прыватнасці, слоўнік папоўніўся новымі ўласнымі намінацыямі, ранейшыя набылі дадатковыя значэнні ці змянілі свой стылістычны статус, з'явілася шмат запазычанняў. Павышэнне адукацыйнага ўзроўню грамадства прыкметна паўплывала нават на сінтаксіс, які значна ўскладняецца ў кніжных стылях літаратурнай мовы і спрашчаецца, прымітывізуецца ў вусных зносінах, у тым ліку і ў сродках масавай інфармацыі. З 1 верасня 2010 г. пачнуць дзейнічаць новыя “Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”. Усе пералічаныя акалічнасці вымагаюць ад навукоўцаў стварэння новых акадэмічных тлумачальных і перакладных слоўнікаў з улікам сучасных моўных тэндэнцый і экстралінгвістычных фактараў, што прайшлі праверку часам і паказалі сваю жыццяздольнасць.

Сучасную беларускую літаратурную мову як адну з высокаразвітых еўрапейскіх моў яскрава характарызуе той неаспрэчны факт, што беларусы адны з першых ва Усходняй Еўропе на працягу 1969 – 1975 гг. выдалі сваю нацыянальную універсальную **“Беларускую Савецкую Энцыклапедыю”** (БелСЭ) з 12 вялікафарматных тамоў, у якіх падаюцца ў алфавітным парадку 34 409 слоўнікавых артыкулаў, у тым ліку па гісторыі 5087, па іншых грамадскіх навук 3026, па літаратуры, мове, мастацтве 5863 артыкулы. Каб аспрэчыць памылковае сцвярджэнне, што ў беларускай мове не распрацавана навукова-тэхнічная тэрміналогія, спашлёмся на лічбу 9738 – гэта тэрміны з фізікі, хіміі, матэматыкі, кібернетыкі, астраноміі, тэхнікі, геалогіі, біялогіі, медыцыны, сельскай гаспадаркі (зразумела, што ў рэестры пераважае толькі неабходная базавая тэрміналогія). Колькасныя паказчыкі дастаткова пераканаўчыя, але не будзем забывацца пра змест слоўнікавых артыкулаў, у якіх дакладна акрэслена тэрыторыя, што засялялася нашым этнасам у розныя гістарычныя перыяды, усебакова характарызуецца змены ў адміністрацыйным падзеле, прыродна-кліматычныя ўмовы, склад насельнікаў і іх заняткі, звычаі, традыцыі, дасягненні ў галіне эканомікі, навукі, тэхнікі, грамадска-палітычным ладзе, узаемаадносін з суседнімі і больш далёкімі дзяржавамі і інш. Больш за 7 тыс. персаналій адлюстроўваюць заслугі навукоўцаў, дзеячаў культуры і мастацтваў, здольных арганізатараў у розных сферах жыцця грамадства.

Апошні, адносна самастойны том БелСЭ ўяўляе сабой даведнік, дзе ўсебакова і падрабязна распрацаваны 23 тэматычныя раздзелы, у якіх асвятляюцца ўсе аспекты жыцця БССР да

апошняй чвэрці ХХ ст. Усе тамы БелСЭ змяшчаюць 327 каляровых і чорна-белых уклеек, у тым ліку 172 асобныя карты, 500 карт у тэкс-тах, больш чым 12,5 тыс. розных ілюстрацый, мноства графікаў, табліц, схем і іншых дапаможных матэрыялаў. Элементы, важныя для карыстальнікаў энцыклапедыі, – бібліяграфічныя звесткі, якія даюцца ў кожным слоўнікавым артыкуле і дапамагаюць чытачу адшукаць дадатковыя матэрыялы. БелСЭ застаецца выдатным нацыянальным дасягненнем навукі і культуры Беларусі.

Падзеі апошняй чвэрці ХХ ст. выклікалі неабходнасць стварэння новай **“Беларускай энцыклапедыі”** (БелЭн), выданне якой здзейснена на працягу 1996 – 2006 гг. Засведчым, што гэта не толькі зусім новая энцыклапедыя, але і значна павялічаная па колькасці тамоў і паводле зместу рэестравай часткі, фактычны матэрыял падаецца больш аб'ектыўна і поўна. Стваральнікі БелЭн у 18 тамах змясцілі каля 80 тыс. артыкулаў. З іх каля 35% прысвечаны беларускай тэматыцы. Большасць артыкулаў універсальнай праблематыкі таксама пададзены ў цеснай сувязі з Беларуссю – з яе гісторыяй, эканомікай, навукай, культурай і міжнароднымі дасягненнямі, з яе выдатнымі і знакамітымі дзеячамі. Як і ў папярэднім выданні, апошні том цалкам прысвечаны Рэспубліцы Беларусь, і матэрыялы ў ім размешчаны паводле тэматычнага прыцыпу, напрыклад, у раздзеле “Навука” вылучана больш за 160 дасканала даследаваных на Беларусі навуковых дысцыплін, згрупаваных у 17 тэматычных падраздзелах. Гэта яшчэ адно сведчанне грунтоўнай распрацаванасці рознагаліновай навуковай тэрміналогіі. У гэтым выданні з'явіліся новыя раздзелы “Рэспубліка Беларусь на міжнароднай арэне”, “Друк, тэлебачанне і радыёвяшчанне”, а таксама зручная і вельмі карысная “Храналагічная табліца найважнейшых дат з гісторыі Беларусі”. Багацце розных ілюстрацый арганічна дапаўняе і значна павышае навукова-папулярную вартасць другой універсальнай нацыянальнай энцыклапедыі, што сведчыць пра вялікі талент беларускай творчай інтэлігенцыі, якая здолела ўсебакова асвятліць высокі рознабаковы патэнцыял свайго народа, пераканаўча вызначыць і аб'ектыўна ацаніць месца беларусаў як самабытнай і самадастатковай нацыі сусветнага маштабу.

Пра стан беларускага грамадства, месца беларускай навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва ў кантэксце еўрапейскай і сусветнай цывілізацыі сведчаць і шматлікія галіновыя энцыклапедыі, якія пачалі рэгулярна стварацца Галоўнай рэдакцыяй і выдавецтвам “Беларуская энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі. Адною з першых бы-

ла выдадзена ў 1984 – 1987 гг. *“Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі”* ў 5 тамах, якая стала незаменным навуковым даведнікам па тэарэтычных аспектах эстэтыкі, літаратура- і мастацтвазнаўстве, а таксама па канкрэтных пытаннях выяўленчага і дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва, архітэктуры, музыкі, харэаграфіі, тэатра, кіно, цырка, эстрады, тэле- і радыёмастацтва. Тут атрымалі сціслае асвятленне факты мовазнаўства, археалогіі, этнаграфіі, што маюць дачыненне да мастацтва.

Беларускае драматычнае, музычнае, лялечнае мастацтва атрымала ўсебаковае асвятленне ў двухтомнай энцыклапедыі *“Тэатральная Беларусь”* (2002 – 2003), дзе больш за дзве тысячы артыкулаў характарызуюць сцэнічнае ўвасабленне гісторыі этнасу, ад народных вытокаў да сучаснай акадэмічнай нацыянальнай і сусветнай класікі. Змешчаны тут і творчыя біяграфіі акцёраў, дырыжораў, драматургаў, рэжысёраў, кампазітараў, мастакоў. Выданне багата ілюстраванае.

Намаганнямі беларускіх гісторыкаў створана шасцітомная (з 7 кніг) *“Энцыклапедыя гісторыі Беларусі”* (1993 – 2003), у якой адлюстраваны шматвяковы шлях беларускага народа ад глыбокай даўніны да канца ХХ ст., ад першапачатковага засялення тэрыторыі з характарыстыкай усіх наступных змен дзяржаўна-адміністрацыйных межаў, гаспадарча-эканамічнага ўкладу, форм кіравання да нашых дзён. Шматлікія артыкулы прысвечаны гісторыка-археалагічным помнікам, культурна-этнаграфічнай спадчыне, дзяржаўнай, рэгіянальнай, прыватнай сімволіцы, грашовым знакам. Каля 5 тыс. артыкулаў знаёмяць з біяграфічнымі звесткамі, заслугамі грамадскіх і культурных дзеячаў, для некаторых падаюцца нават поўныя радаводы. Разгорнутую характарыстыку атрымалі ваенныя і рэвалюцыйныя падзеі, што адбываліся на нашай зямлі і пры актыўным удзеле суайчыннікаў. Складальнікі змаглі паказаць і аб’ектыўна ацаніць той вялікі ўклад, які ўнеслі беларусы ў еўрапейскую і сусветную культуру.

Важныя і цікавыя гістарычныя звесткі чытач атрымае з энцыклапедыі *“Археалогія і нумізматыка Беларусі”* (1993), у якой сістэматызавана, з усебаковымі характарыстыкамі апісаны адкрыцці, зробленыя навукоўцамі за апошнія 250 гадоў. У іх ажывае тысячагадовая гісторыя беларускага народа, рэканструюваная на матэрыяле раскопак стаянак і паселішчаў каменнага і бронзавага вякоў, а таксама селішчаў і гарадзішчаў жалезнага веку, магільнікаў, капішчаў, архітэктурных збудаванняў розных часоў. Матэрыялы, змешчаныя ў 2384 артыкулах, пакладзены ў аснову вызначэння асноўных этапаў жыц-

ця беларускага этнасу, перыядызацыі нацыянальнай гісторыі.

Надзвычай пільнай і плённай застаецца ўвага беларускіх энцыклапедыстаў да беларускага дойлідства, у выніку чаго мы маем шэраг высокакваліфікавана складзеных даведнікаў, у прыватнасці такія энцыклапедычныя выданні, як *“Архітэктура Беларусі”* (1993), *“Архітэктура Беларусі”* (2005 – 2008). Пры знаёмстве з ілюстрацыямі да гэтых даведнікаў уражвае знешні выгляд, велічнасць архітэктурных помнікаў, паймаў мастэрску аздобленыя інтэр’еры з разнастайнымі скульптурнымі выявамі, жывапіснымі і графічнымі палотнамі. Напалеон Орда, Фердынанд Рушчыц, Язэп Драздовіч, Браніслаў Залескі, Юзаф Пешка і многія іншыя сваімі цэлымі альбомамі і адзіночнымі замалёўкамі захавалі на вякі віды-панарамы асобных збудаванняў, архітэктурна-паркавых і пейзажных ансамбляў, паводле якіх некаторыя паступова аднаўляюцца-рэстаўруюцца. І ўсё ж галоўнае ў энцыклапедыі – змест слоўнікавага артыкула, яго навуковасць, ахарактарызаваныя традыцыі мінулага, сучасны стан, напрамкі і перспектывы распрацоўкі праблемы для будучыні.

Серыю гістарычных даведнікаў арганічна дапаўняе двухтомная энцыклапедыя *“Вялікае княства Літоўскае”* (2006 – 2007), у якой асвятляецца перыяд ад пачатку ХІІІ ст., калі пачалі з’яўляцца першыя тэндэнцыі аб’яднання славянскіх і балцкіх народаў у адзіную дзяржаўную і культурную супольнасць, да канца ХVІІІ ст., калі адбыўся трэці падзел Рэчы Паспалітай. Паводле зместу гэта універсальная энцыклапедыя акрэсленага перыяду, паколькі тут падаюцца разнастайныя звесткі, у тым ліку пра адміністрацыйнае ўладкаванне, гаспадарчыя заняткі, культурнае жыццё, пра ўзаемаадносіны з суседнімі краінамі, акрэсліваецца роля дзяржаўных, палітычных, рэлігійных дзеячаў у гэтых працэсах.

Шчодрым на энцыклапедычныя выданні стаў пачатак ХХІ ст.: за 2005 – 2008 гг. выдадзены 7 аб’ёмістых тамоў энцыклапедыі *“Рэспубліка Беларусь”*, у якой сістэматызавана падаецца інфармацыя па ўсіх сферах жыцця нашай краіны. Адначасова стваралася шматтомная энцыклапедыя *“Гарады і вёскі Беларусі”* (2005 – 2008), дзе ў форме кароткіх гістарычных нарысаў зафіксаваны звесткі пра ўсе населеныя пункты краіны ад самай малой вёсачкі да буйных прамысловых і адміністрацыйных цэнтраў. Гэтым выданнем папярэднічаў аднатомавы даведнік *“Рэспубліка Беларусь. Вобласці і раёны”* (2004).

Беларусы адны з першых ініцыявалі і ажыццявілі грандыёзнае выданне са 180 гісторыка-дакументальных хронік, прысвечаных усім раё-

нам і буйным гарадам краіны пад агульнай назвай “Памяць”, у іх значную частку займаюць матэрыялы-ўспаміны пра актыўных удзельнікаў гістарычных падзей.

Творча-мастацкі патэнцыял беларускай нацыі ўсебакова раскрываюць адпаведныя галіновыя энцыклапедыі. Разгорнутыя біяграфіі амаль 1100 пісьменнікаў змешчаны ў шасцітомным выданні *“Беларускія пісьменнікі. Біябібліяграфічны слоўнік”* (1992 – 1995), дзе ў артыкулах пададзены звесткі пра аўтарскія зборы твораў, іх кніжныя выданні, асобныя публікацыі ў перыядыцы, а таксама ўлічаны пераклады твораў на іншыя мовы, надрукаваныя рэцэнзіі. Гэтая энцыклапедыя асвятляе амаль тысячагадовую літаратурна-пісьмовую творчасць мастакоў слова беларускай зямлі, якія пісалі не толькі на беларускай, але і на стараславянскай, лацінскай, польскай мовах.

Поўнае ўяўленне пра стан і развіццё грамадска-палітычнай, філасофскай і навуковай думкі дапамагаюць стварыць змешчаныя ў другім выданні энцыклапедычнага даведніка *“Асветнікі зямлі Беларускай”* (2001) амаль 750 падрабязных творчых біяграфій нашых папярэднікаў, жыццё якіх прыпала на X – пачатак XX ст. Гэта грамадска-палітычныя і рэлігійныя дзеячы, прадстаўнікі розных навуковых напрамкаў і відаў мастацтва, вынаходнікі, выдаўцы, бібліятэкары, падарожнікі і краязнаўцы, актыўныя ўдзельнікі вызваленчага руху, чыёй самаадда-

най працай ствараўся аўтарытэт народа, краіны ў еўрапейскай супольнасці і тым самым закладваўся інтэлектуальны патэнцыял суверэннай дзяржавы.

Кожнае энцыклапедычнае выданне – гэта найбагацейшая і надзейная скарбніца духоўнай і матэрыяльнай культуры народа, захавальніца яго шматвяковага жыццёвага вопыту і нацыянальных традыцый, адзін з самых доказных і пераканаўчых сродкаў самаідэнтыфікацыі народа ў сучасным свеце. Культуралагічная спадчына павінна стаць падмуркам адукацыйнай сістэмы і гуманітарнай падрыхтоўкі спецыялістаў ва ўсіх навучальных установах краіны. Энцыклапедычныя даведнікі павінны стаяць у кожнай чытальнай зале бібліятэкі для свабоднага доступу, у кожнай дзяржаўнай установе не як элемент прэстыжнага інтэр’ера, а як атрыбут духоўнай культуры і адзін са сродкаў яе пастаяннага павышэння і ўзвышэння, як напамінак-узор, да якога абавязаны імкнуцца кожны супрацоўнік. Настойлівая рэклама такіх выданняў – святы абавязак сродкаў масавай інфармацыі, бо няведанне культуралагічнай спадчыны, аб’якавыя адносіны да яе – гэта сіндром нацыянальнага імунадэфіцыту ў грамадстве.

Вольга ГУЛІЦКАЯ,
кандыдат філалагічных навук,
Мікалай ГУЛІЦКІ,
кандыдат філалагічных навук.

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2009 г.

КАСТРЫЧНІК

1 кастрычніка – 65 гадоў з дня адкрыцця Брэсцкага тэатра драмы і музыкі

2 кастрычніка – 190 гадоў з дня нараджэння Аляксандра Незабытоўскага (1819 – 1849), беларускага і польскага пісьменніка, гісторыка, філосафа

3 кастрычніка – 75 гадоў з дня нараджэння Алега Пятрова (1934 – 1998), графіка

4 кастрычніка – 260 гадоў з дня нараджэння Францішка Князьніна (1749 або 1750 – 1807), польскамоўнага паэта, драматурга, перакладчыка

80 гадоў з дня нараджэння Станіслава Цярохіна, этнографа, гісторыка

5 кастрычніка – 125 гадоў з дня нараджэння Францішка Грынкевіча (1884 – 1933), культурнага і рэлігійнага дзеяча

105 гадоў з дня нараджэння Майсея Сокала (1904 – 1975), акцёра, заслужанага артыста Беларусі

90 гадоў з дня нараджэння Пятра Крохалева (1919 – 1997), жывапісца, педагога, заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі

7 кастрычніка – 75 гадоў з дня нараджэння Эдуарда Гайдуга (1934 – 2005), кінааператара, рэжысёра

70 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Ткачэнкі, акцёра, заслужанага артыста Беларусі

70 гадоў з дня нараджэння Уладзіміра Халіпа, тэатразнаўцы і мастацтвазнаўцы, драматурга, празаіка, публіцыста

8 кастрычніка – 70 гадоў з дня нараджэння Сяргея Асокава, жывапісца, мастака па тканіне

10 кастрычніка – 75 гадоў з дня нараджэння Мікалая Варвашэвіча (1934 – 2001), рэжысёра, заслужанага работніка культуры Беларусі

70 гадоў з дня нараджэння Іны Дашкоўскай (1939 – 1982), актрысы

11 кастрычніка – 100 гадоў з дня нараджэння Зінаіды Бандарынай (1909 – 1959), празаіка, паэта, культурнага дзеяча

75 гадоў з дня нараджэння Іосіфа Крупскага, жывапісца

13 кастрычніка – 110 гадоў з дня нараджэння Міхаіла Жыркевіча (1899 – 1984), мовазнаўцы, заслужанага дзеяча навукі Беларусі

110 гадоў з дня нараджэння Дзмітрыя Курдзіна (1899 – 1937), драматурга, паэта

14 кастрычніка – 110 гадоў з дня нараджэння Адама Бабарэкі (1899 – 1938), празаіка, паэта, крытыка

Заканчэнне на с. 61.

МЕТОДЫКА І ВОПЫТ

Новыя правілы беларускага правапісу

ПРАВАПІС МЯККАГА ЗНАКА І АПОСТРАФА

Працяг. Пачатак у №№ 1 – 7.

§ 19. Раздзяляльны мяккі знак і апостраф

1. Раздзяляльны мяккі знак пішацца пасля зычных *л, с, ц* (з мяккага *т*), *дз* і непрыставачных *н* і з перад *е, ё, і, ю, я* ў словах іншамоўнага паходжання: *вальера, рэльеф, калье, мільён, медальён, павільён, більярд, дасье, канферансье, мантансье, пасьянс, парцье, парцьера, раницье, Фацьян, Тэнардзье, Дзьюі, мадзьяры, кастаньеты, Тэньер, каньён, Тасіны, Авіны, Сены, Нью-Ёрк, каньяк, Карбюзье, Лавуазье, разьянскі*.

2. Ва ўласных назвах, утвораных ад імён на *-ій* (*-ый*), пасля зычных *л, с, ц, дз, н, з* перад суфіксальным *-еў-* (*-ев-*) пішацца мяккі знак: *Васільеў, Васільевіч, Васільеўка, Васільеўскі востраў, Арсеньеў, Арсеньевіч, Афанасьеў, Кандрацьеў, Кандрацьевіч, Аркадзеў, Аркадзьевіч*.

3. Пасля *г, к, х* і збегу зычных, акрамя *нц*, перад суфіксальным *-еў-* (*-ев-*) пішацца *і* (*ы*): *Георгіеў, Георгіевіч, Яўціхіеў, Яўціхіевіч, Іракліевіч, Яўлампіевіч, Ануфрыеў, Ануфрыевіч, Ануфрыеўка, Дзмітрыеў, Дзмітрыевіч*; але: *Вікенцьеў, Вікенцьевіч, Лаўрэньцеў, Лаўрэньцевіч, Кліменцьевіч* і інш.

4. Апостраф пішацца пры асобным вымаўленні зычных з наступным галосным:

пасля прыставак, якія заканчваюцца на зычную, перад *е, ё, ю, я* і націскным *і*: *ад'езд, аб'ём, аб'ява, аб'яднацца, пад'ёмны, раз'юшыцца, між'ярусны, аб'інец, уз'яднанне, ад'ютант, ін'екцыя, кан'юнктура*;

у сярэдзіне слова пасля губных *б, в, м, п, ф*, заднеязычных *г, к, х*, зубных *д, т* і дрыжачага *р* перад літарамі *е, ё, і, ю, я*: *б'еца, вераб'і, В'етнам, інтэр'ю, сям'я, Дзям'ян, Камп'ен, куп'ё, куп'істы, п'юць, саф'ян, Пракоф'еў, Пракоф'евіч, Мантэ'ю, Лук'ян, Х'юстан, Аж'е, Ч'япа, Буш'е, Д'еп, бар'ер, надвор'е, Грыгор'еў, Юр'еў, Мар'іна Горка*;

у складаных словах з першай часткай *двух-, трох-, чатырох-, шмат-* перад літарамі *е, ё, ю, я*: *двух'ярусны, трох'ярусны, шмат'ядзерны, шмат'ёмісты*.

5. Апостраф не пішацца:

пасля *ў* (у нескладовага) перад літарамі *е, ё, і, ю, я*: *абаўеца, саўюць, салаўі*;

у складаных і складанаскарочаных словах на мяжы састаўных частак, у тым ліку калі іх часткі пішуцца праз злучок: *цэхячэйка, дзяржурвыдавецтва, трэд-юніёны*.

Каментарыі: Правілы правапісу раздзяляльнага мяккага знака і апострафа засталіся незменнымі. Разам з тым пры іх засваенні неабходна звярнуць увагу на наступныя моманты.

1. Раздзяляльны мяккі знак і апостраф выкарыстоўваюцца ў беларускай пісьмовай мове для адлюстравання на пісьме правільнага вымаўлення слоў з гукам [j] паміж зычнымі і галоснымі ў іншамоўных і некаторых уласна беларускіх словах. Пры гэтым раздзяляльны мяккі знак адначасова ўказвае на мяккасць папярэдніх зычных гукаў *л, с, ц* (з мяккага *т*), *дз* і непрыставачных *н, з* і наяўнасць гука [j] паміж ім і наступным галосным, які перадаецца на пісьме адпаведнай ётаванай галоснай літарай: *рэ[л'jэ]ф, ка[л'jэ], мі[л'jо]н, меда[л'jо]н, наві[л'jо]н, бі[л'ja]рд, па[с'ja]нс, пар[ц'jэ], пар[ц'jэ]ра* і інш.

Апостраф указвае на наяўнасць (і неабходнасць вымаўлення!) гука [j] паміж губнымі *б, в, м, п, ф*, заднеязычнымі *г, к, х*, зубнымі *д, т*, дрыжачым *р* і галоснымі ётаванымі літарамі *е, ё, і, ю, я*: *інтэр[вju], ся[мja], ба[рjэ]р, надво[рjэ]* і г. д.

2. Трэба адрозніваць напісанне некаторых імёнаў па бацьку з раздзяляльным мяккім знакам і без яго, якія ўтвораны ад розных формаў уласных асабовых імён: *Васілій – Васільевіч (Васі[л'jэ]віч) і Васіль – Васілевіч (Васі[л'э]віч), Аркадзій – Аркадзьевіч (Арка[дз'jэ]віч) і Аркадзь – Аркадзевіч (Арка[дз'э]віч)*.

3. Пункт чацвёрты параграфу тлумачыць асаблівасці правапісу апострафа пасля прыставак на зычны і ў складаных словах з першай часткай *двух-, трох-, чатырох-, шмат-* перад літарамі *е, ё, ю, я*.

Удакладненне

У каментарыях да § 12 “Зычныя *д, т* і *дз, ц*” “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” (Роднае слова, 2009, № 5, с. 51 – 52) у спіс слоў з цвёрдым [т] памылкова ўнесена слова *артышок* (так яно пішацца паводле сучасных правіл). Згодна з новай рэдакцыяй “Правіл...” гэтакі слова будзе пісацца з мяккім [ц'] – *арцішок*.

Прыносім свае прабачэнні чытачам.

ПРАВАПІС АБРЭВІЯТУР

§ 20. Правапіс абрэвіятур

1. У абрэвіятурах скарачэння часткі пішуцца так, як у адпаведных поўных словах: *гарсавет* (гарадскі), *прафсаюз* (прафесійны), *дзяржжырк* (дзяржаўны), *прамкамбінат* (прамысловы), *галоўрач* (галоўны), *генплан* (генеральны), *Еўрасаюз* (еўрапейскі), *заапарк* (заалагічны), *музвучылішча* (музычнае), *Белдзяржпраект* (беларускі дзяржаўны), *Беллітфонд* (беларускі літаратурны), *райбудкантора* (раённая будаўнічая), *педфак* (педагагічны факультэт), *камбат* (камандзір батальёна), *ваенкамат* (ваенны камісарыят), *эсмінец* (эскадрыны мінаносца), *прафкам* (прафсаюзны камітэт), *ваенкам* (ваенны камісар), *гарвыканкам* (гарадскі выканаўчы камітэт), *член-кар.* (член-карэспандэнт), *лясгас* (лясная гаспадарка), *рыбгас* (рыбная гаспадарка), *інтэрнал* (інтэрнацыянальная паліцыя), *лінкар* (лінейны карабель).

2. Літарныя, гукавыя абрэвіятуры і абрэвіятуры змешанага тыпу звычайна пішуцца вялікімі літарамі без кропак, злучкоў і апострафаў: *БДУ* (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт), *ВНУ* (вышэйшая навучальная ўстанова), *ЗША* (Злучаныя Штаты Амерыкі), *РВУ* (рэдакцыйна-выдавецкая ўстанова), *УА* (установа адукацыі), *ЖЭС* (жыллёва-эксплуатацыйная служба), *СНД* (Садружнасць Незалежных Дзяржаў), *НАН Беларусі* (Нацыянальная акадэмія навук Беларусі), *ЗАТ* (закрытае акцыянернае таварыства), *СМІ* (сродкі масавай інфармацыі), *МАЗ* (Мінскі аўтамабільны завод), *МТЗ* (Мінскі трактарны завод), *ЦУМ* (цэнтральны ўніверсальны магазін), *УП* (унітарнае прадпрыемства), *ГА* (грамадскае аб'яднанне), *ТАА* (таварыства з абмежаванай адказнасцю), *ААН* (Арганізацыя Аб'яднаных Нацый).

Калі да абрэвіятуры дадаецца лічба, то яна пішацца праз злучок: *ВАЗ-21*, *МАЗ-200*, *МТЗ-82*.

Калі абрэвіятура скланяецца, канчаткі пішуцца разам малымі літарамі: *у нашым ЖЭСе*, *працаваў на МАЗе*, *рамонт ЦУМа*, *дысертацыя ў ВАКу*.

Дапускаецца напісанне малымі літарамі агульнавядомых абрэвіятур, калі слова ўспрымаецца як простае: *схадзіў у жэс* і інш.

Малыя літары могуць уваходзіць у камбінаваныя абрэвіятуры: *ЛіМ*, *БелТА*, *УП "Белкніга"*, *БелНДВІ* (Беларускі навукова-даследчы ветэрынарны інстытут).

3. Напісанне няўласнабеларускіх (запазычаных) абрэвіятур вызначаецца па слоўніку; поўны сэнсавы беларускі адпаведнік перадае значэнне такіх запазычанняў, а не расшыфроўвае іх: *заўгас* (загадчык гаспадарчай часткі), *завуч* (намеснік дырэктара па вучэбнай рабоце), *спец-*

наз (атрад спецыяльнага прызначэння), *АСУ* (аўтаматызаваная сістэма кіравання), *ЮНЕСКА* (Камісія Арганізацыі Аб'яднаных Нацый па пытаннях адукацыі, навукі і культуры).

4. У некаторых абрэвіятурах напісанне можа не адлюстроўваць натуральнае вымаўленне: *ТЮГ* – Тэатр юнага глядача (вымаўляецца [ц'ух]), *РІВШ* – дзяржаўная ўстанова адукацыі "Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы" (вымаўляецца [рыўш]).

5. Літарныя абрэвіятуры не трэба блытаць з умоўнымі графічнымі скарачэннямі, якія ўжываюцца на пісьме, але заўсёды чытаюцца поўнасю.

Скарачэнне слоў рэгламентуецца наступнымі правіламі:

нельга скарачаць на галосную літару, на *ь*, на *й* і на *ў*;

пры спалучэнні дзвюх аднолькавых зычных скарачэнне робіцца пасля першай зычнай: *насен. фонд*;

пры збегу дзвюх або некалькіх зычных скарачэнне робіцца на апошнюю зычную: *народн. творчасць*;

калі імя або імя па бацьку пачынаюцца з дыграфу *Дз*, то ініцыялам выступае толькі літара *Д*: *Дзмітрый Дзмітрыевіч* – *Д. Д.*

Пры графічных скарачэннях ставіцца кропка і захоўваюцца тыя ж знакі і пачатковыя літары, якія ўласцівы поўнаму напісанню: *В.-Д. к.* (*Волга-Данскі канал*), *с.-д. партыя* (*сацыял-дэмакратычная партыя*), *чл.-кар.* (*член-карэспандэнт*).

6. Стандартныя скарачэнныя абазначэнні метрычных мер пішуцца без кропак: *га* (*гектар*), *см* (*сантыметр*), *кг* (*кілаграм*), *км* (*кіламетр*) і інш.

Ніжэй прыводзяцца агульнапрынятыя скарачэнні, якія не патрабуюць спецыяльнага тлумачэння.

Напрыклад:

<i>акад.</i> – акадэмік;	<i>гр.</i> – грамадзянін;
<i>б.</i> – былы;	<i>дац.</i> – дацэнт;
<i>бухг.</i> – бухгалтэрыя;	<i>заг.</i> – загадчык;
<i>в.</i> – вёска;	<i>зб.</i> – зборнік;
<i>в. а.</i> – выконваючы	<i>і г. д.</i> – і гэтак далей;
<i>абавязкі</i> ;	<i>і да т. п.</i> – і да таго
<i>в-аў</i> – востраў;	<i>надобнае</i> ;
<i>вобл.</i> – вобласць;	<i>і інш.</i> – і іншае;
<i>воз.</i> – возера;	<i>і пад.</i> – і падобнае;
<i>г.</i> – год;	<i>нам.</i> – намеснік;
<i>г.</i> – горад;	<i>напр.</i> – напрыклад;
<i>гг.</i> – гады;	<i>н. ст.</i> – новы стыль;
<i>г. зн.</i> – гэтак значыць;	<i>н. э.</i> – наша эра;
<i>гл.</i> – глядзі;	<i>параўн.</i> – параўнай;

<i>п-аў</i> – паўвостраў;	<i>ст.</i> – стагоддзе;
<i>праф.</i> – прафесар;	<i>стст.</i> – стагоддзі;
<i>р.</i> – рака;	<i>ст. ст.</i> – стары
<i>р-н</i> – раён;	<i>стыль;</i>
<i>руб.</i> – рубель;	<i>т.</i> – том;
<i>с.</i> – старонка;	<i>тав.</i> – таварыш;
<i>с.-г.</i> – сельскагаспа-	<i>т-ва</i> – таварыс-
<i>дарчы;</i>	<i>тва;</i>
<i>сс.</i> – старонкі;	<i>т. зв.</i> – так званы;
<i>с/с</i> – сельскі савет;	<i>тт.</i> – тамы.

Каментары: 1. У адпаведнасці з пунктам першым параграфа часткі складанаскарочаных слоў пішуцца так, як яны пішуцца ў поўных словах. Такім чынам, рэгламентуецца аднастайнае напісанне ўсіх складанаскарочаных слоў і здымаецца выключэнне, што ў некаторых складанаскарочаных словах з часткамі іншамоўнага паходжання пад націскам аднаўляецца этымалагічнае *о*. Згодна з гэтым правілам неабходна пісаць *гарвыканкам (гарадскі выканаўчы камітэт), прафкам (прафсаюзны камітэт), лінкар (лінейны карабель), інтэрнал (інтэрнацыянальная паліцыя)* і г. д. Паводле Правіл правапісу 1959 г. гэтыя словы пісаліся наступным чынам: *гарвыканком, прафком, лінкор, інтэрпол.*

2. У пункце другім параграфа рэгламентуецца напісанне ініцыяльных (гукавых і літарных) абрэвіатур. У дадзеным выпадку трэба звярнуць асаблівую ўвагу на напісанне абрэвіатур, што ўтвораны з намінатыўных спалучэнняў, у склад якіх уваходзяць словы з пачатковым *у*. У складзе абрэвіатуры пішацца тая літара, якая павінна пісацца ў асобна ўзятым слове незалежна ад яго напісання ў намінатыўным словаспалучэнні: *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт – БДУ* (зыходнае слова – *універсітэт*), *Вышэйшая навучальная ўстанова – ВНУ* (зыходнае слова – *установа*).

3. У пункце трэцім параграфа асобна агаворваецца напісанне запазычаных абрэвіатур, якія па сваёй структуры не суадносяцца з зыходным намінатыўным словаспалучэннем, хаця знешне захоўваюць усе прыкметы абрэвіатур: *ЮНЕСКА* (Камісія Арганізацыі Аб'яднаных Нацый па пытаннях адукацыі, навукі і культуры).

4. Асаблівую ўвагу неабходна звярнуць на некаторыя абрэвіатуры, перадача якіх на пісьме фармальна супярэчыць прынятым у беларускай мове правілам напісання спалучэнняў зычных і галосных літар, аднак дазваляе дакладна суадносіць іх з адпаведным намінатыўным словазлучэннем: *ТЮГ – Тэатр юнага глядача* (вымаўляецца [ц'ух]), *РІВШ – дзяржаўная ўстанова адукацыі “Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы”* (вымаўляецца [рыўш]). Такое напісанне дазваляе правільна суадносіць падобныя абрэвіатуры з зыходным намінатыў-

ным словаспалучэннем і дакладна іх расшыфраваць, што ўрэшце садзейнічае адэкватнаму разуменню пісьмовага тэксту.

5. Дадатковых каментарыяў патрабуе напісанне ініцыяльных (гукавых) абрэвіатур, што ўтвораны ад словаспалучэнняў, у складзе якіх ёсць словы на *дз* [дз']: *Дзяржаўная экзаменацыйная камісія – ДЭК* (а не *ДзЭК* ці *ДЗЭК!*), таму што ў слове *дзяржаўны* пачатковая літара *д*. Дыграфы *дз, дж*, як вядома, літарамі не з'яўляюцца. Такая норма напісання абрэвіатур – абавязковая, а адступленне ад яе лічыцца арфаграфічнай памылкай.

Тое ж самае датычыцца і скарачанага напісання аналагічных імёнаў і імёнаў па бацьку (гл. пункт 5 параграфа): *Дзмітрый Дзям'янавіч Задарожны* – толькі (!) *Д. Д. Задарожны*.

На строгае засваенне гэтай нормы неабходна звярнуць увагу, паколькі ў сучаснай пісьмовай практыцы існуе пэўны разнабой як у напісанні абрэвіатур, так і ў скарачэнні імёнаў і імёнаў па бацьку, напрыклад, чамусьці *БДПУ (Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт), СНД (Садружнасць Незалежных Дзяржаў), МДЛУ (Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт)*, але часта *ДзЭК (Дзяржаўная экзаменацыйная камісія)*.

6. Пры засваенні правіл напісання разнастайных скарачэнняў неабходна асаблівую ўвагу звярнуць на пастаноўку кропкі ў скарачэннях формаў множнага ліку. На множны лік указвае паўтор скарачэнняў, аднак кропка ставіцца толькі адзін раз – пасля апошняга скарачэння. Напрыклад: *стагоддзі – стст.; гады – гг.; тамы – тт.*

Калі такое скарачэнне выкарыстоўваецца ў пісьмовым тэксце ў канцы сказа, то другая кропка (канца сказа) не ставіцца. Іншыя знакі канца сказа захоўваюцца. Напрыклад:

У мінулым стагоддзі для развіцця беларускай мовы вызначальнымі сталі 20-я гг.

Як Вы ацэньваеце з пункту гледжання развіцця беларускай нацыянальнай мовы ролю XIX – XX стст.?

Тое ж самае датычыцца і напісання скарачэнняў унутры сказа перад іншымі знакамі прыпынку. Напрыклад:

Даследуючы XX ст., мы павінны пільную ўвагу звярнуць менавіта на 20-я гг., калі беларуская мова фактычна набыла правы дзяржаўнай і актыўна ўкаранялася ў разнастайныя сферы ўжытку.

Працяг у наступным нумары.

Аляксандр ЛУКАШАНЕЦ,
Любоў КУНЦЭВІЧ,
Ірына КАНДРАЦЕНЯ.

Аўтары ахвяруюць ганарар на развіццё часопіса.

БІБЛІЯ ЯК ПОМНІК СТАРАЖЫТНАГА ПІСЬМЕНСТВА І КРЫНІЦА ЛІТАРАТУРЫ

УРОК БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ Ё Х КЛАСЕ

Мэты: спрыяць разуменню вучнямі ўплыву хрысціянства на развіццё сярэднявечнай культуры, пашыраць уяўленне пра Біблію як адзін з найвялікшых здабыткаў духоўнай культуры і помнік літаратуры.

Задачы: 1) пазнаёміць з паняццямі *біблейскі сюжэт, біблейскі вобраз, бібліізм*, паказаць іх ролю ва ўзбагачэнні твораў літаратуры і мастацтва; 2) выпрацоўваць уменне знаходзіць і вызначаць ролю бібліізмаў у тэкстах; 3) выходзіць у вучняў цікавасць да біблейскіх тэкстаў, прывіваць хрысціянскую мараль і этыку, пачуццё далучанасці да свету хрысціянства, да вечных каштоўнасцей; 4) на аснове аналізу кніг Бібліі развіваць крытычнае мысленне, здольнасць аналізаваць; пашыраць кругагляд вучняў.

Эпіграф:

... У гэтай кнізе – усе законы і правы, якімі карыстаюцца людзі ў зямным жыцці! У гэтай кнізе – усе лекі душэўныя і цялесныя разам знойдзеце!..

Францыск Скарына.

Абсталяванне: рэпрадукцыі карцін Альбрэкта Дзюрэра, тэматычная кніжная выстава.

ХОД УРОКА

I. Арганізацыйны момант.

II. Актуалізацыя апорных ведаў.

• Пытанні да класа.

– Як вы разумееце слова *Біблія*? (*Слова паходзіць ад грэч. biblia – кнігі.*)

– З чаго складаецца Біблія? (*Са Старога і Новага Запаветаў. Новы Заповіт яшчэ называецца Евангеллем.*)

– Якое прызначэнне маюць тэксты Бібліі? (*Рэлігійна-сакральнае. Таксама ў іх наведваюцца пра гісторыю іудзейскага народа ад жыцця ў Егіпце да заснавання Ізраільскай дзяржавы – зямлі абетаванай. Кнігі Бібліі – невычэрпная крыніца ведаў па гісторыі, культуры, палітыцы і інш.*)

– Пра што апавядаецца ў Старым Запавеце. [*Кнігі Старога Запавета апавядаюць пра стварэнне свету (находжанне вады, зямлі, неба, раслін і жывёл, чалавека), гісторыю ізраільскага народа, прарокаў і прароцтваў.*]

Усе кнігі Бібліі падзяляюцца на:

- законаўстаноўчыя (Пяцікніжжа¹ прарока Майсея: Быццё, Выхад, Лявіт, Лічбы, Другі закон);

- гістарычныя (Ісуса Навіна, Суддзяў, Руф, 4 кнігі Царстваў, 2 кнігі Параліпаменом, 2 кнігі Ездры, Юдзіф, Эсфір);

- павучальныя (Іова, Псалтыр, Прытчы Саламона, Эклезіяст і Песня песням);

- прароцкія (кнігі прарокаў Ісаі, Ераміі, Езекііля, Данілы і 12 “малых прарокаў”).

– А што сабой уяўляе Новы Заповіт? (*Кнігі гэтай часткі Бібліі прысвечаны жыццю Ісуса Хрыста ад нараджэння да ўкрыжавання і ўзнясення, жыццю апосталаў.*)

У Новым Запавеце можна вылучыць 3 часткі:

- Святое Дабравесце, ці 4 Евангеллі ад Матфея, Марка, Лукі і Іаана;

- Дзеянні апосталаў;

- Пасланні апостала Паўла, пасланні Іуды, Якава, Пятра, Іаана і Апакаліпсіс, альбо Адкрыццё Іаана Багаслова.

III. Тлумачэнне новага матэрыялу.

Настаўнік. (*Новы матэрыял вучні занатоўваюць у сшыткі.*)

Біблія – крыніца еўрапейскай культуры. Асобныя яе часткі створаны раней за паэмы слаўтага Гамера. Гэта самая галоўная кніга, якая даносіць да нас праз тысячагоддзі мудрасць жыцця. Але ж стаўленне да Бібліі не было аднолькавым: адны лічылі яе вялікім адкрыццём, Словам Божым, святлом хрысціянскай веры; другія лічылі яе тэксты падманам, атрутай для народа і г. д.; трэція глядзелі на тэксты прагматычна, шукалі супярэчнасці, недакладнасці, крытыкавалі; для большасці ж культурных людзей Біблія – шэдэўр сусветнай культуры, кніга, якая натхняла і натхняе слаўтых паэтаў, мастакоў, кампазітараў на стварэнне сваіх твораў.

Поўны спіс біблейскіх кніг – канон – уключае 73 кнігі (у каталіцтве) або 66 кніг (у пратэстантаў). Першая частка – Стары Заповіт – напісана на старажытэраўскай мове з фрагментамі на старажытэраўскай і арамейскай і стваралася на працягу многіх стагоддзяў: з XIII ст. да н. э. да I ст. н. э. Новы Заповіт напісаны на старажытэраўскай мове з 51 да 95 г. н. э.

У 386 – 406 гг. святы Еранім зрабіў лацінскі пераклад Бібліі – Вульгату (‘агульнада-

ступная'), ім карыстаюцца ў Рымска-каталіцкай царкве. Першы пераклад са старагрэчаскай мовы на стараславянскую належыць Кірылу і Мяфодзію. Кірыл пераклаў Новы Запавет, а Мяфодзій – Стары Запавет пасля смерці Кірыла.

Важнай гістарычнай падзеяй у жыцці нашага народа з'явілася перакладчыцкая дзейнасць славутага асветніка, першадрукара Францыска Скарыны (*звярнуць увагу на эпіграф на дошыцы*). У I чвэрці XVI ст. ён пераклаў са старацэшскай мовы і выдаў 23 кнігі Старога Запавету.

У XX ст. перакладалі Біблію з царкоўнаславянскай на сучасную беларускую мову Л. Дзекуць-Малей, А. Луцкевіч, Я. Станкевіч, ксёндз Уладыслаў Чарняўскі, А. Клышка, В. Сёмуха.

• **Пытанні і заданні класу.**

– У Бібліі адлюстраваны драматычны шлях развіцця чалавецтва. Якія падзеі, апісаныя ў ёй, сведчаць пра гэта? (*Вучні прыгадваюць пакуты людзей у Егіпце, складаныя ўзаемаадносіны з Богам, пакаранні за грахі людзей: сусветны патап, Вавілонская вежа і інш.*)

– З чаго пачынаецца Біблія? (*З Быцця – узнікнення свету, рассялення народаў, станаўлення дзяржаў, грамадства і г. д.*)

– А чым яна заканчваецца? (*Апакаліпсісам, сімвалічным малюнкам “канца свету”.*)

– У Бібліі шмат загадкавага, патаемнага, таго, што спасцігаць можна да скону дзён. Кнігі пісаліся стагоддзямі аўтарамі, рознымі па сацыяльным паходжанні. Тэксты розныя па жанры: міфы і легенды, паданні, пропаведзі, прытчы, духоўныя песні і гімны. Але ж кнігі сабраныя пад адну вокладку. Яны характарызуюцца адзінствам ідэйна-тэматычнага зместу. У чым гэта выражана? (*Перадаецца дамоўленасць Бога з народамі – у Старым Запавеце, а ў Новым – Бога з усім чалавецтвам. Адзінства тлумачыцца Боскай прадвызначанасцю, нібыта сам Бог рукамі і розумам людзей стварыў Кнігу кніг.*)

– Дакажыце тэзіс: Біблія – каштоўнасць вечная. (*Біблія – выток мудрасці, ведаў, вобразаў і сюжэтаў. Гэта адна з галоўных крыніц, што сілкуе мастацтва і літаратуру ва ўсім свеце, не страчвае свайго значэння і сёння.*)

• **Вывучэнне новых паняццяў.**

– Сфармулюйце, як вы разумееце паняцці біблейскі сюжэт, біблейскі вобраз, бібліізм.

Настаўнік раздае ўрыўкі з твораў беларускіх аўтараў. (Гл. дадатак.) Вучні павінны вызначыць і даказаць наяўнасць у іх біблейскіх сюжэтаў, вобразаў, бібліізмаў.

IV. Аналіз твораў.

– Чалавека Бог стварыў падобным да сябе. Што маецца на ўвазе? (*Чалавек падобны да Бога сваімі творчымі здольнасцямі. Чалавек – творца.*)

Для наступнай працы настаўнік дзеліць клас на 2 групы.

– Разгледзім легенды Старога Запавету пра **сусветны патап і Ноеў каўчэг** (1-я група), **Вавілонскую вежу** (2-я група).

– Заданне для груп: раскрыйце патаемны, сімвалічны сэнс кожнай з гэтых легенд. (*Патап – гэта непазбежная смерць. Але чалавек можа пабудаваць унутры сябе каўчэг, сабраць у ім усе каштоўнасці, уласцівыя роду людскаму, веды і г. д. У гэтым і ёсць бесмяротнасць усяго існага; Вежа – сімвал цывілізацыі. Людзі вераць у тэхнічны прагрэс, у інтэлект. Гэта і сімвалізуе вежа. Але прыходзіць момант, калі людзі аддаляюцца, перастаюць разумець адзін другога, бо гавораць на розных мовах. Бог пакараў людзей. Трэба было клапаціцца пра духоўнае ўзвышэнне, будаваць вежу ў сваёй душы.*)

– Апошня старонка нашага падарожжа па Бібліі – Эклезіяст, адзін з твораў Старога Запавету. Іншая назва – “Прапаведнік”. Раней твор прыпісвалі цару Саламону. Але аўтарства невядомае. У кнізе аўтар, назіраючы за жыццём, прыходзіць да высновы, што ўсё не мае сэнсу. Знайдзіце ў змесце раней чутыя вамі філасофскія выказванні і патлумачце іх сэнс. (*Напрыклад: Усё мае свой час...; Ёсць час нарадзіцца і час памерці...; час вайне, і час міру...; Хто яму капае, той у яе і ўпадзе, і хто разбурае агароджы, таго ўкусіць змяя, і інш.*)

V. Абагульненне і сістэматызацыя вывучаючага.

– Агульнавядома, што Хрыстос адначасова і Бог, і Чалавек. Для падвядзення рысы пад вывучаным на ўроку падумаіце і дакажыце, што: 1) Ісус Хрыстос ва ўсім Бог (1-я група); 2) Ісус Хрыстос ва ўсім чалавек (2-я група). (*1-я група: на богападобнасць Хрыста ўказваюць яго цуды: з рыбай і хлябамі, з віном, хаджэннем па вадзе, уваскрэсеннем з мёртвых, выкупленнем грахоў усяго чалавецтва пачынаючы з Адама і інш.; 2-я група: яму ўласцівыя людскія пачуцці: гнеў, сум, туга, роспач, адчай, няшчота. Ён можа адчуваць голад, стомленасць, боль. Ён – ідэал чалавека. Больш вялікага, больш высокага сімвала, чым Хрыстос, не створана ў культуры чалавецтва.*)

VI. Дамашняе заданне.

Падрыхтаваць сачыненне-мініяцюру на тэму: “Гартаючы старонкі Бібліі...”.

VII. Рэфлексія. Выстаўленне і каменціраванне адзнак.

ДАДАТАК

Я хлеба ў багатых прасіў і маліў, –
Яны ж мне каменні давалі;
І тыя каменні між імі і мной
Сцяною вялізнаю ўсталі [2, с. 210].

Максім Багдановіч.

З песняў беларускага мужыка.

Я сяджу без агню. Я стаміўся, прамок.
Над зямлёю – імгла, у душы маёй змрок.
О, як пуста у ёй! О, як холадна жыць!
Але вось цераз цемень маланка блішчыць,
Асвятчае мне вобраз Хрыста... яго крыж...
Ажываеш, здаецца, душою гарыш.
Але толькі чаму ж так малы гэты час?!
Зноў навокал цемнь. Свет зірнуў і пагас.
Не глядзіць на мяне ясны вобраз Хрыста.
Над зямлёю імгла, у душы пустата [2, с. 214].

Максім Багдановіч. Цемень.

...Што ж дзіўнага, калі,
раптоўна крык дзяцёнкі
Пачуўшы, дрогнуў я і аглядзеўся. Ах!
Я спудзіў хлопчыка; на руках і нагах
Ён, бедненькі, папоўз па траўцы ля сцяжынкі,
Да нянькі траплячы –
так год васьмі дзяўчынкі.

І вось, дабраўшыся, ў падолак разам к ей
З трывожным голасам уткнуўся ён хутчэй;
І, як схіляецца ад ветру верх бярозкі,
Дзяўчынкі к хлопчыку нагнулася і, слёзкі
Сціраючы яму, штось пачала казаць,
Каб заспакоіць плач – зусім як быццам маць,
І саліваліся ў жывы абраз ядыны
Той выгляд мацеры ды з воблікам дзяўчыны –
Дзіцячым, цененькім; і ў гэты час яна,
Здавалася, была аж да краёў паўна
Якойсь шырокаю, радзімаю красою,
І, помню, я на міг пахарашэў душою.
А можа не краса была ў дзяўчынцы той, –
Дзяўчынцы ўпэцканай і хілай, і худой, –
А штось вышэйшае, што Рафаэль вялікі
Стараўся выявіць праз маці божаі лікі [2,
с. 145 – 146].

Максім Багдановіч. Урывак з верша “У вёсцы”.

***

– Божа зямлі маёй, – сказаў Выліваха. – Нялі-
тасцівы і жорсткі, калі ты ёсць. Нядбалы і сонны.
Што б ні было, як бы ты ні здэкаваўся з яе – я ўсё
ж веру табе. Таму што воляй тваёй я нарадзіўся
тут, дыхаў я паветрам, піў я ваду, еў я хлеб і ца-
лаваў я жанчын. Які б ты ні быў – я бласлаўляю
гэты твой адзіна разумны ўчынак. Бласлаўляю
ад першага цвіцення шыпшыны і да гэтага вось
апошняга кроку, які зараз зраблю [3, с. 141 – 142].

Уладзімір Караткевіч.

Урывак з аповесці “Ладдзя распачы”.

***

Таму што, калі яны ўздыхнулі, дзве невялікія
істоты, нібы вызваленыя гэтымі ўздыхамі, выле-
целі ў іх з ратоў. Былі яны, як малюнкі “душы”
на некаторых іконах, кропля ў кроплю падобныя
да сваіх гаспадароў. Хто ніколі не бачыў такіх
ікон – хай паедзе ў Кіеў і там, ля ўвахода ў лаўр-
скія пячоры, агледзіць ікону аб блуканні па па-
кутах душы святой... а халера яго ведае, якой
святой, забыўся. Але душа падобная на памен-
шаную ўтрая копію сваёй гаспадыні. Вось гас-
падыня памерла – і душа ў празрыстым хітон-
чыку стаіць побач, вылезла. Вось душу вядуць
за ручку па пекле. Вось д’яблы смажаць кагось-
ці... Вось вісяць грэшнікі, падвешаныя менавіта
за тыя часткі цела, якімі грашылі пры жыцці...
хабарнікі за рукі, паклёпнікі за язык... ну і гэтак
далей... А вось і душу прыводзяць у рай.

Істоты, якія непрыкметна для ўсіх вылецелі з
ратоў у кардынала і дамініканца, у рай увайсці,
бадай што, не здолелі б. Таму што не былі яны
белыя, і празрыстых хітончыкаў на іх не было.

Былі яны зусім голыя, як Ева ў касцюме
Адама, сабою цёмныя, з “зубкамі, як часнык” і
“хвосьцікам, як памялцо”, па словах неўміручай
народнай песні пра смерць карчмара Лейбы.

Яны вылецелі, пакруціліся над галовамі гас-
падароў і, счাপіўшыся хвастамі, весела ўзляцелі
ўгору.

І адразу тыя двое, што гаварылі такія мяр-
зотна-разумныя і страшныя рэчы, забыліся на
іх, забыліся нават на тыя мудрагелістыя словы,
якія толькі што так лёгка вымаўлялі іхнія вусны.
Нібы замкнула ім рот.

Бо гэта пакінулі іхняе цела душы той справы,
якую ўсе яны рабілі [4, с. 22].

Уладзімір Караткевіч.

Урывак з рамана “Хрыстос прыязмліўся ў Гародні”.

***

...а “другое прышэсце” падыходзіла да брамы
места. Уваходзіла ў яе.

І наперадзе ішоў у прывязной барадзе і вусах
адзіны хоць трохі самавіты чалавек з усёй гэтай
кампаніі. Ішоў і нёс на плячах вялізны крыж.
Ішло за ім яшчэ дванаццаць, усе ў радне, і на
тварах іхніх было ўсё, што душа жадае, толь-
кі не святасць. Былі на гэтых тварах адбіткі га-
лодных і халодных начэй пад дажджом і другіх
начэй, ля карчомнага агню і ў хаўрусе з глякам
віна. Было жыццё, якое сяк-так падтрымліва-
лася падманам... Ішоў, калі разабрацца, самы
сапраўдны зброд: аматары выпіць, пад’есці, пе-
раначаваць у чужой адрыве, калі гаспадара ня-
ма дома. Ішлі камедыянты, махляры, круцялі,
лабатрасы, дагоднікі свайму чэраву, гарэзнікі,
насмешнікі. На тварах іхніх былі посныя, доб-

рапрыстойныя, набожныя міны – і гэта было недарэчна і смешна.

За імі грукатаў драны жалкі фургон, а перад імі ішоў чалавек.

З цярновым вянцом на лбе [4, с. 66].

Уладзімір Караткевіч.

Урывак з рамана “Хрыстос прыязмліўся ў Гародні”.

* * *

Карова скубла ўнізе, а Сцепаніда пастаяла яшчэ на гасцінцы, азіраючы з невысокай насыпкі знаёмае да драбніц некалі сваё хутарское поле. Дзесяць гадоў яно ўжо было не іх – калгаснае, але чыё будзе цяпер? Наўрад ці немцы аддадуць ім зямлю, мабыць, ведаюць, што калі што выпусціш з рук, дык назад не ўхопіш. Якая яна ні ёсць, гэта зямелька, гэты пракляты Богам пагорак, празваны Галгофай, а вось шкада яго, як маці шкада нягеглага свайго дзіцёнка. Колькі тут выхадзілі яе немаладыя ўжо ногі, перарабілі яе хворыя рукі! [5, с. 8].

Васіль Быкаў. Урывак з аповесці “Знак бяды”.

* * *

Крыж быў высозны і страшэнна цяжкі, варта ёй было незнарок трошкі нахіліць яго, як яна спалохалася, што не ўтрымае, але ўсё ж утрымала, і Пятрок пакрысе закідаў яміну глеем.

– Памажы, Божа, не адступіся ад рабоў тваіх, – прабубніў ён, хрысцячы спатнелы, спакутаваны за гэтыя дні твар. Яна таксама перахрысцілася, падумаўшы: а мо і праўда паможа? Адвядзе праклён ад гэтай клятай людзьмі і Богам зямлі.

Крыж пастаяў вясну і лета – на самай выспе над лесам і ровам, воддаль ад дарогі. Кожны, хто ехаў ці ішоў гасцінцам, пазіраў на гэты знак чалавечай бяды, але мала хто ведаў, якая была то бяда. Тады ж нехта з высялкоўцаў назваў гэты пагорак Галгофай, ды так і пайшло: Галгофа ці гара Галгофа, а то яшчэ Петракова Галгофа. Так звалі і пасля, як местачковыя камсамольцы Капылоў Жэнька, Меерсон і малодшы Хвасько ўвосень павалілі крыж. Неяк завіталі на хутар, папрасілі пілу, Пятрок даў, а Сцепаніда яшчэ пачаставала іх квасам – якраз настаяўся, добры быў квас, – хлопцы пажартавалі, напіліся і пайшлі. Яна думала, што тыя мелі патрэбу ў лесе ці рове, а яны завярнулі па мяжы на выспу і за якіх дзесяць хвілін спілавалі крыж. А пасля, як прынеслі пілу, яшчэ прачыталі ім натацыю пра шкоду рэлігійных забабонаў. Пятрок спахмурнеў, угнуў галаву і не спрачаўся, а Сцепаніда тады пасварылася з імі. Вясной, як яны з Петраком гаравалі на той Галгофе, тады ніхто не бачыў, каб памагчы, а цяпер, як вырас ней-

кі ячмень, бач, ім крыж вочы коле. Але што ім яе сварка, яны пагагаталі сабе з яе цемнаты і пайшлі [5, с. 131 – 132].

Васіль Быкаў. Урывак з аповесці “Знак бяды”.

Хто?

Хто старэйшы, думка ці слова,

Хто шчырэшы з іх?

Даць адказ,

Можа, зможа чорнагаловы

Змрок спрадвечча, што доўга гас,

Покуль вёў са святлом змаганне.

Смутака слова гукаў,

І гук

Узышоў на нябеснай паляне.

Слова выпала ў Бога з рук.

Думка ўспыхнула невыпадкова

І святлу дадала святла.

Бог спачатку задумаў слова.

Сведкай гэтаму думка была.

Шляхам зерня

Ці шляхам зерня ў свет

Прыйшоў Хрыстос.

Ці зерне

Шлях Хрыстовы паўтарыла.

Хлеб духу й хлеб штодня

Святая сіла

Багаславіла іменем нябёс.

Духоўны хлеб

З надзённым – сваякі,

Як луста араллі і луста хмары.

Маўчаць душы абложныя абшары,

Дзе змрок глядзіць

У сонца з-пад рукі.

Рыгор Барадулін. 3 кнігі “Ксты”.

Спіс літаратуры

1. **Конан, У. М.** Біблія / У. М. Конан // Беларуская энцыклапедыя : у 18 т. – Мінск, 1996. – Т. 3. – С. 139 – 140.
2. **Багдановіч, М.** Поўны збор твораў : у 3 т. / М. Багдановіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – Т. 1 : Вершы, паэмы, пераклады, наследаванні, чарнавыя накіды.
3. **Караткевіч, У.** Поўны збор твораў : у 8 т. / У. Караткевіч. – Мінск : Маст. літ., 1988. – Т. 2 : Аповесці, апавяданні, казкі.
4. **Караткевіч, У.** Поўны збор твораў : у 8 т. / У. Караткевіч. – Мінск : Маст. літ., 1990. – Т. 6 : Хрыстос прыязмліўся ў Гародні : рамана.
5. **Быкаў, В.** Знак бяды : аповесць / В. Быкаў. – Мінск : Маст. літ., 1984.

Сяргей НЕСЦЯРОВІЧ,

настаўнік беларускай мовы і літаратуры
Гомельскай дзяржаўнай лінгвістычнай гімназіі.

МІКОЛА ГУСОЎСКИ – ВЫДАТНЫ ПАЭТ ЭПОХІ АДРАДЖЭННЯ

УРОК БЕЛАРУСКОЙ ЛІТАРАТУРЫ Ё ІХ КЛАСЕ

Мэты і задачы ўрока: пазнаёміць вучняў са звесткамі пра жыццё і творчасць пісьменніка; выклікаць зацікаўленасць паэмай “Песня пра зубра”; падрыхтаваць да ўспрымання зместу паэмы; вучыцца складаць і прэзентаваць кластэры і сінквейны на аснове прапанаванага тэарэтычнага матэрыялу.

Прыёмы крытычнага мыслення:

“узаеманавучанне”;

“кластэр”;

“хоку”.

Абсталяванне: карткі для падзелу на групы, маркеры, гравюры А. Кашкурэвіча да паэмы, 4 лісты фармату А1 – А2 для сінквейна, 4 лісты А1 – А2 для кластэра, лісты самаацэнкі работы вучняў, рэфлексійныя лісткі, тэксты “Мікола Гусоўскі”, «Паэма “Песня пра зубра”», “Вобраз князя Вітаўта”, “Вобраз зубра”.

Эпіграф да ўрока:

Бачыце, я, між паэтаў часовы абраннік,

Вымушан скласці свой спеў

аб краіне з багаццем

Свету жывёльнага ў ёй...

Мікола Гусоўскі.

ХОД УРОКА

Пры ўваходзе ў кабінет вучням прапануецца ўзяць картку са словам і заняць сваё месца ў групе ў адпаведнасці з надпісам на картцы (“гісторыя”, “родны”, “край”, “твор”).

I. Арганізацыйны момант.

II. Стадыя выкліку.

Настаўнік. Агучце словы, пры дапамозе якіх вы падзяліліся на групы. Зыходзячы з гэтага, адкажыце, якія тэмы, на ваш погляд, аўтар закрэпіў у паэме “Песня пра зубра”.

Назваце прадстаўнікоў флары і фауны Беларусі, якія з’яўляюцца яе сімваламі.

Пра які сімвал Беларусі пойдзе гаворка ў нас сёння, калі першапачатковая назва твора была такой: “Carmen de statura, feritate ac venatione bisonis” (“Песня пра постаць, дзікасць зубра і паляванне на яго”)?

Настаўнік паведамляе тэму і задачы ўрока, тлумачыць яго алгарытм.

III. Стадыя асэнсавання.

Кожнай групе прапануецца тэкст: 1-й – “Мікола Гусоўскі”; 2-й групе – «Паэма “Песня пра

Звесткі пра Наталлю Бацюлёву змешчаны ў красавіцкім нумары, дзе апублікавана яе распрацоўка ўрока беларускай літаратуры для XI, XI класаў “Пад знакам палыновай зоркі”.

зубра”»; 3-й групе – “Вобраз князя Вітаўта”; 4-й групе – “Вобраз зубра ў паэме”. (Гл. дадатак.) Вучні павінны ўважліва прачытаць тэкст, запісаць кластэр на сваёй тэме і падрыхтаваць прэзентацыю. У час выступлення кожнай з груп астатнія вучні занатоўваюць у літаратурныя сшыткі тэарэтычны матэрыял, на магчымасці дапаўняюць адказы сваёй групы.

Пасля прэзентацыі кожнай групы настаўнік дапаўняе адказы і падводзіць вынікі.

Настаўнік. Паэма перакладалася не толькі на беларускую мову, але і на іншыя мовы свету, што сведчыць пра значны мастацкі вартасці гэтага твора. Так, нямецкі пісьменнік XIX ст. Артур Лейст, які ў 1887 г. пераклаў паэму на нямецкую мову, пісаў наступнае: “Многія народы Еўропы і тыя, што маюць дзяржаўную незалежнасць, і тыя, што яшчэ спадзяюцца яе атрымаць, з нявыклікай удзячнасцю пакланіліся б ад сябе і сваіх нашчадкаў таму свайму сыну, які пакінуў бы ім у спадчыну падобны твор, незалежна ад мовы, якой такі твор мог быць напісаны”.

IV. Стадыя рэфлексіі – 1.

Настаўнік. Цяпер задача кожнай групы скласці “хоку” (хайку)* на зададзены тэму: 1-я група – “Паэма”; 2-я група – “Вітаўт”; 3-я група – “Зубр”; 4-я група – “Мікола Гусоўскі”.

V. Дамашняе заданне. Прачытаць паэму “Песня пра зубра”; урывак з паэмы вывучыць на памяць або скласці ў літаратурных сшытках “Двухбаковы дзённік”.

VI. Стадыя рэфлексіі – 2. Вучні запаўняюць рэфлексійныя лісткі.

ДАДАТАК. ПРЫКЛАДЫ ТЭКСТАЎ ДЛЯ ПРАЦЫ Ё ГРУПАХ

Мікола Гусоўскі

Мікола Гусоўскі (каля 1470 – каля 1533) – выдатны паэт-лацініст, слыны прадстаўнік нова-лацінскай усходнееўрапейскай школы XVI ст., дзеяч беларускага Адраджэння.

Дакладных звестак пра жыццёвы шлях Міколы Гусоўскага вельмі мала. Яны абмяжоўваюцца літаральна некалькімі датамі: 1518 г. – трэцяя дэлегацыя Эразма Вітэлія ў Рым да папы рымскага Льва X, у складзе якой аказаўся М. Гусоўскі;

* **Хоку (хайку)** – гэта жанр і форма японскай паэзіі. Уяўляе з сябе трохрадکوўе, якое складаецца з двух апаеяваючых пяці-складовых радкоў і аднаго сяміскладовага пасярэдзіне. Слова хоку літаральна перакладаецца як *пачатковыя вершы*. Для паэтычнай мовы гэтага жанру характэрна спрошчанасць, а для зместу – асацыятыўнасць і недагаворанасць.

1522 г. – год напісання “Песні пра зубра” ў Рыме, чумны год, год смерці Эразма Вітэлія – мецэна-та М. Гусоўскага; кастрычнік 1523 г. – у Кракаве, у друкарні Іераніма Вістара, выходзіць зборнік М. Гусоўскага “Песня пра зубра”, які складала аднайменная паэма і адзінаццаць вершаў; 1533 г. – час напісання апошняга вядомага ў гісторыі літаратуры верша Міколы Гусоўскага “Павучэнне пастырам”, апублікаванага Фларыянам Вунглерам у кнізе “Штодзённыя павучанні для Кракаўскай епархіі на 1534 год”.

Акрамя таго, з-пад пера Міколы Гусоўскага выйшлі выдатныя паэтычныя творы: сапфічны верш “Да святога Себасцьяна” (“Ad divum Sebastinium”. Cracoviae, 1523), “Новая і славетная перамога над туркамі ў ліпені месяца” (“De nova et miranda de victoria mense julie”. Cracoviae, 1524), “Жыццё і подзвігі святога Гіяцынта” (“De vita et gestis Divi Hyacinthi opusculum”. Cracoviae, 1525).

Паэма “Песня пра зубра”

Вяршыня літаратурнага, паэтычнага майстэрства Міколы Гусоўскага справядліва лічыцца “Песня пра зубра” (“Carmen de statura, feritate ac venatione bisonis”). Гэтая паэма – найвыдатнейшы ўзор старажытнага пісьменства Беларусі на лацінскай мове. Яна складае гонар нашай старажытнай мастацкай культуры.

Як прызнаваўся сам аўтар, штуршком да абрання ў якасці аб’екта творчасці велічнай постаці зубра паслужылі знешнія абставіны – парадаці загад плоцкага біскупа Эразма напісаць малюнак аповед пра паляванне на рэдкага зубра-асілка з тым, каб пазней даслаць гэты тэкст разам з чучалам жывёлы ў падарунак папе рымскаму Льву X.

Напісана паэма на пачатку 20-х гг. XVI ст. па вяртанні паэта з Рыма, куды ён ездзіў у складзе дыпламатычнай місіі. Упершыню апублікаваная ў зборніку твораў Міколы Гусоўскага пры дапамозе каралевы Боны Сфорца, спрыянні яе сакратара Людовіка Альфія і гнездзенскага каноніка Карла Антонія Балонскага.

Шлях паэмы да сучаснага чытача быў няпросты. Як высветлілі навукоўцы, паўнаватаснае адкрыццё творчасці Міколы Гусоўскага адбылося толькі ў XIX ст., пасля перавыдання “Песні пра зубра” ў 1894 г.

Вобраз князя Вітаўта

Найбольш каларытны ў паэме вобраз князя Вітаўта. У абмалёўцы Міколы Гусоўскага гэты валадар Вялікага княства Літоўскага выступае як прадбачлівы дзяржаўны дзеяч, мужны ваяр, што сваім прыкладам натхняе падначаленых,

рыхтуе абаронцаў Айчыны. Князь шануе мужнасць, не любіць баязліўцаў. Ён пільна сочыць за выкананнем законаў (“звычайнага права”), строга судзіць злачынцаў, хабарнікаў, клятवादступнікаў. Вітаўт у інтэрпрэтаванні Міколы Гусоўскага – набожны хрысціянін, які ваяўніча руйнуе паганскія капішчы, узводзіць бажніцы і закладае манастыры. Дзяржава пры ім дасягае найвышэйшай магутнасці, што дало падставы паэту ўслед за сучаснікамі назваць эпоху яго княжання “залатою парою”. Справядлівая захопленасць дзейнасцю Вітаўта суправаджаецца, аднак, аўтарскай зададзенасцю, запраграмаванасцю. Схематызм вядзе да спрашчэння, а ў пачасных момантах да скажэнняў, як, напрыклад, пры вырашэнні праблемы Вітаўтавага стаўлення да паганскай культуры, дзе ідэалагема паэта перамагае гістарычную праўду.

Вобраз зубра ў паэме

Разглядаючы вобраз зубра, справядліва будзе гаварыць пра сапраўднае мастацкае адкрыццё паэта. Элементы псіхалагізму, які дасягаецца праз узнёўленне светаадчування звера-асілка, унутраныя маналогі, далі падставы асобным літаратуразнаўцам бачыць у вобразе зубра – гаспадара пушчаў – сімвал Беларусі, духоўнай і фізічнай моцы народа. Такі падыход цалкам дапушчальны, але з агаворкай, што гэтае ператварэнне вобраза зубра ў сімвал адбылося незалежна ад аўтарскай волі.

Вобраз моцнай жывёлы – у цэнтры твора. Ды і назва на тое нібы ўказвае, але ў зман гэта ўводзіць не павінна. Так, зубр – сын прыроды, тытанічнае дзецішча, як жывы, узнікае перад вачыма чытача. Але з усім гэтым адбываецца і цуд узвышэння цераз намаляванне асілкавага, волатаўскага вобраза зубра.

Вобраз зубра ўпісваецца ў географію – у панарамныя малюнкi роднай прыроды з пушчаю і Дняпром, пераўтвараючы іх у вобраз “абшараў Літоўскага княства”. Тым не менш вобраз зубра адыгрывае дапаможную ролю. Праз яго аўтар падкрэслівае думку аб красе і непаўторнасці родных мясцін, паказвае паралельную сувязь паміж якасцямі зубра і князя Вітаўта.

Спіс літаратуры

- Лойка, А. А. Старабеларуская літаратура : Падручнік / А. А. Лойка. – Мінск : Выш. шк., 2001. – 319 с.
 Старажытная беларуская літаратура (XII – XVII стст.) / уклад., прадм., камент. І. Саверчанкі. – Мінск : Кнігазбор, 2007. – 608 с.

Наталля БАЦЮЛЁВА,
 настаўніца беларускай мовы
 і літаратуры САШ № 16 г. Полацка.

Вольга КАШКО

“ДЗЯКУЙ ТАБЕ, БРАЦЕ, БУРАЧОК МАЦЕЮ...”

ЖЫЦЦЁВЫ І ТВОРЧЫ ШЛЯХ ФРАНЦІШКА БАГУШЭВІЧА. УРОК БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ Ў ІХ КЛАСЕ

Мэты і задачы: пазнаёміць вучняў з асобай Францішка Багушэвіча і яго месцам у нацыянальнай гісторыі і літаратуры; прааналізаваць прадмову да зборніка “Дудка беларуская”; развіваць уменне вызначаць асаблівасці прадмовы як жанру мастацкай літаратуры; выклікаць у вучняў роздум пра абавязак чалавека перад самім сабой, перад сваім народам і Радзімай, пра грамадскую ролю мастацтва.

Форма ўрока: урок-супрацоўніцтва з выкарыстаннем практычнай тэхналогіі.

Абсталяванне: партрэт Францішка Багушэвіча; выстава кніг; карткі для “Сваёй гульні”; мультымедычная ўстаноўка; аўдыёзапіс палачка “Развітанне з Радзімай” Міхала Клеафаса Агінскага.

Эпіграф:

Дзякуй табе, браце, Бурачок Мацею...

Адам Гурьновіч.

ХОД УРОКА

I. Арганізацыйны момант.

II. Вывучэнне новага матэрыялу.

Пад музыкальнае афармленне (паланез “Развітанне з Радзімай” М. К. Агінскага) гучаць радкі верша “Песня” Францішка Багушэвіча.

Настаўнік. Давайце і мы возьмем “свой кіёк дарожны” і перанясёмся ў час Францішка Багушэвіча. Што ж гэта быў за час? Час “мятежа”, “бунта” і “польскай інтрыгі” – як ахрысцілі царскія гісторыкі і літаратары паўстанне 1863 – 1864 гг. І зноў – каторы ўжо раз на зямлі! – знішчалі, збівалі, нявечылі лепшых сыноў Беларусі. І нават той, хто ўратаваўся, марнеў ад настальгіі ў чужых краях.

Хату Казіміра і Канстанцыі Багушэвічаў пасля разгрому паўстання пакінулі адразу два сыны: 24-гадовы Францішак і 23-гадовы Валяр’ян. І хоць самога гаспадара разам з дзецьмі больш за год трымалі ў турме пад следствам, найбольшы страх і неспакой у бацькавай душы жылі за тых, хто адкрыта змагаўся за волю са зброяй у руках. Так падказала ім сэрца і сумленне, урэшце, так дыктавала сямейнае выхаванне, гераічнае мінулае народа – усё, што пазней, паяднае з вялікім талентам, дазволіла аднаму з іх стаць самым яркім паэтам Беларусі XIX ст.

Кожны з вас атрымаў апераджальнае заданне. Сёння на ўроку будуць працаваць наступ-

ныя групы вучняў: біёграфы, падарожнікі, чытальнікі і аналітыкі. І першае заданне адрасуецца вучням-біёграфам: пазнаёмце, калі ласка, нас з асобай Францішка Багушэвіча. (*Адказ вучняў-біёграфуў суправаджаецца прэзентацыяй.*)

1-ы вучань-біёграф. Францішак Багушэвіч – выдатны нацыянальны паэт, які адзначаў адметнасць беларускай нацыі, звяртаў увагу чытачоў на непарыўную сувязь псіхалогіі народа і яго мовы, якая і “ёсць адзежа душы”. (*Далей вучань апавядае класу факты з біяграфіі паэта.*)

2-і вучань-біёграф. Ці ведаеце вы, на якой мове пачаў пісаць свае творы паэт?

Першымі, паводле храналогіі, былі вершы на польскай мове. Пасля, у час вучобы ва ўніверсітэце, Францішак Багушэвіч пісаў па-ўкраінску, бо з’яўляўся прыхільнікам творчасці Тараса Шаўчэнкі. Неўзабаве нарадзіўся і беларускі Багушэвіч-публіцыст. Першае вядомае публіцыстычнае выступленне Францішка Багушэвіча адбылося 4 красавіка 1885 г. на старонках польскага часопіса “Край”, што выдаваўся ў Пецярбургу. Францішак Багушэвіч друкуецца ў раздзелах “Лісты з правінцыі” і “Судовыя навiны” пад псеўданімамі і крыптанімамі Гушыч, Дэмас, Тэн, А. Д., Тамтэн. Супрацоўнічае з польскім часопісам “Вісла”, публікуе ў ім матэрыялы па беларускай этнаграфіі. У 1891 г. пісьменнік пасылае свайму сябру навукоўцу Яну Карловічу ў Варшаву рукапіс зборніка “Дудка беларуская”, які і друкуе пад псеўданімам Мацей Бурачок. Мацей Бурачок – цэнтральны вобраз у зборніку. Другі зборнік “Смык беларускі” выйшаў у Познані пад новым псеўданімам – Сымон Рэўка з-пад Барысава.

3-і вучань-біёграф. Мацеём Бурачком Францішак Багушэвіч стаў, каб па-свойску зайсці ў хаты тых, каго любіў, за лёс каго перажываў і змагаўся. Чаму ён не застаўся толькі Мацеём Бурачком? Дзеля сцвярджэння, што ўжо ёсць, што ўжо пайшла ў рост родная літаратура. Бо да гэтага быў адзін Мацей Бурачок, а тут яшчэ з’явіўся і Сымон Рэўка з-пад Барысава.

У 1896 г. Францішак Багушэвіч атрымлівае спадчыну і будзе дом у Кушлянах. Тут ён працуе над слоўнікам беларускай мовы. У сакавіку 1899 г. здае ў Віленскую губернскую друкарню зборнік “Беларускія апавяданні Бурачка”. Рыхтуе да друку трэці зборнік “Скрыпка беларус-

кая”. На жаль, лёс зборнікаў невядомы. Творчых задумак і планаў было яшчэ шмат. Але ім не суджана было здзейсніцца. 15 красавіка 1900 г. Францішка Казіміравіча Багушэвіча не стала.

Настаўнік. Дзякуючы групе біёграфістаў мы адкрылі для сябе новага пісьменніка. А знаёмства з творчасцю пачнём з прадмовы да зборніка “Дудка беларуская”.

• **Гутарка з класам.**

– Узгадайце, хто з’яўляецца пачынальнікам жанру прадмовы ў беларускай літаратуры? (*Францыск Скарына.*)

– Да якой кнігі ён пісаў прадмовы? (*Да Бібліі.*)

– Што характэрна для жанру прадмовы? (*Прадмова – слова да чытача, змяшчаецца ў пачатку кнігі для лепшага яе разумення, выражэння надзённых пытанняў грамадска-палітычнага жыцця, важных праблем развіцця культуры.*)

Настаўнік. А зараз слова даецца вучням-чытальнікам. Яны прадэкламуюць прадмову да зборніка Францішка Багушэвіча “Дудка беларуская”.

(*Чытальнікі зачытваюць прадмову.*)

Прадмова да зборніка “Дудка беларуская” – асаблівы нацыянальны маніфест народа, якому вярталася страчанае пачуццё годнасці і гонару за сваю мову. Наколькі вы ўсвядомілі настаўленне паэта, праверыць група вучняў-аналітыкаў.

Аналітыкі.

• **Пытанні да класа:**

– Каму прызначаў сваю кніжку Францішак Багушэвіч? Зачытайце радкі з прадмовы. (*У прадмове да “Дудкі беларускай” Ф. Багушэвіч звярнуўся да ўсіх суайчыннікаў: “Братцы мілыя, дзеці Зямлі-маткі маёй! Вам афяруючы працу сваю, мушу з вамі пагаварыць...”*.)

– Пра што дбае Мацей Бурачок, звяртаючыся да народа? Зачытайце радкі з прадмовы. («...*Пагаварыць трохі аб нашай долі-нядолі, аб нашай бацькавай спрадвечнай мове, каторую мы самі, да і не адны мы, а ўсе людзі цёмныя “мужыцкай” завуць, а завецца яна “беларускай”*». Ф. Багушэвіча клапоціць сацыяльнае становішча народа, але найперш ён дбае пра нацыянальнае самавызначэнне беларусаў.)

– Як аўтар ставіцца да іншых народаў, іх моў і культур? Знайдзіце радкі ў тэксце. (“*Яно добра, а нават і трэба знаць суседскую мову...*”)

– Якія, на вашу думку, меў на ўвазе Багушэвіч “старыя паперы, пісанья ў нашай зямлі”? (*Статуты Вялікага княства Літоўскага, кнігі Францыска Скарыны, Сымона Буднага, Васіля Цяпінскага і інш.*)

– Якімі эпітэтамі характарызаваў аўтар прадмовы беларускую мову? (*Спрадвечная, бацькава, адзежа душы, панская, святая, Богам даная.*)

Вольга Віктараўна Кашко – настаўнік беларускай мовы і літаратуры 1-й катэгорыі САШ № 7 г. Смаргоні. Закончыла Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя Максіма Танка (2001).

– Які завет дае пісьменнік беларусам? (“*Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі!*”)

– Каб акцэнтаваць увагу чытача на словах нашай бацькавай спрадвечнай мове... а завецца яна “беларускай”, паэт у закліку-маленні выкарыстоўвае прыём інверсіі. З якой мэтай? (*Такім чынам аўтар імкнецца давесці суайчыннікам, што яны – беларусы, гаспадары сваёй зямлі, што так сябе павінны адчуваць і называць. Гэтую думку паэт падкрэслівае і ў назвах сваіх зборнікаў – “Дудка беларуская” і “Смык беларускі”.*)

Настаўнік. Паэты пакідаюць нас, але памяць пра іх застаецца. А як нашчадкі ўшаноўваюць памяць знакамітага земляка? Пра гэта нам раскажа група вучняў-падарожнікаў. (*Выступленне вучняў-падарожнікаў суправаджаецца прэзентацыяй.*)

Падарожнікі.

Вядома, што сям’я Казіміра Багушэвіча прыехала ў Кушляны ў 1846 г., калі Францішку было ўсяго шэсць гадоў. Тут юны шляхціц рос, сябраваў з сялянскімі дзецьмі. Але значная частка жыцця праходзіць далёка ад дома. За два гады да смерці ў сувязі з цяжкай хваробай Францішак Багушэвіч пакідае Вільню і вяртаецца ў Кушляны, у новы дом, які пабудоваў у 1896 г., калі атрымаў спадчыну. Тут пісьменнік працуе над слоўнікам беларускай мовы, тут у 1899 г. падрыхтаваў да друку свой трэці зборнік “Скрыпка беларуская”.

У гонар пачынальніка беларускай літаратуры 2 чэрвеня 1990 г. у Кушлянах адбылося адкрыццё Літаратурна-мемарыяльнага музея-сядзібы Францішка Багушэвіча. Музей размешчаны ў рэканструяваным доме паэта.

У мемарыяльнай частцы экспазіцыі адноўлены два пакоі – гасцёўня і працоўны кабінет. У літаратурнай частцы – дакументы, зборнікі вершаў, фотаздымкі, прысвячэнні.

Экспазіцыя пачынаецца з гісторыі роду Багушэвічаў, з аповеду пра народзіны Францішка, з яго метрычнага запісу. Нестae толькі герба Багушэвічаў. А гэтым гербам, мяркуе Алесь

Жамойцін, загадчык музея, быў герб “Газдава”. Праз архіўныя дакументы перад намі паўстае жыццёвы і творчы шлях песняра: маленства, вучоба ў гімназіі і ва універсітэце, настаўніцтва ў Доцішках. Асабліва ўражвае стэнд, прысвечаны паўстанню 1863 г. І не дзіва: уся сям’я Казіміра Багушэвіча ўдзельнічала ў паўстанні.

З цікавасцю наведвальнікі Кушлянскага музея знаёмяцца з мемарыяльнымі пакоямі – гасцёўняй і кабінетам. Стваральнікі музея парупіліся, каб у гэтых пакоях усе рэчы былі ідэнтычныя тым, што былі ў Багушэвічавым доме. Сярод іх – камод, кансолька, люстэрка, піяніна, некалькі крэслаў.

Усё цікава ў Багушэвічавым музеі. Тут нават сцены памятаюць нашага песняра. Вось паэтаў кабінет. У ім нічога лішняга. Стол, гадзіннік на сцяне. Вялікае венецыянскае акно. Праз яго – найпрыгажэйшы краявід на Трыколі, на край Ваўкелаў. У гэтым пакоі Францішак Багушэвіч давяраў паперы таямніцы сваёй душы.

Паэт любіў пасля віленскага тлуму і людскіх згрызот паблукаць са стрэльбаю па кушлянскіх пералесках. І пра гэта не забыліся стваральнікі музея. У левай бакоўцы яны абсталявалі стэнд паляўнічага: на ім, вядома, стрэльба, вабік ды іншы паляўнічы рыштунак. І не згадаць усяго, чым цікавы Кушлянскі мемарыяльны музей...

І сама паэтава сядзіба – частка мемарыялу. Да нашых дзён, акрамя дома Францішка Багушэвіча, захаваліся мураваная абора, старая студня, двухпавярховы свіран, стары парк, каштанавая алея, дзе большасць дрэў пасаджана самім паэтам, сажалка, сад. За сядзібай захавалася невялікая драўляная каплічка. Паводле легенды, Францішак Багушэвіч з бацькам пабудаваў яе за адну ноч – у знак пратэсту супраць масавых перабудоў касцёлаў пад цэрквы ў сярэдзіне XIX ст. А яшчэ беражэ памяць пра Багушэвіча камень-схованка, да якога прыходзіў паэт. Тут ён пісаў вершы і хаваў напісанае, бо на роднай мове ў той час пісаць было забаронена. На гэтым камені пасля смерці паэта прыхільнікі яго творчасці і мясцовыя жыхары – простыя сяляне, якім Францішак Багушэвіч аказваў дапамогу як адвакат, зрабілі надпіс: “Памяці Мацея Бурачка”. На гэтае месца прыходзілі, прыходзяць і будуць прыходзіць не толькі наведвальнікі музея, але і ўсе тыя, хто беражэ беларускае слова і памяць пра аднаго з першых нацыянальных паэтаў, выхадца са Смаргонскай зямлі.

III. Замацаванне.

Настаўнік. Этап замацавання мы правядзем у форме “Сваёй гульні”. Вам будуць прапанаваныя тры тэматычныя блокі па пяць пытанняў. Калі вы правільна адказваеце на пытанне, то

вам налічваецца пэўная колькасць балаў, калі не – адываецца. Час на абмеркаванні – 15 секунд. Адзнака выстаўляецца ў адпаведнасці з набранай колькасцю балаў.

Колькасць балаў	Адзнака
450 – 430	10
420 – 380	9
370 – 300	8
290 – 200	7
190 – 100	6

“Свая гульня”

1-ы тэматычны блок: ПАДАРОЖЖА ПА МУЗЕІ.

10 балаў. Назавіце мясціну, дзе прайшло маленства будучага паэта.

20 балаў. У якім годзе быў адкрыты музей Францішка Багушэвіча ў Кушлянах?

30 балаў. Якія пакоі адноўлены ў экспазіцыі музея?

40 балаў. Чаму Францішак Багушэвіч хаваў напісанае каля каменя-схованкі?

50 балаў. Скажыце, што, паводле легенды, паслужыла прычынай пабудовы драўлянай каплічкі?

2-і тэматычны блок: БІЯГРАФІЯ БЕЛАРУСКАГА ДУДАРА.

10 балаў. Дзе нарадзіўся будучы паэт?

20 балаў. Кім працаваў Францішак Багушэвіч?

30 балаў. Якія навучальныя ўстановы закончыў Багушэвіч?

40 балаў. Што прымусіла Францішка Багушэвіча патаемна пераехаць у Вільню?

50 балаў. Чаму пры пахаванні Багушэвіча на яго магілу паклалі дудку і скрыпку са смычком?

3-і тэматычны блок: ТВОРЧАЯ СПАДЧЫНА.

10 балаў. Хто ў беларускай літаратуры быў заснавальнікам жанру прадмовы?

20 балаў. Назавіце дату першага публіцыстычнага выступлення Багушэвіча-літаратара.

30 балаў. На якой мове пачаў пісаць Францішак Багушэвіч?

40 балаў. Што Францішак Багушэвіч называў “адзежай душы”?

50 балаў. Якія словы Францішка Багушэвіча сталі крылатымі?

IV. Рэфлексія.

Настаўнік. Мне хочацца распавесці вам, пад якім уражаннем знаходзіўся Ніл Гілевіч ад прачытанай Багушэвічавай прадмовы. У кнізе аўтабіяграфічнай прозы “Перажыўшы вайну” (1988) ён піша: «Нідзе ніколі раней я не чытаў такога аб нашай мове. Такога шчырага, даверлівага і балючага слова. Ажно страшнаватага ў сваёй праўдзе: “Не пакідайце ж мовы нашай беларус-”

кай, каб не ўмерлі!..” Я ніколі не задумваўся, што некаму наша мова можа не падабацца, што нехта можа яе лічыць горшай за іншыя і што нехта збіраецца яе пакінуць, адрачыся. Я гаварыў ёю ад нараджэння і штодзённа гэтак жа натуральна, як дыхаў. І акружала мяне ўсюды толькі яна: і дома, і ў школе, і на вуліцы. А вось жа аказваецца! Не пакідайце, каб не памерлі! Як чалавек перад смерцю спачатку перастае гаварыць, так і ўвесь народ, – страціўшы мову, памірае...»

Сёння мы пазнаёмліся яшчэ з адным выдатным сынам беларускай зямлі – Францішкам Багушэвічам. Для ацэнкі сваёй дзейнасці прапаную вам класіфікацыю сінквейнаў на тэму нашага ўрока. Напрыклад:

1) Пачынальнік.

Шматгранны, высакародны.

Прадвясчаў, абараняў, яднаў.

Служыў да скону свайму народу.

Праўдашукальнік.

2) Паэт.

Просты, глыбінны.

Заклікаў, любіў, тварыў.

Народны пясняр зямлі беларускай.

Патрыёт.

V. Выстаўленне адзнак.

VI. Дамашняе заданне.

1. Абавязкова: прачытаць прадмову Францішка Багушэвіча да зборніка “Смык беларускі” і адказаць на наступныя пытанні:

а) якія праблемы, думкі і пачуцці выказаў Сымон Рэўка з-пад Барысава ў прадмове да зборніка?

б) якія мастацкія асаблівасці ўласцівыя творам Ф. Багушэвіча?

2. Па жаданні:

а) на 8 – 9 балаў: падрыхтаваць праекты вобразнага да зборнікаў Ф. Багушэвіча;

б) на 10 балаў: стварыць вуснае міні-сачыненне на тэму “Мае пачуцці пасля знаёмства з творчасцю Ф. Багушэвіча”.

Постаці

УСПОМНІМ ДОБРЫМ СЛОВАМ ДА 120-ГОДДЗЯ З ДНЯ НАРАДЖЭННЯ ІВАНА ПРАТАСЕВІЧА

Няўмольна бяжыць час, аддаляючы ад нас даты, падзеі, імёны, але ён не можа паўплываць на памяць нашчадкаў пра тых, хто пакінуў пасля сябе добрыя справы, заслужыўшы тым самым удзячнасць наступных пакаленняў. Іван Іовіч Пратасевіч – не выключэнне. Ён адзін з тых, хто закладаў падмуркі метадыкі выкладання сучаснай беларускай мовы, хто з’яўляецца выбітнай асобай сярод нешматлікіх прадстаўнікоў метадычнай навукі, педагогаў-наватараў пачатку ХХ ст.

Іван Іовіч Пратасевіч нарадзіўся 11 верасня 1889 г. у вёсцы Клешава Слуцкага раёна ў шматдзетнай сялянскай сям’і. Рана страціўшы бацьку, зазнаўшы беднату і гора, І. І. Пратасевіч атрымаў дома пачатковую адукацыю ў аднаго з самадзейных настаўнікаў (узгадаем вядомага “дарэктара” ў Я. Коласа), закончыў Грозаўскую народную школу, Капыльскае двухкласнае вучылішча, а ў 1910 г. – Маладзечанскую настаўніцкую семінарыю. Менавіта ў семінарыі ён сустрэкаецца з І. К. Самковічам,

з якім пазней будзе разам працаваць – рыхтаваць падручнікі, выпрацоўваць новыя зыходныя пазіцыі ў навучанні.

Прага да пазнання і самаўдасканалення прыводзіць маладога чалавека ў 1914 г. на літаратурна-гістарычнае аддзяленне Віленскага настаўніцкага інстытута, пасля заканчэння якога ў 1918 г. ён працуе настаўнікам рускай мовы і літаратуры: спачатку ў Старобінскай сямігадцы, затым чатыры гады ў Грозаўскай.

З 1923 г. далейшая праца І. І. Пратасевіча пасля заканчэння курсаў беларусазнаўства ў Слуцку звязана з Мінскам, куды ён пераязджае і дзе выкладае беларускую мову і літаратуру ў Цэнтральнай сямігадовай даследчай школе, а затым на рабфаку БДУ.

Працуючы ў Мінску, І. І. Пратасевіч спалучаў настаўніцкую і навукова-метадычную дзейнасць, бо асноўная ўвага яго скіроўвалася на падрыхтоўку падручнікаў і дапаможнікаў па беларускай мове і літаратуры. Ужо ў 1925 г. выйшлі з друку літаратурныя чытанкі для 4-га года навучання “Наш сцяг” (у сааўтарстве з І. К. Самковічам і Л. М. Гарбацэвічам) і для 5 – 6 класаў сямігадовай школы “Родныя шляхі” (у сааўтарстве з І. К. Самковічам), якія неад-

Сёлета ў № 4 пад рубрыкай “Постаці” змешчаны артыкул Вольгі Ляшчынскай “Імёны ў метадыцы: Да 120-годдзя з дня нараджэння Івана Самковіча”.

наразова перавыдаваліся: 1-я частка чытанкі “Родныя шляхі” – у 1927 і 1928 гг., 2-я – у 1928 г.; а ў 1930 г. абедзве часткі, дапоўненыя і дапрацаваныя, былі выдадзены пад назвай “Літаратурная чытанка”.

Асаблівую каштоўнасць для развіцця метадыкі выкладання беларускай мовы мае выдадзеная ў 1927 г. “Рабочая кніга па беларускай мове” (у сааўтарстве з І. К. Самковічам). Яна стала прынцыпова новым падручнікам па беларускай мове (зместчаны звесткі па марфалогіі і элементах сінтаксісу), тут выразна вызначаецца ідэя развіцця творчых здольнасцей вучняў, прынцып паступовага пераходу ад назірання і аналізу да самастойных вывадаў, ад аналізу фактаў мовы да тэарэтычнага абагульнення, ад пазнання адзінак мовы, іх асаблівасцей да вывадаў і атрымання тэарэтычных ведаў. Дзякуючы працы І. І. Пратасевіча і яго паплекнікаў метадычная навука на Беларусі выходзіла на перадавыя пазіцыі, бо яны ўмела выкарыстоўвалі замежны вопыт, лічылі, што найлепшым метадам навучання мове “з’яўляецца актыўны метады выкладання, заснаваны на самастойнасці вучня”. Але далейшага развіцця гэтыя ідэі не атрымалі. У 1929 г. кніга перавыдавалася з асобнымі зменамі, а ў 1931 г. – была амаль поўнасцю перапрацавана і выдадзена пад новай назвай – “Граматыка беларускай мовы ў нагляданнях і практыкаваннях”.

Вядомыя тры выданні асобнага падручніка па сінтаксісе, падрыхтаванага І. І. Пратасевічам у сааўтарстве з І. К. Самковічам: 1-е – у 1928 г. пад назвай “Сінтаксіс беларускай мовы ў нагляданнях і практыкаваннях”, прызначанае для 2-га канцэнтра школ-сямігодак, 2-е – у 1931 г. пад назвай “Сінтаксіс беларускай мовы ў нагляданнях і практыкаваннях і тэхніка пісьмовай мовы”, прызначанае для 2-га канцэнтра фабрычна-заводскіх школ, школ калгаснай моладзі, рабфакаў, курсаў і для самаадукацыі, і 3-е – у 1933 г. пад назвай “Беларуская мова”, якое складалася з дзвюх частак (1-я частка змяшчае звесткі па марфалогіі і элементах сінтаксісу, а 2-я частка – звесткі па сінтаксісе, па арганізацыі працы над кнігай і газетай і пра дзелавыя паперы).

З пачаткам масавых рэпрэсій супраць нацыянальна свядомых грамадзян Беларусі і знішчальнай крытыкі рэцэнзентаў на падручнікі стала складана адстойваць свае погляды. Пасля арышту І. К. Самковіча, нягледзячы на ўнесеныя аўтарамі змены пры перавыданні падручнікаў, якія, дарэчы, не паказвалі росту метадычнага асэнсавання, вывучэння сусветнага вопыту, кнігі былі забароненыя. І забаро-

на доўжылася амаль да 90-х гг. мінулага стагоддзя.

Падручнікі І. І. Пратасевіча і яго сааўтараў у 20-я – пачатку 30-х гг., несумненна, значная з’ява ў падрыхтоўцы вучэбнай літаратуры для школы, асабліва ў распрацоўцы прынцыпаў пабудовы падручнікаў і зыходных пазіцый навучання беларускай мове – развіцця творчых здольнасцей, актыўнасці і самастойнасці вучня, вывучэння тэарэтычнага матэрыялу з мэтай развіцця мыслення і маўлення, падрыхтоўкі маўленчай асобы вучня. Усё гэта стала здабыткам метадычнай навукі толькі ў канцы ХХ ст.

Яшчэ ў 1932 – 1934 гг. І. І. Пратасевіч выкладае на рабфаку і па сумяшчальніцтве – у Інстытуце мовы, літаратуры і мастацтва АН БССР, дзе разам з Л. М. Гарбацэвічам і К. І. Шапялевічам працуе над тэмай “Метадыка выкладання мовы ў школе”, што сведчыць пра сур’ёзныя навуковыя планы, пра перспектыву далейшага развіцця метадычнай навукі. Але, на жаль, ніякіх звестак пра заканчэнне ці вынікі гэтай працы няма.

З 1935 г. І. І. Пратасевіч працуе выкладчыкам беларускай мовы і літаратуры ў Мінскім педтэхнікуме, але на пачатку Вялікай Айчыннай вайны з сям’ёй пераязджае ў вёску Пагаўляны на Ашмяншчыне. Увесь гэты перыяд вучоны цяжка хварэе. Пасля вайны Іван Іовіч атрымлівае пенсію па непрацаздольнасці і жыве ў дачкі ў горадзе Белза Львоўскай вобласці, дзе і памірае 20 красавіка 1969 г.

Маючы нагоду ўзгадаць імя, падкрэсліць непаўторнасць асобы І. І. Пратасевіча, як і яго аднадумцы, калегі па працы Івана Карлавіча Самковіча, нельга не выказаць, з аднаго боку, шкадавання, што адбыўся вымушаны перапынак у развіцці метадыкі выкладання беларускай мовы як навукі, а з другога – радасць ад усведамлення значнасці дасягненняў беларускіх метадыстаў пачатку ХХ ст.

Спіс літаратуры

Ляшук, В. Я. Адгукніцеся, хто іх ведаў... / В. Я. Ляшук // Роднае слова. – 1991. – № 11. – С. 36 – 39.

Германовіч, І. “Многіх блаславіў у літаратуру...”: Педагог і метадыст Іван Пратасевіч / І. Германовіч // Роднае слова. – 1992. – № 7-8. – С. 15 – 19.

Яленскі, М. Выданне падручнікаў па мове ў 20-я гады / М. Яленскі // Беларуская мова і літаратура ў школе. – 1989. – № 7. – С. 9 – 13.

Падрыхтавала
Вольга ЛЯШЧЫНСКАЯ,
доктар філалагічных навук, прафесар.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.

КАЛІ ЗАКОНЧЫЎСЯ ЎРОК

Свята Слова

Антаніна ШТУРА

“ЧАСОЎ БЫЛЫХ І НОВЫХ ПОВЯЗЬ...”

МУЛЬТЫМЕДЫЙНАЯ ПРЭЗЕНТАЦЫЯ-СПРАВАЗДАЧА ДАСЛЕДЧЫХ ГРУП

Мэты і задачы: стварыць умовы для асэнсавання вучнямі гістарычнага шляху пісьменства і друку на Беларусі, іх ролі і значэння ў духоўным жыцці грамадства, дзяржавы; садзейнічаць захаванню нашай гістарычнай спадчыны, ушанаванню памяці продкаў-асветнікаў, сучасных майстроў слова; спрыяць выхаванню ў вучняў цікавасці да гісторыі Беларусі, павагі да яе славутых людзей, якія лічылі за гонар службыць роднаму слову.

Эпіграф:

*Гэтай повязі кроўнай, якой мы прывязаны
Да бацькоўскай зямлі, –*

не парвуць, не растурзаюць

*Аніякія буры-вятры непрыязныя, –
Нашы сэрцы ад іх*

толькі больш загартуюцца.

Ніл Гілевіч.

Абсталяванне: зала ўрачыста прыбраная. Ручнікамі накрыты сталы. На сцэне – дзяржаўная сімволіка Рэспублікі Беларусь, назва ўрока, эпіграф, эмблема Свята беларускага пісьменства. Побач – кніжная выстава з творамі літаратараў-землякоў; ілюстраваная насценная газета, прысвечаная творчасці народнай артысткі Беларусі Марыі Захарэвіч*; мультымедыйны праектар і тэматычныя прэзентацыі “Дарога да святыняў”, “Бронзавая гісторыя пісьменства”, “Друкаванае слова на Беларусі”, “Сэрцам адданыя роднай зямлі”.

ХОД МЭРАПРЫЕМСТВА

Гучыць урачыстая музыка. На фоне песні “Жураўлі на Палессе ляцяць” (сл. А. Ставера, муз. І. Лучанка) вядучыя чытаюць верш “Беларусь” Петруся Броўкі.

Чытанне верша суправаджаецца паказам на экране праектара беларускіх краявідаў.

* У Мядзельскай сярэдняй агульнаадукацыйнай школе № 1 імя У. М. Дубоўкі, дзе працуе аўтар гэтай публікацыі, некалі вучылася народная артыстка Рэспублікі Беларусь Марыя Георгіеўна Захарэвіч.

Слова настаўніка. Добры дзень, паважаныя госці! Добры дзень, вучні, калегі, сябры!

Для кожнага жыхара Беларусі першая нядзеля верасня – асаблівая, святочная. У шумлівых спантаных размовы школьнікаў уключаецца важнае, выверанае стагоддзямі, поўнае мудрасці і стваральнай энергіі Роднае слова, Слова ва ўсхвалу Роднаму краю, на ўшанаванне творчага людю і яго самаадданай працы.

У сённяшняй сустрэчы бяруць удзел творчыя групы гісторыкаў, літаратараў, журналістаў і юных аматараў паэзіі.

I. Прэзентацыя-справаздача групы гісторыкаў. Тэма “Дарога да святыняў”.

У час выступлення групы на экране дэманструецца карта Беларусі з назвамі гарадоў, дзе і калі праходзіла Свята беларускага пісьменства, паказваюцца памятныя мясціны, геральдыка.

Вучні раскажваюць пра гэтыя цэнтры культуры і асветы нашай краіны.

II. Прэзентацыя-справаздача групы журналістаў. Тэмы “Бронзавая гісторыя пісьменства” і “Друкаванае слова на Беларусі”.

На экране праектара словы:

О, незабыўны час далёкі,

О, вобраз даўнасці святы!

Прэзентацыя творчай групы журналістаў суправаджаецца песняй “Спадчына” (сл. Янкі Купалы, муз. І. Лучанка) у выкананні ансамбля “Песняры”.

На экране – выявы помнікаў і памятных знакаў.

Вядучая. І як памяць аб праведзеным Свяце беларускага пісьменства і друку ў гарадах застаюцца помнікі і памятныя знакі. Устаноўлены помнікі Пятру Мсціслаўцу (Мсціслаў, 2001), Сімяону Полацкаму (Полацк, 2003), Кірылу Тураўскаму (Гомель, 2004), Святому Елісею Лаўрышаўскаму (в. Лаўрышава каля Навагрудка, 1996), Еўфрасінні Полацкай (Полацк, 2000), Сымону Буднаму і Васілю Цяпінскаму (Мінск, 2000) і нават літары “Ў” (Полацк, 2003). Першым ма-

Антаніна Пятроўна Штура – настаўнік беларускай мовы і літаратуры вышэйшай катэгорыі Мядзельскай сярэдняй агульнаадукацыйнай школы № 1 імя У. М. Дубоўкі. Закончыла Мінскі дзяржаўны педагагічны інстытут імя А. М. Горкага (1979).

нументам гістарычнай асобе, выбітнаму дзеячу эпохі Адраджэння Беларусі стаў помнік Францыску Скарыну ў Полацку.

На экране – выява помніка Францыску Скарыну ў Полацку, яго першых друкаваных кніг.

Вядучы. На Беларусі заўсёды шанавалі друкаванае слова. Беларускае кнігавыданне мае больш чым 500-гадовую гісторыю. Кожны беларус павінен ведаць, што 6 жніўня 1517 г. у Празе Францыск Скарына надрукаваў кнігу – “Псалтыр”. Традыцыі нашага першадрукара плённа прадоўжылі Сымон Будны, Васіль Цяпінскі, Іван Фёдараў, Пётр Мсціславец, браты Мамонічы, Спірыдон Собаль і многія іншыя асветнікі. Дзе ні знаходзіліся б, мы павінны ганарыцца гэтым, ганарыцца важкім, поўным мудрасці, вывераным стагоддзямі Родным Словам!

Вядучая. Важная з’ява ў жыцці краіны, якой можа ганарыцца кожны яе грамадзянін, – адкрыццё “храма навукі” – Нацыянальнай бібліятэкі Рэспублікі Беларусь. Нацыянальная бібліятэка заклікана быць не толькі “скарбніцай ведаў”, але і важным адукацыйным, інфармацыйным і культурным цэнтрам.

Істотную ролю выконваюць у нашай краіне сродкі масавай інфармацыі. Цяпер у Беларусі зарэгістравана вялікая колькасць перыядычных выданняў, выходзіць багата тэлевізійных і радыёпраграм. Як бачым, наша імкненне да асветы, духоўнага ўзвышэння – спрадвечнае. Таму невыпадкова, што Дзень беларускага пісьменства стаў сапраўды народным святам, святам кожнага, хто шануе родную мову, культуру і традыцыі. Няхай множыцца скарбонка нашай духоўнасці.

ІІІ. Прэзентацыя-справаздача групы літаратараў. Тэма “Сэрцам адданыя роднай зямлі”.

Настаўнік. “...Як ад нараджэння звяры, што ходзяць у пустыні, ведаюць ямы свае; птушкі, што лятаюць у паветры, ведаюць гнёзды свае; рыбы, што плаваюць па моры і ў рэках, чуюць віры свае; пчолы і тым падобныя бароняць вулі

свае, – так і людзі, дзе нарадзіліся і ўскормлены, да таго месца вялікую ласку маюць”.

1-ы літаратар. Як духоўны завет нашчадкаў гучаць і сэнны мудрыя і пранікнёныя словы Францыска Скарыны з прадмовы да кнігі “Юдзіф” і служаць увасабленнем палымянага патрыятызму, добра, асветы.

2-і літаратар.

Я параўнаю з дзівасіламі зямлю,
што дадзена мне ў спадчыну,
Дзе па вясне дужэюць крылы,
вяртае вырай мова матчына.

Магчыма, тым і ганаруся,
Што з нашай глебы прарасло
І сонца вечнай Беларусі,
І мовы вечнае святло!

Вядучы.

Мой любы край, не дакарай,
Што славіць зноў бяруся.
Калі і ёсць на свеце рай,
Дык ён – на Беларусі.

Вядучая.

Ёсць у кожнага свой незабыўны,
абжыты куток,

Дзе ніколі не страшаць
Ніякія спёкі і сцюжы,
Дзе з калодзежа возьмеш
Гаючай вадзіцы глыток
І адчуеш сябе маладым,
І шчаслівым, і дужым.

1-ы літаратар.

Мядзельскі мерыдыян –
Край мой – казачнае дзіва,
Ля тваіх бароў, палян
Я і мудры, і шчаслівы...

2-і літаратар.

...У кожнага ёсць свая вёска, бярозка і неба.

Найраднейшая – там.

Найбялейшае – там.

І яны – гэта я,

Маё заўтра,

Сягоння,

Учора.

Маё вечнае дзіва,

Шчымлівая радасць мая.

Мая папараць-кветка,

Мае нарачанскія зоры.

Пачуццё неадгаднае,

Лёс мой.

Яны – гэта я...

Вядучы. Марыя Захарэвіч вельмі любіць гэтыя пранікнёныя паэтычныя радкі, што належаць пяру Яўгена Шабана. Яны кладуцца ёй на душу і гучаць як шчырая споведзь, прызнанне ў нязгаснай пяхчоце да Бацькаўшчыны, мілейшай за якую няма ў цэлым свеце.

Вядучая. Яе родны кут, родны бераг, адкуль калісь белакрылай чайкай узляцела ў зорнае неба мастацтва, – дзівосны нарачанскі край, Мядзельшчына. Тут карані народнай артысткі і яе крыніца натхнення. Тут – блізкія людзі, дарагія землякі, душэўная павязь з якімі з цягам часу толькі мацнее.

Увазе глядачоў прапануецца некалькі фрагментаў з дакументальнага фільма “Аб чым баліць душа” (рэж. С. Лук’янчыкаў) пра народную артыстку Рэспублікі Беларусь М. Захарэвіч.

Гучыць песня “Люблю цябе, Белая Русь” (сл. У. Карызны, муз. Ю. Семянякі).

IV. Прэзентацыя-справаздача творчай групы “Юныя аматары паэзіі”.

Вучні рыхтуюць самапрэзентацыі і чытаюць свае творы (вершы, апавяданні і пад.).

• Рэфлексія.

Настаўнік. Скажыце, ці адчулі вы ў час даследчай працы “часоў былых і новых павязь”? У чым жа яна?

Вучні.

– Мы зразумелі, што незгасальны свет сэрцаў нашых гераічных продкаў, якія складаюць славу і гонар роднай зямлі, і сёння свеціць нам з глыбіні вякоў.

– Можна адказаць словамі вядомага беларускага пісьменніка Івана Мележа: “*Ведаць, хто мы. Не забываць, адкуль мы выйшлі. Толькі тады, калі мы будзем ведаць, якімі былі, мы зможам ведаць, хто мы. Ведаць цану сабе, свайму жыццю*”.

Настаўнік. Шчыры дзякуй творчым групам за працу, якая заслугоўвае, на мой погляд, найвышэйшай адзнакі. А да вашых разважанняў, якія, адчувалася, ішлі з самага сэрца, хачу дадаць словы народнага паэта Пімена Панчанкі:

Каб стаць чалавекам

У век наш суровы,

Помні жыцця асновы:

Гавары, як вучыла маці,

Рабі, як вучыў бацька,

Жыві, як добрыя людзі,

Усё, на што здольны,

Зрабі для Радзімы.

І каб спраўдзіліся нашы мары і спадзяванні, я запалю вась гэтую свечку. Хай дабратворны агонь азорыць нашы сэрцы і душы святлом навукі, любоўю і дабрынёй, адказнасцю за лёс Бацькаўшчыны – роднай Беларусі.

Гучыць песня “Малітва” (сл. і муз. Э. Акуліна).

КАЛЯНДАР ПАМЯТНЫХ ДАТАЎ І ЮБІЛЕЙНЫХ ДЗЁН на 2009 г.

КАСТРЫЧНІК

Заканчэнне. Пачатак на с. 44.

15 кастрычніка – 100 гадоў з дня нараджэння Сяргея Ракіты (сапр. Сяргей Законнікаў; 1909 – 1942), паэта

95 гадоў з дня нараджэння Лявона Случаніна (сапр. Лявон Шпакоўскі; 1914 – 1995), паэта

85 гадоў з дня нараджэння Анцінеі Мурашкі, мовазнаўцы

60 гадоў з дня нараджэння Аляксея Якімовіча, празаіка, драматурга

19 кастрычніка – 100 гадоў з дня нараджэння Міхася Блісцінава (1909 – 1982), празаіка, паэта, перакладчыка, рэдактара, кінадраматурга

20 кастрычніка – 105 гадоў з дня нараджэння Канстанціна Завішы (1904 – 1984), жывапісца

21 кастрычніка – 105 гадоў з дня нараджэння Яўхіма Мініна (1894 – 1937), графіка

90 гадоў таму пачала выходзіць штодзённая газета нацыянальна-дэмакратычнага кірунку “Беларусь”. Выдавалася ў Мінску да 10 ліпеня 1920 г.

22 кастрычніка – 90 гадоў з дня нараджэння Раісы Жук-Грышкевіч (1919 – 2009), дзеяча беларускай эміграцыі, пісьменніцы. Жыла ў Канадзе

60 гадоў з дня нараджэння Ірыны Токаравай, мовазнаўцы

23 кастрычніка – 85 гадоў з дня нараджэння Івана Лепешава, мовазнаўцы

25 кастрычніка – 145 гадоў з дня нараджэння Аляксандра Грачанінава (1864 – 1956), рускага кампазітара. Займаўся апрацоўкай беларускіх народных песень

80 гадоў з дня нараджэння Міколы Гроднева, празаіка, журналіста

80 гадоў з дня нараджэння Кузьмы Хромчанкі, літаратуразнаўцы, крытыка

70 гадоў з дня нараджэння Яўгена Штопа, дзеяча самадзейнага мастацтва, заслужанага работніка культуры Беларусі

75 гадоў з дня нараджэння Карласа Шэрмана (1934 – 2005), перакладчыка, паэта, крытыка. Пісаў на іспанскай, рускай і беларускай мовах

26 кастрычніка – 90 гадоў з дня нараджэння Івана Міхалюты (1919 – 2002), тэатразнаўцы, заслужанага дзеяча культуры Беларусі

70 гадоў з дня нараджэння Мікалая Мішчанчука, паэта, літаратуразнаўцы

50 гадоў з дня нараджэння Анатоля Сыса (1959 – 2005), паэта

28 кастрычніка – 125 гадоў з дня нараджэння Фларыяна Ждановіча (1884 – 1937), акцёра, рэжысёра, тэатральнага дзеяча

29 кастрычніка – 55 гадоў з дня адкрыцця Магілёўскага абласнога драматычнага тэатра

31 кастрычніка – 75 гадоў з дня нараджэння Тадэвуша Кокштыса, акцёра, народнага артыста Беларусі

Паводле картатэкі БДАМЛМ.

СЛОВА, ВЫЛІТАЕ З БРОНЗЫ

СЦЭНАРЫЙ МЕРАПРЫЕМСТВА, ПРЫСВЕЧАНАГА ДНЮ БЕЛАРУСКАГА ПІСЬМЕНСТВА

Мэты і задачы: пашырыць веды вучняў пра гісторыю роднага горада; вучыць беражліва захоўваць багатую спадчыну Смаргоні; спрыяць выхаванню ў вучняў пачуцця гонару за свой горад, за яго найлепшых прадстаўнікоў.

Абсталёванне: мультымедычны праектар; эстафетны сцяжок з Барысава; герб і сцяг Смаргоні; музычнае суправаджэнне; дэвіз мерапрыемства.

ХОД МЕРАПРЫЕМСТВА

З аднаго боку сцэны вісіць герб горада Смаргоні, з другога – сцяг. Крыху ніжэй, пасярэдзіне, – словы-дэвіз “Плыві, квітней і велічна свяціся на хвалях часу, родная Смаргонь” Мар’яна Дуксы.

На экране – выявы горада, помнікі і збудаванні. Гучыць песня “Смаргонская ўрачыстая” (сл. М. Дуксы, муз. А. Ляха). На сцэну выходзяць вядучыя-экскурсаводы.

1-ы вядучы. Мы рады вітаць вас, нашы дарогія сябры! 6 верасня наш горад будзе ўрачыста святкаваць Дзень беларускага пісьменства.

2-і вядучы. Я трымаю ў руцэ сімвалічны сцяжок-эстафету, якую прыняў наш горад ад Барысава, дзе 7 верасня мінулага года мы 15-ы раз адзначылі Свята пісьменства і друку. [На экране – назвы гарадоў: Полацк (1994), Тураў (1995), Навагрудак (1996), Нясвіж (1997), Орша (1998), Пінск (1999), Заслаўе (2000), Мсціслаў (2001), Мір (2002), Полацк (2003), Тураў (2004), Камянец (2005), Паставы (2006), Шклоў (2007), Барысаў (2008), Смаргонь (2009).]

1-ы вядучы. Смаргонцы з асаблівым хваляваннем чакаюць свята. Нашы жыхары як след папрацавалі над тым, каб урачыстасць была незабыўнай як для Смаргоні, так і для яе гасцей. Цяжка нават пералічыць усе мерапрыемствы, якія падрыхтаваны гаспадарамі горада.

2-і вядучы. Сёння мы прапануем вам завочнае падарожжа па нашым слаўным горадзе (на экране – дата першай згадкі ў пісьмовых помніках пра Смаргонь – 2 кастрычніка 1503 г.). У ролі экскурсаводаў выступім мы.

1-ы вядучы. Як ты лічыш (звяртаецца да 2-га вядучага), адкуль нам лепш пачаць падарожжа?

2-і вядучы. Ну, канечне ж, ад памятнага знака – вялікага каменя-валуна, які ўстаноўлены на плошчы каля кінатэатра “Космас” да 500-годдзя горада. Гэты валун – сімвал магутнасці і старажытнасці горада. На ім умацавана дошка з надпісам.

(Тэкст слайда:

Твае сляды ў стагоддзях засталіся,

Змагла прайсці праз бурны і агонь.

Плыві, квітней і велічна свяціся

На хвалях часу, родная Смаргонь.)

Тут жа і герб Смаргоні: у сярэбраным полі “іспанскага” шчыта на чырвонай рашотцы – чорны мядзведзь, які стаіць на задніх лапах і трымае ў пярэдніх герб Радзівілаў: у блакітным полі тры чорныя паляўнічыя ражкі, злучаныя ў цэнтры муштукамі.

1-ы вядучы. А ці ведаеце вы, што аўтар гэтага знака – вядомы скульптар Уладзімір Церабун? Ён шчыра прызнаецца, што яму пашчасціла нарадзіцца на Смаргоншчыне, прачытаць тут першае слова, спазнаць першае каханне. А самае галоўнае – пакінуць след на зямлі, якая яго ўзгадала.

2-і вядучы. Імя скульптара добра вядома ва ўсёй краіне. Ён з’яўляецца лаўрэатам прэміі Ленінскага камсамола Беларусі 1976 г. за мемарыяльны комплекс “Дальва”. У 1993 г. быў абраны ганаровым грамадзянінам Смаргоні. І хоць жыве Уладзімір Васільевіч у Мінску, горад свой не забывае. Мы ганарымся такім слаўным земляком.

1-ы вядучы. Цяпер я прапаную зрабіць прыпынак каля будынка бухгалтэрыі аддзела адукацыі Смаргонскага райвыканкама.

2-і вядучы. А чаму менавіта тут, пра гэта раскажучь вучні.

1-ы вучань. 1 мая 2008 г. прайшло ўрачыстае адкрыццё мемарыяльнай дошкі Аляксандру Анісімавічу Дзяругу. Яе аўтарам з’яўляецца Уладзімір Церабун, яго былы выхаванец. Дошку размясцілі на будынку ўпраўлення адукацыі, бо тут некалі знаходзіўся Дом піянераў, у якім працаваў Дзяруга. Што гэта за асоба? (На экране – выява дошкі.)

2-і вучань. Аляксандр Дзяруга – беларускі дзеяч самадзейнага мастацтва, кампазітар. Заслужаны дзеяч культуры Беларусі. Удзельнік Вялікай Айчыннай вайны. Скончыў беларускія настаўніцкія курсы ў Вільні. Разам з Рыгорам Шырмам і Генадзем Цітовічам запісаў па вёсках народныя песні. У 1937 г. пераехаў у Смаргонь. Працаваў мастацкім кіраўніком раённага Дома культуры, кіраваў харавым гуртком, арганізаваў смаргонскі цымбальны аркестр. Ганаровы грамадзянін нашага горада (1993). Памёр у 1979 г., пахаваны ў Смаргоні.

3-і вучань. Аляксандр Анісімавіч родам з мястэчка Ракаў Мінскай вобласці. Жыў у Бела-стоку, Вільні і большую частку свайго жыцця –

у Смаргоні. Закончыўшы польскую гімназію ў Вільні, атрымаў добрую па тым часе адукацыю.

4-ы вучань. У Аляксандра Дзяругі быў незвычайны талент педагога. Аляксандра Анісімавіча смела можна назваць смаргонскім Макаранкам, бо да яго цягнуліся і дарослыя, і дзеці.

1-ы вучань. Аляксандр Анісімавіч быў галоўным арганізатарам свята песні і працы, якое ладзілася штогод на беразе Віліі. Людзі ішлі пехатой каля чатырох кіламетраў, каб патрапіць на ўрачыстасць.

1-ы вядучы. Мы павінны ганарыцца такімі выдатнымі людзьмі, як У. Церабун і А. Дзяруга. А цяпер рушым далей. Наш наступны прыпынак – каля будынка гасцініцы, на якім размешчана мемарыяльная дошка ў гонар Смаргонскай арганізацыі РСДРП.

2-і вядучы. Смаргонская арганізацыя РСДРП была створана ў 1904 г., у 1906 г. налічвала 390 членаў партыі.

Смаргонская група РСДРП праводзіла вялікую працу сярод рабочых. Вынікам гэтай работы стала тое, што мясцовы пралетарыят у ліку першых адгукнуўся на падзеі 9 студзеня 1905 г. у Пецярбургу. У Смаргоні была створана першая ў Беларусі забастовачная камісія.

1-ы вядучы. А зараз мы прапануем вашай увазе мемарыяльныя дошкі, прысвечаныя самай трагічнай старонцы гісторыі як Смаргоншчыны, так і ўсёй нашай Бацькаўшчыны – Вялікай Айчыннай вайне.

3-і вучань. Спынімся каля будынка падатковай інспекцыі. Абноўлены будынак былой музычнай школы мае даволі прывабны выгляд. Звернем увагу на мемарыяльную дошку, якая знаходзіцца на гэтым будынку. Дошка была адкрыта ў гонар вызвалення Смаргоні і Смаргонскага раёна ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў.

4-ы вучань. Горад Смаргонь быў вызвалены ад ворага 4 ліпеня 1944 г.

3-і вучань. Змест гэтага паведамлення і зафіксаваны на мемарыяльнай дошцы. *(На слайдзе – тэкст дошкі.)*

4-ы вучань. Вельмі хочацца ведаць, як было арганізавана вызваленне Смаргоні, якія арміі былі задзейнічаны.

3-і вучань. 3 ліпеня была вызвалена сталіца Беларусі – Мінск. З разгромам галоўных сіл армій “Цэнтр” у варожым фронце ўтварыўся гіганцкі пралом, закрыць які ў кароткі тэрмін гітлераўцы не маглі. Савецкія войскі атрымалі магчымасць наступаць далей.

4 ліпеня пачаўся другі этап наступальнай аперацыі па вызваленні Беларусі. У адпаведнасці з дырэктывай Стаўкі Вярхоўнага Галоўнакамандавання войскі 3-га Беларускага фронту атры-

малі загад: галоўны ўдар нанесці на Вільнюскім напрамку, дапаможны – на Лідскім.

4-ы вучань. Праз тэрыторыю Смаргонскага раёна наступалі тры арміі: 5-я пад камандаваннем генерал-палкоўніка М. І. Крылова, 11-я гвардзейская пад камандаваннем генерал-маёра К. М. Галіцкага і 5-я гвардзейская танкавая пад камандаваннем маршала бранятанкавых войскаў П. А. Ротмістрава. Умоўнай мяжой паміж арміямі была шаша Смаргонь – Ашмяны.

3-і вучань. З боку Вілейкі ў напрамку горада Смаргоні наступаў 3-і гвардзейскі Сталінградскі механізаваны корпус пад камандаваннем генерал-палкоўніка В. Ц. Абухава ў складзе 35-й танкавай брыгады пад камандаваннем генерал-маёра А. А. Асланава і 7-й гвардзейскай механізаванай брыгады пад камандаваннем палкоўніка М. І. Радзіёнава.

4-ы вучань. Фашысты ўмацоўвалі Смаргонь, бо планавалі затрымаць тут савецкія часці, каб выйграць час і падрыхтавацца да абароны Вільнюса. Але іх супраціўленне было адразу зламана. Захапіўшы плацдарм на левым беразе ракі Віліі, дывізія 3-га корпуса ў 9 гадзін раніцы 4 ліпеня 1944 г. пачала наступленне на Смаргонь, і да 15.00 горад быў вызвалены.

3-і вучань. У баях за вызваленне горада вызначыліся экіпажы танкаў 35-й дывізіі, якія захапілі плацдарм і ўтрымлівалі яго да падыходу асноўных сіл дывізіі. Адным з першых у горад уварваўся танк гвардыі старшага лейтэнанта В. А. Музырава. Мужна змагаліся артылерысты-знішчальнікі процітанкавай батарэі старшага лейтэнанта І. І. Біцюцкага.

4-ы вучань. Гераічна змагаўся камандзір танка 7-й брыгады лейтэнант Л. І. Царэнка. Яго танкісты знішчылі 2 нямецкія гарматы, некалькі аўтамашын і іншую тэхніку. За подзвігі, здзейснення І. А. Царэнкам пры вызваленні Лепеля, Вілейкі, Смаргоні, Шаўляя і Елгавы, яму прысвоена званне Героя Савецкага Саюза.

3-і вучань. 6 ліпеня 16-я гвардзейская стралковая дывізія вяла баявыя дзеянні на тэрыторыі Смаргоншчыны і 7 ліпеня выйшла на рубяж Васюкі – Кушляны – Стымоні – Глінна – Вялікая Мыса. Баі за Крэва вёў 53-і гвардзейскі стралковы полк 18-й гвардзейскай стралковай дывізіі 36-га гвардзейскага стралковага корпуса і воіны 5-й гвардзейскай танкавай арміі. У сем гадзін раніцы 7 чэрвеня Крэва было вызвалена.

4-ы вучань. У вызваленні раёна бралі ўдзел партызанскія брыгады імя Суворова (камандзір А. П. Аўсяннікаў) і “Народныя мсціўцы” імя Варанянскага (камандзір Г. Ф. Пакроўскі), атрад імя Фрунзе брыгады імя Будзённага (камандзір М. М. Міхайлюк), Смаленскі партызанскі полк (камандзір І. Ф. Спадчыкаў), спецгрупа “Бура” (камандзір М. А. Міхайлашаў).

3-і вучань. 8 ліпеня 1944 г. Смаргонскі раён быў поўнасьцю вызвалены. У гонар воінаў, якія вызвалялі Смаргонь, за 4 км ад горада на правым беразе ракі Віліі ў 1976 г. узведзены помнік “Пераправа”. (На экране – выява помніка.)

2-і вядучы. Здалёк прыцягвае да сябе ўвагу шыльда, размешчаная на будынку раённага аддзела ўнутраных спраў: “Работникам милиции, павшим в борьбе за свободу нашей Родины / Каминский А. А. 1919 – 1944 гг. / Сташкевич А. Н. 1917 – 1945 гг. / Ермолович С. И. 1914 – 1945 гг. / Памяти павших будем достойны”.

Работнікі міліцыі свята ўшаноўваюць памяць пра сваіх калег-землякоў, якія ратавалі наш край ад ворагаў у час Вялікай Айчыннай вайны. У будынку РАУС створаны музей, дзе сабраны матэрыялы пра міліцыянераў – удзельнікаў Вялікай Айчыннай вайны.

Бяспрашным мсціўцам называюць смаргонцы Аляксандра Камінскага. У 1940 г. пасля заканчэння міліцэйскіх курсаў быў прызначаны апэратыўным упаўнаважаным Ашмянскага аддзела міліцыі. Сярод работнікаў міліцыі і насельніцтва за добрасумленныя адносіны да службовых абавязкаў ён карыстаўся заслужаным аўтарытэтам.

У час Вялікай Айчыннай вайны А. Камінскі ўстанавіў сувязь з мінскім падполлем. Па заданні партызанскага штаба паступіў на службу ў нямецкую паліцыю, каб мець магчымасць аказваць партызанам дапамогу зброяй і інфармацыяй. Гітлераўцы хутка заўважылі, што прападае зброя. Падазрэнне легла на Аляксандра. Яго затрымалі. Але ў час канваіравання яму ўдалося ўцячы. Пачалося новае жыццё. Аляксандр разам з іншымі партызанамі ўдзельнічаў у баявых апэрацыях спецгрупы “Мсціўцы”.

Не раз вызначаўся ў барацьбе з ворагам бяспрашны партызан Аляксандр Камінскі. І ўжо незадоўга да вызвалення Мінска, выконваючы заданне камандавання спецгрупы, трапіў у акружэнне і загінуў. Яго імем названа Крэўская сярэдняя школа, вуліца Вілейская перайменавана ў вуліцу А. Камінскага.

1-ы вядучы. Наступны наш прыпынак каля будынка “Беларусбанка”. Тут размешчана мемарыяльная дошка ў памяць аб ахвярах яўрэйскага гета. Дошка ўстаноўлена на сродкі беларускіх яўрэяў з Ізраіля. На дошцы надпіс: “Вечная памяць вязням яўрэйскага гета, / Загінуўшым ад рук нямецка-фашысцкіх захопнікаў / У гады Вялікай Айчыннай вайны / 1941 – 1945 гг.”.

5-ы вучань. Адным з самых жажлівых злачынстваў фашысцкага акупацыйнага рэжыму быў генацыд у адносінах да жыхароў яўрэйскага нацыянальнасці. Звярыную палітыку знішчэння яўрэяў гітлераўцы пачалі ажыццяўляць з першых дзён акупацыі на Смаргоншчыне.

Па дадзеных Надзвычайнай дзяржаўнай камісіі па расследаванні злачынстваў нямецка-фашысцкіх захопнікаў на тэрыторыі раёна, гета ў Смаргоні было створана ў кастрычніку 1941 г. У гета былі сагнаны 3280 чалавек яўрэйскага насельніцтва з горада і навакольных вёсак, акрамя Солаў і Крэва, дзе былі свае гета.

Ужо да канца першага года вайны яўрэяў са Смаргонскага гета пачалі асобнымі партыямі перапраўляць у іншыя гета і канцлагеры, частка іх была накіравана ў Ашмянскае гета. Крывавым днём для іх стала дата 22 кастрычніка 1941 г. На ўскраіку лесу за вёскай Зялёнкай былі расстраляны больш за 500 чалавек. Усяго 878 вязняў гета сталі ў Смаргоні ахвярамі фашызму.

На Нюрнбергскім працэсе над галоўнымі ваеннымі злачынцамі Другой сусветнай вайны былі абнародаваны жудасныя лічбы ахвяр фашызму, сярод якіх 6 млн чалавек, знішчаных за прыналежнасць да яўрэйскага нацыянальнасці. На працэсе ў якасці сведкі выступаў ураджэнец Смаргоні пісьменнік Аўраам Суцкевер. 38 хвілін гаварыў ён пра жудасці, якія тварыліся ў гета. Яўрэі Смаргонскага абшчыны прынялі пакутніцкую смерць ад рук фашыстаў у Панары, Залессі, Ашмянах, Вільнюсе, Шэмбергу, Штудгофе, Берген-Бельзене, Дахау, Бухенвальдзе.

6-ы вучань. На тэрыторыі, дзе сёння знаходзіцца Смаргонская раённая бальніца, у гады Вялікай Айчыннай вайны быў лагер для ваеннапалонных і гета. Тут жа праводзіліся масавыя пахаванні.

Прозвішчы вязняў гета запісаны ў жалобных кнігах, якія захоўваюцца ў музеі Смаргоні і ў Ізраілі. А ў памяць аб тых ахвярах на месцы былога гета змешчана мемарыяльная дошка з надпісам на іўрыце і на беларускай мове.

5-ы вучань. Другі мемарыяльны знак – перад уваходам у будынак цэнтральнай раённай бальніцы. У цэнтры яго – звон, спавіты калючым дротам. І надпіс аб тым, што тут знаходзіўся лагер ваеннапалонных. Лагер дзейнічаў са жніўня 1941 да 1943 г. За калючым дротам утрымлівалася больш за тысячу чалавек. Па матэрыялах абследавання брацкай магільні ўстаноўлена, што ў Смаргонскім лагеры загінулі 320 чалавек.

У 90-я гг. XX ст. протаіерэй Анатоль Разановіч арганізаваў будаўніцтва храма-капліцы на тэрыторыі бальніцы. Храм быў асвечаны 9 верасня 2000 г. у гонар абраза Божай Маці “У жалобах і смутках Суцяшэнне”. Сціплая па сваім памеры капліца, якая ўпрыгожыла тэрыторыю раённай бальніцы, прыцягвае да сябе ўвагу ўсё большай колькасці людзей, якія шукаюць дарогу да Бога. У апошнія дзевяць гадоў тут узносяцца малітвы да нябёсаў аб нявінна забітых і заўчасна загінулых, тут знаходзяць суцяшэнне і надзею на выздараўленне хворыя і іх сваякі.

6-ы вучань. Апошні прыпынак, які мы з вамі зробім, будзе ў гарадскім парку, дзе знаходзіцца магіла Аляксандра Іванова. (*На экране – выява магілы.*)

У нататцы “У няроўнай сутычцы” за 19 снежня 1964 г. супрацоўнік Віцебскага ўпраўлення КДБ, лепшы сябар Іванова А. І. Чылімаў распавядае: «Увосень 1949 г. была выяўлена адна банда колькасцю восем чалавек у вёсцы Вялікая Мыса. Бандыты былі ўзброеныя вінтоўкамі, гранатамі, ручнымі кулямётамі. Праз аднаго надзейнага чалавека даведаліся, што бандыты будуць уначы ў адну з субот мыцца ў лазні. Вырашана было ўзяць іх жывымі. Як толькі прыцямнела, мы ўпяцёх падпаўзлі і акружылі лазню, захапіўшы без шуму вартавога, ад якога даведаліся, што астатнія сем бандытаў мыюцца ў лазні і ўся зброя пры іх. Утрох мы пракраліся ў прылазнік, а трое аператыўных работнікаў засталіся з захопленым вартавым каля лазні. Аляксандр ірвануў на сябе дзверы лазні і крыкнуў: “Рукі ўверх, кідаю гранату!” Адзін з бандытаў схапіў вінтоўку, але стрэліць не паспеў – быў тут жа забіты. Астатнія паднялі рукі ўверх».

Так былі захоплены жывымі сем мацёрых бандытаў. За гэтую аперацыю Аляксандр Сцяпанавіч у 1949 г. быў узнагароджаны імянным гадзіннікам, які зараз захоўваецца ў школьным музеі.

3 жніўня 1950 г. як самага вопытнага чэкіста А. Іванова паслалі на выкананне аператыўнага задання па ліквідацыі банд у мястэчку Войстам нашага раёна. У тую фатальную раніцу недалёка ад вёскі Войстам адважны разведчык завязаў няроўны бой з пяццю бандытамі і гераічна загінуў.

Аляксандр Іваноў, адданы сын сваёй Радзімы, пахаваны з воінскімі ўшанаваннямі ў Смаргонскім гарадскім парку. Яго імя было прысвоена піянерскай дружыне гімназіі № 4 горада Смаргоні.

А зараз мы прапаноўваем вашай увазе віктарыну. Адказы будуць ацэнены журы.

ВІКТАРЫНА

Ці ведаеце вы гісторыю Смаргоншчыны?

1. Назавіце самы старажытны на Смаргоншчыне помнік архітэктуры. (*Крэўскі замак. Пабудаваны ў XIV ст.*)

2. З французскім войскам, што адступала, у 1812 г. быў у Смаргоні будучы знакаміты пісьменнік. Назавіце яго імя. (*Стэндаль.*)

3. Калі на Смаргоншчыне пасяліўся Міхал Клеафас Агінскі? Што вам вядома пра яго? (*Міхал Клеафас Агінскі пасяліўся ў 1802 г. у мястэчку Залесе і пражыў тут да 1822 г. Ён вядомы як сенатар, тайны саветнік, дыпламат, кампазітар, вучоны, мецэнат.*)

4. Хто такі Аляксандр Дзяруга? Чым знакаміты гэты чалавек? (*Адказ у змесце мерапрыемства. – Заўвага рэд.*)

5. Як называлі горад Смаргонь пасля Першай сусветнай вайны? (*Мёртвы горад.*)

6. Які вядомы беларускі паэт жыў у Солах? (*Мар’ян Дукса.*)

7. Калі і дзе ў гады Вялікай Айчыннай вайны адбыліся абарончыя баі за Смаргонь? (*25 чэрвеня 1941 г. невялікая група курсантаў Вільнюскага пяхотнага вучылішча каля вёскі Гавуці Сольскага с/с аказала ўпартае супраціўленне немцам.*)

8. Назавіце прозвішча генерал-маёра танкавых войск, Героя Савецкага Саюза, удзельніка вызвалення Смаргоні ў часы Вялікай Айчыннай вайны. (*Азі Ахадавіч Асланаў.*)

9. Назавіце знакамітых ураджэнцаў Смаргонскай зямлі. (*Францішак Багушэвіч – пісьменнік, рэвалюцыянер-дэмакрат; Уладзімір Някляеў – паэт, ганаровы грамадзянін горада Смаргоні; Мар’ян Дукса – паэт; Міхал Клеафас Агінскі – кампазітар, вучоны, дыпламат; Мечыслаў Карловіч – кампазітар; Віктар Роўда – народны артыст БССР, дырыжор нацыянальнага хору, ганаровы грамадзянін горада Смаргоні; Уладзімір Церабун – скульптар, ганаровы грамадзянін горада Смаргоні; Арсень Ліс – вучоны, пісьменнік; Уладзімір Шчасны – літэратуразнаўца, дыпламат, ганаровы грамадзянін горада Смаргоні.*)

10. Што вы ведаеце пра Пятра Балыша, у гонар якога названа адна з вуліц Смаргоні? (*Воін-інтэрнацыяналіст, які загінуў у Афганістане, ураджэнец вёскі Суцькава Смаргонскага раёна.*)

1-ы вядучы. Багаты на важныя падзеі і слаўныя імёны невялікі куточак беларускай зямлі, што завецца Смаргоншчынай. Умеюць тут любіць, шанавальні і помніць. Добра вядома кожнаму смаргонцу, што памяць – гэта наша плата за ўратаваную зямлю, за пралітую кроў, за аддадзеныя жыцці суайчыннікаў.

Памяць наша – гэта напамін усім нам, што на свеце ёсць смерць, гора...

Ведаюць нашы землякі і тое, што, каб стварыць будучае, трэба ведаць і помніць мінулае.

Мы не маем маральнага права забыць сваю мінуўшчыну, бо мы жывём, пакуль помнім. Моладзь Смаргоні з цікавасцю вывучае гісторыю свайго краю. Аб гэтым сведчылі вашы адказы на пытанні віктарыны.

2-і вядучы. Сённяшняя сустрэча заканчваецца. Але знаёмства з гісторыяй Смаргоншчыны будзе працягвацца. Нам ёсць пра што расказаць, ёсць чым ганарыцца. Нам перадаваць наступным пакаленням слаўную гісторыю свайго краю.

Падрыхтавалі настаўнікі беларускай мовы і літаратуры
ДУА “Гімназія № 4 г. Смаргонь”
Лілія БУКЛІС, Таццяна ВАЛАДЗЬКО,
Таццяна МАНЧАК, Людміла РАДЗІЁН,
Ганна РУДАЯ, Данута СКРОБАВА.

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ І СУСВЕТНАЯ КУЛЬТУРА

З гісторыі друкаванага слова

Мікола НОВІК

ЗАЛАТЫ ВЕК БЕРАСЦЕЙСКОЙ ДРУКАРНІ

Усе народы маюць у сваёй гісторыі перыяды, да якіх наступныя пакаленні будуць неаднойчы звяртацца ў пошуках ідэалаў і сваіх каранёў. Для беларусаў гэта XVI ст., час, які нарадзіў сапраўдных тытанаў духу, асветнікаў і дзяржаўных дзеячаў: Францыска Скарыну, Сымона Буднага, Васіля Цяпінскага, Мікалая Радзівіла Чорнага, Льва Сапегу, Астафея Валовіча. Гэта эпоха Рэфармацыі і Адраджэння. Менавіта Рэфармацыя стала адной з прычын імклівага развіцця культуры, эканомікі, філасофскай і юрыдычнай думкі. У той час у Беларусі сфарміравалася унікальная для Еўропы рэлігійная талерантнасць, якая з'яўлялася і з'яўляецца адной з найгалоўнейшых каштоўнасцей нашага грамадства.

XVI стагоддзе стала пераломным у грамадска-палітычным, сацыяльным, культурным і духоўным жыцці многіх народаў Еўропы. Большасць еўрапейскіх краін ад пачатку XVI ст. была ахоплены шырокім антыкаталіцкім рухам. Гэты рух даў пачатак пратэстантызму – адной з моцных і ўплывовых галін хрысціянства. Пратэстантызм, які супрацьпаставіў сябе каталіцызму, абапіраўся на тры галоўныя прынцыпы: абсалютны аўтарытэт Бібліі як крыніцы веравучэння (адмаўляюцца пастановы царкоўных сабораў і папы рымскага), святарства ўсіх вернікаў (кожны вернік мае права на сувязь з Богам без пасрэдніцтва царквы і духавенства), выратаванне асабістай верай. Галоўнае месца ў ідэалогіі пратэстантызму займала вучэнне пра тое, што для збаўлення душы не патрабуецца пасрэдніцтва іерархічнай царквы (у яе каталіцкай традыцыі). Збаўленне дасягаецца не вонкавымі праявамі рэлігійнасці (не *“добрымі справамі”*), а ўнутранай верай кожнага (прынцып *“апраўдання верай”*, упершыню сфармуляваны Марцінам Лютэрам). Усе вернікі прызнаюцца роўнымі перад Хрыстом. Адмаўляецца культ святых, шанаванне абразоў, манаства, бяшлюбнасць духавенства. Пастар разглядаецца не як пасрэднік паміж Богам і чалавекам, а як прапаведнік Слова Божага, які дапамагае верніку дасягнуць *“унутранай перакананасці”*. Крыніцай веравучэння з'яўляецца Біблія. Набажэнства вядзецца на роднай мове вернікаў.

Разам з тым таінствы хрышчэння і прычасця набліжаныя да іх каталіцкага тлумачэння.

Рэфармацыя адыграла ў гісторыі Еўропы прагрэсіўную ролю. Яна прынесла з сабой новае мысленне, новую культуру, шырокае распаўсюджанне Бібліі на нацыянальных мовах, паспрыяла развіццю навукі. У эканамічным жыцці Рэфармацыя адкрыла шлях да прадпрымальніцтва, развіцця прамысловасці, гандлю і фінансавай сферы, пахіснула феадальны парадак у Еўропе.

У другой чвэрці – сярэдзіне XVI ст. ідэі Рэфармацыі сталі пашырацца і ў Беларусі, дзе знаходзілі жывы водгук. Спрыялі гэтаму шчыльныя кантакты з Еўропай. Моладзь з Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага (далей ВКЛ), якая павучылася за мяжой (галоўным чынам, у нямецкіх універсітэтах) ці пабывала пры еўрапейскіх дварах, пасля вяртання на радзіму распаўсюджвала ў сваёй краіне ідэі вялікіх рэфарматараў касцёла, найперш Марціна Лютэра (1483 – 1546) і Жана Кальвіна (1509 – 1564). Пашырэнне рэфармацыйных настрояў у Беларусі вызначылі палітычныя інтарэсы арыстакратыі, перспектыўнасць Рэфармацыі для ўмацавання дзяржаўнай ідэнтычнасці ВКЛ, а таксама прывабнасць дэмакратычных прынцыпаў арганізацыі кальвінскага касцёла ў вачах шляхты.

Пачатак Рэфармацыі ў ВКЛ паклалі магутныя Радзівілы. Важнай падзеяй стаў пераход у 1553 г. з каталіцтва ў пратэстантызм вялікага канцлера і віленскага ваяводы Мікалая Радзівіла Чорнага (1515 – 1565) і гетмана найвышэйшага Мікалая Радзівіла Рудога (1512 – 1584). За імі адзін за другім сталі пакідаць каталіцкі касцёл і праваслаўную царкву іншыя паны – Кішкі, Сапегі, Хадкевічы, Валовічы, Саламярэцкія, Гарнастаі, Корсакі.

У тым жа 1553 г. Мікалай Радзівіл Чорны, староста берасцейскі, заклаў у горадзе першы на тэрыторыі Беларусі кальвінскі збор і заснаваў друкарню. Гэты найбагацейшы магнат стаў галоўным прыхільнікам Рэфармацыі ў Беларусі.

Мікалай Радзівіл Чорны належаў да роду, які ў XVI ст. хутка набіраў палітычную і эканаміч-

ную моц. З часам Радзівілы сталі самым буйным магнацкім родам герба “Трубы” (“Тромбы”) у ВКЛ. Прадстаўнікі гэтага роду ў XV – XVIII стст. займалі ў дзяржаве высокія адміністрацыйныя і вайсковыя пасады. Пасля трох падзелаў Рэчы Паспалітай і далучэння Беларусі да Расійскай імперыі Радзівілы ў канцы XVIII – пачатку XX ст. уваходзілі ў склад арыстакратыі Расіі, Прусіі і Аўстрыі, валодалі маёнткамі ў Францыі і Італіі. У сярэдзіне XVI – першай палове XVIII ст. займалі дамінуючае становішча сярод магнатаў ВКЛ у эканамічным і палітычным жыцці.

Першым гістарычна вядомым носьбітам прозвішча быў Радзівіл Осцікавіч (памёр у 1477 г.), маршалак земскі, ваявода трокскі, кашталян віленскі. Прыняўшы хрысціянства, ён пакінуў паганскае імя ў якасці прозвішча сваім сынам: Мікалаю, Яну, Войцаху (Альбрэхту) і Юрыю. Унук Радзівіла Осцікавіча, сын Мікалая Старога Мікалаі Радзівіл (каля 1470 – 1521) незадоўга да смерці, у 1518 г., атрымаў ад імператара Свяшчэннай Рымскай імперыі Максімільяна I тытул князя. Гэтая найстарэйшая лінія роду згасла ў 1542 г. Малодшая лінія, ад Юрыя, праіснавала да 1669 г. Сярэдняя лінія, родапачынальнікам якой стаў Ян Радзівіл Барадаты (1474 – 1522), у мужчынскім пакаленні спынілася ў 1813 г., а ў больш маладых адгалінаваннях працягвае шасцівяковую гісторыю роду да нашага часу. Сын Яна Мікалаі Радзівіл Чорны (1515 – 1565) паўторна, у 1547 г., атрымаў княжацкі тытул, распаўсюджаны на ўвесь род. Займаючы пасады канцлера ВКЛ, ваяводы віленскага, прыняў у 1553 г. кальвінізм і зрабіўся заўзятым яго прыхільнікам і фундатарам. У 1563 г. з яго ініцыятывы ў Берасці была надрукавана Біблія, вядомая сёння як “*Радзівілаўская*”.

На хвалі рэфармацыйнага руху пасля амаль трыццацігадовага перапынку ў Беларусі аднавілася кнігадрукаванне. Як ужо адзначалася вышэй, для прапаганды рэфармацыйных ідэй у 1553 г. пры падтрымцы Мікалая Радзівіла Чорнага ў Берасці была заснавана першая (пасля Скарынавай у Вільні) у сучасных межах Беларусі друкарня. У горадзе яна праіснавала да 1616 г., пасля езуіты перавезлі яе ў Вільню.

У Берасці працавалі запрошаныя Радзівілам з Польшчы друкары Бярнар Ваявудка, Станіслаў Мурмеліус, а таксама таленавіты паэт, перакладчык і кампазітар Цыпрыян Базылік. Было выпушчана ў свет перакладзенае на польскую мову Святое Пісанне (Стары і Новы Запавет), а потым і іншыя выданні – разам каля 40 найменняў. У адрозненне ад лютэранаў, якія ў сваёй дзейнасці выкарыстоўвалі мовы карэнных народаў, кальвіністы амаль выключна карысталіся польскай, хоць у той час у ВКЛ беларуская мо-

Мікалаі Радзівіл
Чорны.
Гравюра
Г. Ляйбовіча.

ва была афіцыйнай, дзяржаўнай, на ёй пісаліся летапісы, хронікі, свецкія і царкоўныя творы, статуты, граматы, сеймавыя пастановы, вялося справаводства і судаводства.

Пасля Люблінскай уніі польская мова стала сродкам міжнародных зносін у Рэчы Паспалітай, мовай літаратуры і высокай культуры, выконвала ролю своеасаблівай *lingua franca** Усходняй Еўропы. Таму з пратэстанцкіх друкарняў Беларусі кнігі выходзілі, за рэдкім выключэннем, па-польску. Фактычна да сярэдзіны XVII ст. яны выдалі на “простай” мове толькі тры кнігі.

Берасцейская друкарня размяшчалася на рынкавай плошчы. Усяго ў друкарні было выдадзена больш за 40 рэлігійных, гістарычных, прававых і палемічных кніг на польскай і лацінскай мовах, якія вылучаліся густоўнасцю і якасцю афармлення, у іх шырока выкарыстоўвалася рэнесансная графіка, наборны арнамент, застаўкі, канцоўкі, фігурная ксілаграфія, гатычны шрыфт. Адно з першых берасцейскіх выданняў – “*Малы Катэхізіс*” – прызначалася “для народа простага”, што адпавядала пратэстанцкай традыцыі. Тут друкаваліся не толькі рэлігійныя, але і свецкія кнігі. У Берасці былі выдадзены першыя ў Беларусі юрыдычна-прававыя творы: “*Артыкулы магдэбургскага права*” і “*Судовы працэс*” Б. Гроіцкага, першы друкаваны публіцыстычны твор пад назвай “*Два лісты*” – пасланне папскаму нунцыю ў Польшчы ад імя Мікалая Радзівіла Чорнага. Папскі нунцый Алаіз Ліпаман прыбыў у Вільню для барацьбы з Рэфармацыяй і беспаспяхова спрабаваў схіліць Жыгімонта III Аўгуста да рэпрэсіўных акцый супраць пратэстантаў. Паводле некаторых звестак, нунцый прапанаваў кара-

* *Lingua franca* – мова, якая выкарыстоўваецца як сродак дзелавых і культурных зносін паміж людзьмі, што гавораць на розных мовах. – *Заўвага рэд.*

Мікола Аляксандравіч Новік – мовазнаўца. Кандыдат філалагічных навук (2003). Закончыў філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, аспірантуру пры Інстытуце мовазнаўства імя Я. Коласа НАН Беларусі (1997). Выкладаў беларускую мову ў Брэсцкім дзяржаўным ўніверсітэце, Будапешцкім ўніверсітэце імя Лоранда Этвеша (Венгрыя). Цяпер – настаўнік беларускай мовы і літаратуры Малазводскай базавай школы Брэсцкага р-на. Супрацоўнічае з Віленскім педагагічным ўніверсітэтам (Літва). Даследуе пытанні гісторыі і культуры беларускай літаратурнай мовы.

лю зняць галовы некалькім найбольш знатым “ерэтыкам”, але Жыгімонт III Аўгуст адказаў, што ён пануе над вольным народам і яго ўлада абмежавана законам. Ліпаман звярнуўся з пасланнем таксама да Мікалая Радзівіла Чорнага, у якім заклікаў яго вярнуцца на шлях каталіцкай веры. Дзейнасць нунцыя выклікала абурэнне сярод шляхты, што пільна аберагала свае вольнасці. Ад імя Радзівіла нунцыю было адпраўлена пасланне, што змяшчала рэзкія закіды супраць папства і каталіцкай царквы. Аўтарамі паслання, хутчэй за ўсё, былі асабісты сакратар князя, польскі лексікограф Ян Мачыньскі або Пётр Павел Вергеры. Гэтае ліставанне на лацінскай і нямецкай мовах выйшла ў 1556 г. у Кёнігсбергу, а ў 1559 г. у перакладзе на польскую мову Мікалая Рэя – у Берасці. Выданне мела вялікі грамадскі рэзананс, дзейнасць нунцыя была ўспрынята як бесцерымоннае ўмяшанне ва ўнутраныя справы краіны, і ён быў вымушаны пакінуць гэтае, паводле ягоных слоў, “некла” і вярнуцца ў Рым.

У 1569 г. з друкарні выйшаў гістарычны твор М. Барлетыюса, перакладзены на польскую мову Цыпрыянам Базылікам і Андрэем Воланам, **“Пра жыццё і слаўныя справы Георга Кастрыёта...”** – героя вызваленчай барацьбы балканскіх народаў супраць турэцкага прыгнёту. У прадмове, напісанай Базылікам, апяваюцца шляхецкія вольнасці: *“Хай выхваляюцца вучоныя італьянцы навукамі, якія даўно там квітнеюць, і багатымі зборамі тых пладоў, якія тут не растуць, хай выхваляюцца ганарлівыя немцы і ўмелыя флан্দар рознымі тонкімі рамёствамі, хай выхваляюцца заможныя француз багачыямі і незлічонымі даходамі, хай выхваляюцца доблесныя вугора і імклівыя мужны іспанцы усім тым, што ўзвышае іх над іншымі народамі. Не могуць яны пахваліцца тымі вольнасцямі, якімі ганарыцца Польшча”*. Выказваецца таксама спачуванне *“сынам і братам нашым агульнага з намі славянскага народа”* (сербам, харватам, далматам), што страцілі сваю вольнасць пад турэцкай тыраніяй. У перакладзе Базыліка выйшла таксама **“Гісторыя жорсткіх ганенняў царквы Божай”**

(1567), у якой з гуманістычных пазіцый асуджалася рэлігійная нецярпімасць у некаторых заходнееўрапейскіх краінах. На адной з гравюр кнігі паказана жорсткае пакаранне смерцю.

Асобнае месца ў гісторыі берасцейскага кнігадрукавання займае песенная творчасць. З берасцейскай друкарні выйшаў **“Берасцейскі канцыял”** (або **“Песні хвал Боскіх”**), (1558) – першы друкаваны нотны зборнік у Беларусі, складзены Янам Зарэмбам. Некаторыя песні

прызначаліся аматарам г. зв. *фігурных* спеваў. Музыку да “Канцыяла” напісалі Цыпрыян Базылік і Вацлаў з Шаматул. Менавіта пад кіраўніцтвам Цыпрыяна Базыліка берасцейская друкарня дасягнула найвышэйшага росквіту.

Выдатнае месца ў гісторыі кнігадрукавання ў Беларусі займае выданне кальвінскай **“Берасцейскай (або “Радзівілаўскай”) Бібліі”**, якая была надрукавана ў берасцейскай друкарні ў 1563 г. па ініцыятыве і на сродкі Мікалая Радзівіла Чорнага. Згаданая Біблія ўяўляе сабой поўны тэкст Святога Пісання на польскай літаратурнай мове XVI ст. Над яе рэдакцыяй і перакладам працавалі запрошаныя Мікалаем Радзівілам Чорным многія знакамітыя тэолагі і літаратары. Выданне вызначалася манументальнасцю, багаццем мастацкага афармлення, яскравым рэнесансавым абліччам. Тут змешчаны поўныя тэксты Старога і Новага Запаветаў.

Гэтая Біблія стала адным з самых поўных і дасканалых выданняў свайго часу на тэрыторыі ВКЛ. У ёй 738 старонак, 14 гравюр-ілюстрацый. З вялікім майстэрствам выкананы застаўкі, віньетки, загалюныя літары-ініцыялы. На палях старонак размяшчаюцца каментарыі да тэксту. Гравюры “Патоп”, “Калены Ізраілевы”, “Фантан” прызнаны шэдэўрамі беларускай графікі. На першай старонцы Бібліі размешчана выява герба роду Радзівілаў. Далей ідуць прысвячэнні каралю і вялікаму князю Жыгімонту Аўгусту, прадмова, тэксты Старога і Новага Запаветаў, каляндар чытанняў. Упершыню ў гісторыі кнігадрукавання ў Беларусі ў “Берасцейскай Бібліі” змешчаны пррадметны паказальнік. Асобнікі ці фрагменты гэтага рэдкага выдання, якія дайшлі да нашага часу, складаюць прадмет гонару бібліятэк і архіваў Мінска, Вільнюса, Кракава, Масквы, Санкт-Пецярбурга.

Пазней у берасцейскай друкарні выйшлі **“Псалтыр”**, антыкаталіцкая кніга **“Пратэй”**. Ананімная **“Гутарка паляка з ліцвінам”** закралала важныя дзяржаўныя і грамадска-палітычныя праблемы Польскага каралеўства і Вялікага княства Літоўскага напярэдадні падпісання Люблінскай уніі.

У 1570 г. друкарня ў Берасці спыніла сваё існаванне. Берасцейскія выданні – найвялікшая рэдкасць. Але і тыя, што захаваліся да нашых дзён, дазваляюць весці гаворку пра вялікае значэнне берасцейскай друкарні ў гісторыі кнігадрукавання на тэрыторыі не толькі Беларусі, але і Польшчы, Літвы, Украіны.

Берасцейскае ваяводства, у якое ўвайшоў і Берасцейскі павет, было ўтворана ў 1566 г. Горад паступова пашыраў свае межы. У 1566 г. ён складаўся з трох асноўных частак: *замка* (на месцы дзядзінца старадаўняга Берасця), *места* – асноўнай гарадской тэрыторыі (на востраве, утвораным Заходнім Бугам і рукавамі Мухаўца) і *“Замухавечча”* (на правым беразе Мухаўца). Магістрат, суд, рынкавая плошча, цэрквы і кляштары, дамы заможных гараджан размяшчаліся ў замкавай частцы горада. *Места* і *замак* былі злучаны мостам. На святанні кожнага дня на замкавай вежы іграў трубач. У Берасці пражывалі муляры, друкары, лекары, залатары, збройнікі, бляхары, шкладувы, дойліды, ігольшчыкі, шапачнікі, жывапісцы і нават скамарохі. Пасля смерці Мікалая Радзівіла Чорнага берасцейскім старостам быў прызначаны Астафей Валовіч – вядомы дзяржаўны і грамадскі дзеяч ВКЛ, гуманіст, асветнік, мецэнат, адзін з аўтараў другога выдання Статута ВКЛ 1566 г. – зводу асноўных законаў краіны.

Люблінская унія (1569) аб’яднала ВКЛ і Польшчу ў федэратыўную дзяржаву Рэч Паспалітую. У гэты перыяд у дакументах Берасце побач са старою назваю часта згадваецца пановаму – Брэст-Літоўскі. Канцлер ВКЛ, вядомы палітычны дзеяч свайго часу Леў Сапега, працаваў у 1588 г. на беларускай мове трэцяе выданне Статута, у якім быў замацаваны аўтаномны палітыка-прававы статус ВКЛ у складзе Рэчы Паспалітай. Люблінская унія спрыяла ўмацаванню пазіцый каталіцызму. Дзякуючы падтрымцы кіраўніцтва царквы, дзяржавы, горада ў Берасці атрымалі шырокае распаўсюджанне каталіцкія манаскія ордэны аўгустынцаў, базыліян, брыгітак, дамініканцаў, езуітаў, трынітарыяў і інш. Усе яны атрымлівалі значныя зямельныя надзелы, будавалі касцёлы і кляштары, адчынялі пры іх школы.

Распаўсюджанне каталіцызму выклікала незадаволенасць мясцовага насельніцтва. Пры праваслаўных цэрквах і манастырах сталі ўтварацца брацтвы – рэлігійныя культурныя аб’яднанні, якія вялі актыўную культурна-асветніцкую дзейнасць. У 1591 г. пры Мікалаеўскай царкве было заснавана праваслаўнае брацтва, у якое ўвайшлі гараджане рознага сацыяльнага паходжання. Пры царкве пачала дзейнічаць школа. Сюды з Львова прыязджае працаваць

настаўнікам вядомы педагог Лаўрэнцій Зізаній Тустаноўскі. У Берасці ён падрыхтаваў да друку першы ў Беларусі і Украіне буквар – *“Азбуку”*. Яна складаецца з алфавіта, двухлітарных і трохлітарных складоў, малітваў для чытання, тлумачэнняў малітваў, тлумачальнага слоўніка *“Лексіка”*. У брацкай школе выкладалі багаслоўе, граматыку, арыфметыку, геаметрыю, дыялектыку, рыторыку, астраномію і музыку, стараславянскую, беларускую, грэчаскую, лацінскую і польскую мовы. Вялікая ўвага аддавалася маральнаму выхаванню. У адрозненне ад большасці навучальных устаноў Еўропы ў Брэсцкай брацкай школе практычна не выкарыстоўвалася пакаранне розгамі.

На царкоўным саборы ў Мікалаеўскай царкве ў 1596 г. абвешчаецца Берасцейская унія, якая аб’яднала на тэрыторыі Рэчы Паспалітай праваслаўную і каталіцкую цэрквы.

Уздым рэфармацыйнага руху ў Вялікім княстве Літоўскім у 50 – 60-я гг. XVI ст. адбіўся на станаўленні новых формаў духоўнай культуры, зацвярдзенні новага светапогляду, развіцці секулярызацыйных тэндэнцый. Як слушна адзначыў польскі даследчык Я. Тазбір, рэфармацыйны рух зрабіў большы ўплыў на развіццё грамадска-палітычнай думкі, чым на тэалогію, меў большае дачыненне да культурных змен, чым да росквіту рэлігійнага жыцця. Распаўсюджанне рэфармацыйнай ідэалогіі садзейнічала развіццю кнігадрукавання. Рэфармацыйнае кнігадрукаванне ў Беларусі ўзнікла практычна адначасова з фарміраваннем рэфармацыйнай царквы.

На жаль, большая частка рэфармацыйных старадрукаў сёння знаходзіцца ў фондах бібліятэк Польшчы (Нацыянальная бібліятэка ў Варшаве, Асалінеум у Вроцлаве, бібліятэка Чартарыйскіх у Кракаве), Літвы (Нацыянальная бібліятэка імя М. Мажвідаса ў Вільнюсе, Цэнтральная бібліятэка Акадэміі навук Літвы, Навуковая бібліятэка універсітэта ў Вільнюсе), Расіі (Расійская дзяржаўная бібліятэка ў Маскве, Расійская нацыянальная бібліятэка ў Санкт-Пецярбургу), Украіны (бібліятэка Акадэміі навук Украіны). У Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі захоўваюцца толькі некалькі выданняў берасцейскай друкарні, у Цэнтральнай бібліятэцы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі – няпоўны асобнік *“Берасцейскай Бібліі”* 1563 г.

Рэфармацыйнае кнігадрукаванне, як і Рэфармацыя ў цэлым, садзейнічала ўзнікненню новых культурна-асветніцкіх цэнтраў, станаўленню сталага кнігадрукавання ў Беларусі, распаўсюджванню разнастайных па жанры кніг сярод людзей розных сацыяльных станаў, працэсу далучэння беларускага грамадства да заходнееўрапейскай культуры.

Наталля ШАРАНГОВІЧ

ПЕСНЯ ПРА ЗУБРА

“Паэт” – так называецца першая работа з цыкла ілюстрацый вядомага беларускага графіка Юрыя Якавенкі да паэмы Міколы Гусоўскага “Песня пра зубра”. Мастак стварае вобраз Гусоўскага, удумлівага і вытанчанага чалавека з правільным рымскім профілем, хвалістымі валасамі, пачуццёва прыкрытымі вачамі. Яго фігура губляецца ў мяккіх складках тканіны, а рэзка закручаная лінія аддзяляе рэальнасць вобраза ад пазачасавага акружэння. Ці такім быў паэт у рэальнасці? Гэтага дакладна ніхто не можа сказаць. Нашчадкі не ведаюць дакладна ні месца нараджэння, ні месца пахавання Гусоўскага. Не абазначана тая частка беларускай зямлі, якая дала свету геніяльнага паэта. Але несумненна, што Мікола Гусоўскі – чалавек з дэмакратычных слаёў, які добра ведаў народныя звычай. Зварот на схіле гадоў да першапачатковага вымаўлення ўласнага прозвішча таксама ўскосна пацвярджае яго беларускае паходжанне. “Г” у напісанні прозвішча паэта прыглушанае, не ўзрыўное – “Hussovianus, Hussowski”, а не “Gussovianus”. Такое вымаўленне адпавядае фанетычным асаблівасцям беларускай мовы.

Мікола Гусоўскі, магчыма, нарадзіўся ў сям’і збяднелага паляўнічага, рана пачаў дапамагаць бацьку, меў магчымасць наведаць ускраіны айчыны. Для літаратуры яго адкрыў Эразм Вітэліус, сакратар вялікакняжацкай канцылярыі, які стаў сябрам і мецэнатам будучага паэта. Ён дапамог атрымаць адукацыю ў адной з кафедральных або царкоўна-прыходскіх школ Беларусі, а пасля палыбіць веды ў Вільні, Польшчы і Італіі. Не выключана, што Гусоўскі вучыўся ў Кракаўскім і Балонскім універсітэтах. У дакументах апошняга абазначаны “Dominus Nicolaus Albinus Polonus Lithuanus”, які стаў магістрам рыторыкі і доктарам філасофскіх навук у 1519 – 1520 гг.

Цыкл афортаў Юрыя Якавенкі да паэмы Гусоўскага “Песня пра зубра” істотна і прынцыпова адрозніваецца ад папярэдніх варыянтаў ілюстравання. Мастак імкнуўся пазбегнуць прамых асацыяцый з тэкстам, выявіць сваё ўспрымання асобы аўтара, спалучыць яго жыццёвы шлях, філасофію, светапогляд, што знайшлі адлюстраванне ў літаратурным творы, з выяўленчай асацыятыўнай мовай уласных работ, якія ў многім спалучаюцца з эстэтыкай рэнесансу і маньерызму. Трагічная непрымірымасць канфліктаў, напружанасць поз, нязвыклых эфекты, звязаныя з памерамі, перспектывай, выкарыстанне вычвар-

на-фантастычных тэм – усё гэта было характэрна для мастацтва высокага Адраджэння, якое ўжо адчувала надыход барока. Адсюль у афортах Якавенкі пры незвычайнай агульнай гармоніі кожнай кампазіцыі, заключанай у форму кола, яркая экспрэсіўнасць вобразаў, неверагодная колькасць дробных дэталей, некаторая мудрагелістасць і ўскладненасць структуры. Усё гэта выдатна спалучаецца са стылявымі прыярытэтамі мастака, што выразна выяўляюцца ва ўпадабаных ім у апошнія дзесяцігоддзе формах малой графікі.

Ілюстрацыі да паэмы Міколы Гусоўскага “Песня пра зубра” – гэта гістарычныя і сэнсавыя асацыяцыі, якія не адлюстроўваюць непасрэдна змест літаратурнага твора. Своеасаблівая гульня ў аналогіі і метафары, дзе асновай мастацкага мадэлявання свету становіцца пераасэнсаванне калізій і спляценняў лёсаў еўрапейцаў у XVI стагоддзі. Як і Гусоўскі, мастак не можа цалкам пазбавіцца магічна-цудадзейнага ўплыву паданняў, язычніцкіх міфаў, закліяццяў. І калі ў тэксце яны з’яўляюцца праз россып прымавак, прыказак, то ў ілюстрацыях робяцца знакавай сістэмай, ненавязліва распрацаванай для глядацкага ўспрымання з дапамогай сэнсавых акцэнтаў (напрыклад, жорсткі завіток пяра, які рэфрэнам праходзіць праз увесь цыкл). Афорты нібыта аб’яднаны ў адну гарманічную экспазіцыю. Здаецца, аўтар з упартасцю сапраўднага археолага збірае асклепкі нейкага іншасветнага “Архіпелага” (менавіта так называлася дыпломная работа, якая, здаецца, задала тон усёй яго творчасці) са схаваных у калектыўнай бессвядомай чалавечай памяці ведаў пра мінулае нашага свету, зніклыя культуры, пра забытых намі продкаў, іх рэлігіі, таямнічыя звычай – пра ўсё неразгаданае і пазачасавае. Невыпадкава падобныя ўспаміны ў выглядзе цьмяных – а таму трывожных і таямнічых – вобразаў усплываюць у час нашых сноў на мяжы святла і ценю, быцця і вечнасці.

Юрыю Якавенку ў сваіх работах удаецца спалучыць зыбку тканіну асабістых перажыванняў з сімвалічнымі сістэмамі розных культур. Часта аўтар напрамую звяртаецца да сярэднявечнага містыцызму. Часам гэта прамое цытаванне, адлюстраванне свету, сканструяванага з гістарычных сімвалаў, таямнічых знакаў, масак звяроў, загадкавых чалавечых твараў. Кожная работа выразная, лаканічная, але пластычная мова твораў пры гэтым не мінімалізаваная, у ёй спалучаюцца вытанчаная вязь дэталей і фармальна пластыка фону. Усе кампазіцыі прасякнуты адчувальнай са-

маіроніяй сучаснага чалавека, які з асаблівай вастрынёй адчувае, што рэальнасць сёння застаецца такой жа недасканалай, як і чатыры стагоддзі таму. І толькі мастак можа дазволіць сабе гуляць з ёю: ствараць і разбураць на паперы сусветы...

Кожны народ па-свойму адкрывае і ўвекавечвае нацыянальныя багацці – з’явы, якія старажытныя грэкі называлі помнікамі або паэмамі жыцця. Вяртанне з небыцця гэтых бессмяротных стварэнняў чалавечага генію нярэдка падштурхоўвае да змен у гістарычным мысленні і разуменні нацыяй уласнага ўнёску ў сусветную культуру. Адзін з найвыдатнейшых паэтаў-лаціністаў эпохі Адраджэння Мікола Гусоўскі, аўтар паэмы “Песня пра зубра”, атрымаў сусветную славу і сапраўднае прызнанне толькі праз чатыры стагоддзі пасля сваёй смерці. Яго паэтычны талент не быў запатрабаваны сучаснікамі ні ў Еўропе, ні на радзіме. У 1980 г. у сувязі з 500-годдзем Міколы Гусоўскага ЮНЕСКА ўключыла яго прозвішча ў сусветны календар. “Песня пра зубра” папулярывавала гісторыю і культуру Беларусі, саюз еўрапейскіх народаў перад небяспекай турэцка-татарскага нашэсця, усхваляла свабодную, мужную, дзейную асобу, нацыянальны патрыятызм, рэнесансна-утапічную, але ўзвышаную канцэпцыю гарманічных адносін чалавека, грамадства і прыроды. Паэма, напісаная элегічным двухрадкоўем, нібыта высветліла некранутасць лацінскага пласта старабеларускай літаратуры.

У 1518 г. Гусоўскі ў складзе пасольства Вялікага княства Літоўскага і Каралеўства Польскага прыехаў у Італію. У Еўропе пра край літвінаў і палякаў расказвалі шмат небыліц. Так, адна з іх пра бізонаў (так называлі там зуброў) неверагодных памераў дайшла да папы Льва X, якому сан не перашкаджаў апекаваць таленты, збіраць чучалы экзатычных жывёл, карціны. На аўдыенцыі ў папы польска-літоўскі пасол Вітэліус даведаўся пра жаданне апошняга бачыць набітую сенам шкуру “экзатычнага прадстаўніка звярынага свету Поўначы” ў калекцыі Ватыкана. Пасол накіраваў віленскаму ваяводзе Радзівілу прашэнне здабыць шкуру як мага большага зубра, а свайму сакратару і сябру Міколу Гусоўскаму даручыў прадставіць папе апісанне жывёлы.

У Італіі Гусоўскі пражыў з 1518 да пачатку восені 1523 года. У яго было дастаткова часу, каб спазнаць краіну, яе мову і мастацтва. У гэтай “калысцы Адраджэння” канчаткова сфарміравалася творчая індывідуальнасць паэта. У Рыме ён быў на піку паэтычнага ўздыму і напісаў свой найлепшы твор...

“Чума” – гэта графічны ліст Юрыя Якавенкі, прысвечаны эпідэміі, якая адбылася ў Рыме ў 1522 г. Для мастака хвароба падобна да каметы, што падае на зямлю. Чалавечы твар каметы поўніцца жахам і болем. Лінія пасярэдзіне нібыта падзяляе два сусветы, па адзін бок знаходзіцца чалавек, які баіцца

непазбежнай смерці, па другі – бясконца прастора. У пэўным сэнсе афорт – адлюстраванне рэальнай гісторыі. Чума прымусіла людзей звяртацца з малітвамі да Хрыста, пасля – да язычніцкіх багоў, прыносячы ім у ахвяру чорных быкоў. Гусоўскі быў уражаны дысгармоніяй хрысціянскага горада. Ён не чакаў убачыць дзікунства, ад якога пакутаваў у сябе на радзіме. Паэт пражыў у Італіі пяць гадоў, захапляўся яе багатай культурай, светлымі ідэямі часу, еўрапейскім узроўнем эліты краіны, а тут адчуў расчараванне. Хутка памёр яго сябра Вітэліус, і Гусоўскі застаўся без сродкаў для існавання. Ён не мог надрукаваць паэму і вярнуўся дадому.

Мяккі паэтычны профіль маладой прыгажуні, вытанчаныя карункі адзення, бляск шоўку на галаве – так убачыў Юрыя Якавенка каралеву Бону Сфорца з роду Медычы. Падобнай яна, магчыма, уяўлялася і паэту, удзячнаму за дапамогу ў выданні “Песні пра зубра”. Пісьмовыя крыніцы гавораць, што ў жыцці каралева не была рамантычнай асобай. Яна была шчодро адорана эканамічным мысленнем, спрытам, смеласцю і прагнасцю да грошай. Але калі ў 1523 г. Гусоўскі вырашыў надрукаваць сваю паэму ў Кракаве, спрыяла яму менавіта каралева Бона. У прысвячэнні Гусоўскі заклікаў яе дапамагаць таленавітым людзям навукі і мастацтва. Бона Сфорца сапраўды была апякункай гуртка шляхетных паэтаў. Але самога Гусоўскага, чалавека невысокага сацыяльнага паходжання, яна абыходзіла ўвагаю...

“Паляванне” – ці не найважнейшы ліст серыі ілюстрацый. На ім у складаным спляценні астральных знакаў і віртуозна закручаных ліній прачытваецца галава зубра. Яна нечым нагадвае твар чалавека – задуменнага і адасобленага ад падзей, бо ён над імі ўжо не ўладар. “Мы – яшчэ натоўп”, – пісаў Гусоўскі. Мастак, як і паэт, паказаў зубра рухальнай сілай гісторыі: велізарны звер, які цягне на сваёй спіне скрозь вякі народ. Выява перадае пазіцыю самога Гусоўскага, які выдатна валодаў майстэрствам палявання, аднак прызнаваўся, што ахвотна застаўся б убаку ад яго. Невыпадкова паэт з захапленнем апісаў самога звера, але без асаблівых эмоцый перадаў сцэны палявання.

Зубр для Гусоўскага – сімвал, які спалучае мінулае і будучае. Паляванне на яго асацыіруецца з пастаяннай вайной. А забойства звера – са знішчэннем радзімы.

Князь Вітаўт – адзін з герояў паэмы. Вялікаму князю ў багатых даспехах прысвечана работа Юрыя Якавенкі “Паядынак”. Вітаўт не мячом, а рукамі разрывае жаклівую гідру, Цэрбера, які прарваўся праз усе перашкоды. Мастак не імкнўся дасягнуць партрэтнага падабенства. Для яго гэты вобраз абаронцы радзімы збіральны. Вітаўт – адважны воін і мысліцель, сапраўдны чалавек эпохі Адраджэння. Халодным і разважлівым згадвалі яго сучаснікі.

У паэме Гусоўскі натхнёна праслаўляе князя, героя Грунвальдскай бітвы, які сто гадоў таму адышоў у іншы свет, ухваляе толькі яго адзінага з усіх правіцеляў княства і з болей гаворыць пра міжусобныя войны ўладароў-сучаснікаў.

Барысфен – антычная назва ракі Днепр, па якой праходзіў шлях “з варагаў у грэкі”. Таму невыпадкова ў аднайменным графічным лісце спалучаны антычны сасуд, падобны да рыбіны з чалавечым тварам, галава быка, якая ляжыць на калясніцы ў выглядзе рымскага моста. Аўтар падкрэслівае, што “Песня пра зубра” стваралася для еўрапейскіх чытачоў, чые эстэтычныя густы былі выхаваны на прыкладах старажытнагрэчаскай і рымскай літаратуры.

У апошняй рабоце ілюстрацыйнага цыкла “Дзева” Марыя паказана зусім юнай дзяўчынай. Нават складана адзенне не хавае яе чыстай прыгажосці. Сэрца, якое прабіта мячом, – гэта

герб Дзевы. Зуброў знішчыла прырода чалавека. Мікола Гусоўскі, які разумеў гэта і адчуваў сэрцам, усклікнуў: “Дзева Марыя!” У яго словах чуюцца адчай, пратэст, прасвятленне. Чалавек рэлігійны, Гусоўскі і богатварыў, і прыязмляў Дзеву да турбот пра “ўсіх істотаў зямных”, разам з якімі ён будзе маліцца. Паэт ставіў чалавека і жывёлу на адну прыступку светастварэння. Калі апошнія змоўкнуць, і свет перастане звінець, дык нашто адзінокаму чалавеку малітва? Будзённасць абрыне душу ў цемру. І тут не дапамогуць ні адукацыя, ні культура, ні багацце.

Паэт Мікола Гусоўскі жыў у Беларусі і Італіі на зыходзе Адраджэння. Мастак Юрый Якавенка – чалавек ХХІ стагоддзя. Але іх вобразнае мысленне мае шмат момантаў судакранання. Ні паэт, ні мастак не імкнуліся штучна стварыць вобраз цэльнай і гарманічнай асобы. Яны звярталіся да рэалій сучаснага ім свету, шукаючы надзею і падтрымку.

Святыні

ІКАНАГРАФІЯ МАЦІ БОЖАЙ АДЗІГІТРЫ Ў МАСТАЦТВЕ БЕЛАРУСІ XII – XVI стст.

З прыняццем хрысціянства на землях Беларусі, што складалі ў той час заходнюю частку Кіеўскай Русі, стала расцвітаць магутная культура, заснаваная на візантыйскай праваслаўнай традыцыі. У X – XIII стст. дасягнулі высокага ўзроўню развіцця літаратура, архітэктура, жывапіс, прыкладное мастацтва, музыка. Гэтыя праявы культуры абапіраліся на ўсходнехрысціянскую духоўнасць і мелі глыбока царкоўны характар. Разам з тым, як адзначаюць многія даследчыкі, яны неслі на сабе адбітак мясцовых асаблівасцей, што сведчыць пра творчы падыход і глыбіню ва ўспрыманні народамі велізарнага пласта найвышэйшай візантыйскай культуры. З распаўсюджаннем хрысціянства ў свядомасць беларусаў уваходзіць і культ Маці Божай. Ужо ў 1067 г. у Полацку згадваецца царква Св. Багародзіцы, у XII ст. будзеца царква Дабравешчаня ў Віцебску, адзін з самых старажытных манастыроў у Пінску асвячаецца ў гонар Нараджэння Багародзіцы.

У XII ст. на ўсходнеславянскія землі трапляе першая ікона Адзігітры*, якую можна лічыць адным з самых ранніх прыкладаў даследаванага іканаграфічнага тыпу. Полацк тых часоў меў цесныя сувязі з Канстанцінопалем, сярод мясцовых епіскапаў былі

* **Адзігітрыя** – у візантыйскай іканаграфіі – адзін з асноўных тыпаў паказу Маці Божай з Дзіцем, якое сядзіць на яе левай руцэ з тэкстам блашавання. Назва паходзіць ад Канстанцінопальскага манастыра Адзегон. – *Заўвага рэд.*

і грэкі, а род князёў, што кіравалі ў горадзе, знаходзіўся ў сваяцтве з візантыйскім домам Камнінаў. Дзякуючы гэтаму ў Полацку магло апынуцца нямаля візантыйскіх каштоўнасцей і святынь. З “Жыцця Еўфрасінні Полацкай” мы даведваемся, што для заснавання манастыра яна пажадала атрымаць адну з самых старажытных багародзічных ікон, напісаную, паводле падання, евангелістам Лукой. Візантыйскі імператар Мануіл I Камнін і патрыярх Лука Хрысаверг даслалі Еўфрасінні спісак з вобраза Маці Божай Эфескай. Лічыцца, што гэта магло адбыцца да 1173 г., калі ігумення накіравалася ў паломніцтва на Святую зямлю. Як пішуць даследчыкі, дакладна невядома, да якога іканаграфічнага тыпу належала згаданая выява, але традыцыйна яе прынята адносіць да Адзігітрыі [1, с. 395]. Падобна да таго, як у сталіцы Візантыйскай імперыі кожны тыдзень праносілі па ўсіх цэрквах ікону Маці Божай, у Полацку Еўфрасіння “уставаі по вся вторники носити (ее) по святым церквам” [2, с. 14]. І. Шаліна лічыць, што тут мы сутыкаемся з невядомай набажэнскай практыкай XII ст., якая ўзыходзіць да канстанцінопальскіх традыцый [3, с. 254]. Небагатыя звесткі пра духоўнае жыццё Полацка тых часоў не раскрываюць сэнс рытуалу, усталяванага ігуменняй, аднак мы можам выказаць здагадку, што тым самым княгіня сімвалічна прыпадабняла свой горад да святой прасторы Канстанцінопаля. Візантыйская ікона заставалася ў Полацку да сярэдзіны XVII ст., калі яе вывезлі ў

Маскву. Эфескую Адзігітрыю часта атаясамліваюць з выявай Тарапецкай Адзігітрыі, што з'яўляецца самым раннім спіскам сапраўднай Полацкай іконы. Спісак датуецца XIII – XIV стст. і ў наш час захоўваецца ў Рускім музеі Санкт-Пецярбурга.

Сувязь беларускіх зямель з Канстанцінопалем пацвярджае вобраз Маці Божай з вёскі Купяцічы Пінскага раёна. Ікона датуецца 1182 г. і ўяўляе з сябе выяву на медным крыжы Багародзіцы Адзігітрыі ў поўны рост з Дзіцем на левай руцэ. Тыпалагічна такі крыж належыць да тыпу візантыйскіх бронзавых энкаліпіёнаў і з'яўляецца перайманнем мясцовымі майстрамі візантыйскіх узораў. У канцы XIX ст. святыня знаходзілася ў Андрэеўскім прыдзеле Кіеўскага Сафійскага сабора [4, с. 44].

Мастацтва сучасных беларускіх зямель існавала ў XIV – XVI стст. у агульнай прасторы фарміравання беларускай народнасці на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага. Культурныя кантакты з Візантыяй не спыняліся і нават актывізаваліся з “другой хваляй” балканскіх уплываў. Адбываўся сталы ўзаемаабмен з традыцыямі суседніх Польшчы, Маскоўскай Русі, Украіны і ўсходняй Прыбалтыкі; на землях Беларусі культура засвойвала і перапрацоўвала дзве асноўныя галіны хрысціянскай спадчыны – Усходу і Захаду. Даследчыкі ўказваюць на стасункі з германскім, сербскім і фламандскім мастацтвам [6, с.165].

Большасць беларускіх абразоў XV – XVI стст. не захаваліся, але звесткі пра іх даюць магчымасць вызначыць вытокі беларускага іканапісу. Адной з самых вядомых з'яўляецца ікона Маці Божай Віленскай. Яе знаходжанне на старажытнарускіх землях звязана са шлюбам Іаана III Васільевіча з візантыйскай царэўнай Соф'яй. У 1495 г. цар блаславіў гэтай іконай сваю дачку Алену на шлюб з літоўскім князем Аляксандрам, тады ж святыня і была перанесеная ў Вільню.

У 1500 г. у Гродзенскай епархіі быў заснаваны Супрасльскі Дабравешчанскі манастыр, дзе захоўвалася цудатворная ікона Маці Божай, названая Супрасльскай. Паданне не паведамляе, ці была выява аднекуль прынесеная, ці напісаная мясцовымі мастакамі, але сведчыць пра тое, што Супрасльская Адзігітрыя выкананая ў візантыйскім стылі і з'яўляецца копіяй цудатворнай іконы Маці Божай Адзігітрыі Смаленскай [7, с. 489].

Прыкладна ў той жа час у Мінскай епархіі захоўвалася Навасвержанская Адзігітрыя. У 1650 г. была надрукаваная гісторыя цудаў іконы, складзеная свержанскім святаром Пятром Вагнерам-Дунгоўскім. Кніга апісвае 70 цудоўных вылечванняў ад розных хвароб у перыяд з 1635 да 1650 г. У Варшаве знаходзіцца прызначаная, верагодна, для згаданага выдання гравюра на метале, дзякуючы якой мы можам убачыць іканаграфію святыні. Мастацтвазнаўцы пацвяр-

джаюць яе прыналежнасць не толькі да твораў XVI ст., але таксама і да найлепшых узораў беларускага іканапісу гэтага перыяду.

З 1500 г. звязваюць з'яўленне на нашых землях іконы Мінскай Маці Божай. Усе даследчыкі XIX ст., што згадвалі ў сваіх працах гэты вобраз, указвалі на яго найстаражытнейшае візантыйскае паходжанне. У 1992 г. пры рэстаўрацыі іконы быў праведзены комплекс хімічных і рэнтгенаўскіх даследаванняў, якія паказалі, што твор неаднаразова перапісваўся. Выяўленыя фрагменты жывапіснага слоя са свінцовымі бяліламі, а таксама жывапісныя “камяні”*, форма васьмёркі ў арнаменце, накладныя шпонкі** на адваротным баку далі магчымасць спецыялістам па старажытнарускім мастацтве (М. Памяранцава, В. Філатаў) выказаць меркаванне, што стварэнне Мінскай іконы Маці Божай датуецца XIII ст., з чым схільная пагадзіцца і беларуская даследчыца Н. Высоцкая [8, с. 62]. Н. Кандакоў указваў на асноўную атрыбутыўную дэталю дадзенага іканаграфічнага тыпу – дзяржаву ў руках святога Дзіцяці. «Атрыбут гэты, вядома, італьянскага паходжання і засвоены быў грэчаскім іканапісам ужо ў Італіі. Дзяржава ў руках дзіцяці ёсць на іконе “Маці Божая Мінская”» [9, с. 188].

У XV – XVI стст. узрастае роля беларускіх гарадоў як рамесна-гандлёвых цэнтраў. Праз Полацк, Віцебск, Магілёў, Слуцк, Брэст, Мінск, Наваградак Маскоўская дзяржава вяла транзітны гандаль з гарадамі Польшчы, Украіны і ўсходняй Прыбалтыкі. У гэты перыяд рускае мастацтва характарызавалася тым, што, як піша даследчык М. Алпатаў, мясцовыя майстры адыходзяць ад візантыйскіх канонаў. Ужо з сярэдзіны XV ст., з канчатковым падзеннем Візантыі, пачалі разрывацца сувязі Расіі з Усходам, а істотнай асаблівасцю мастацкай культуры робіцца ўзмацненне народных творчых традыцый [10, с. 252 – 253].

Нешматлікія помнікі гэтага часу датуюцца на падставе стылістычнага і параўнальнага аналізу, бо да сярэдзіны XVII ст. падпісаных прац не захавалася. Да пачатковага этапу развіцця беларускай школы іканапісу можна аднесці выяву Маці Божай Адзігітрыі канца XV – пачатку XVI ст., выяўленую ў Слуцкім раёне Мінскай вобласці, што захоўваецца ў Нацыянальным мастацкім музеі Рэспублікі Беларусь (далей – НММ РБ). Багародзіца намаляваная ў карычневым мафорыі*** з

* “Камяні” – невялікія драўляныя накладкі рознай формы на палях алтарных варот, свецкіх карцін. – *Заўвага рэд.*

** Шпонкі – драўляныя папярочныя (радзей падоўжныя) планкі, якія злучаюць дошкі іконы ў адзіны шчыт. Па спосабе мацавання адрозніваюць шпонкі сустрэчныя, аднабаковыя, скразныя, накладныя, тарцовыя. – *Заўвага рэд.*

*** Мафорый (гр. *maphorion*) – доўгае жаночае пакрывала, якое закрывае галаву і плечы, пакідаючы адкрытымі твар і частку шыі Багародзіцы на праваслаўных іконах. – *Заўвага рэд.*

вохрыстай аблямоўкай, у сінім чапцы, з Дзіцем у вохрыстым хітоне* і блакітным гімаціі**, што сядзіць на левай руцэ. Пазалочаныя німбы ўпрыгожаныя ляпным раслінным арнамантам. Абраза дайшоў да нас у фрагментарнай захаванасці. Высокі ўзровень мастацкага выканання гэтага твора паказвае на блізкае знаёмства мясцовых майстроў з найлепшымі ўзорамі візантыйскага і старажытнаруускага мастацтва.

Сярод прац XVI ст., мастацтвазнаўцамі вылучаецца, найперш, ікона Маці Божай Адзігітрыі Іерусалімскай з Пінскай Варварынскай царквы (сярэдзіна – другая палова XVI ст.). Вобраз адрозніваецца манументальнасцю кампазіцыі і падкрэсленай экспрэсіўнасцю выяўленчай мовы. Пра візантыйскую традыцыю сведчаць вытанчаны малюнак, класічна правільныя рысы твару, багаты асіст*** і густы колер нешырокага дыяпазону. Арнамент выкананы ажурным гравіраваннем, што надае твору лёгкасць і празрыстасць. Такі арнамент, як адзначае Э. Вецер, збліжае беларускае мастацтва таго часу з традыцыямі візантыйскага і ўсходнеславянскага жывапісу, а таксама з жывапісам Сіенскай школы ў Італіі. Ён сведчыць пра перайманне традыцый і развіты культурны ўзаемаабмен паміж краінамі [11, с. 91]. У цэлым вобраз характарызуецца арыентацыяй на раннія ўзоры візантыйскага мастацтва, што адрозніваліся стрыманай суровасцю. Аб'ёмная ўпэўненая мадэліроўка твараў спалучаецца з рытмічнай, плоскаснай перадачай складак простымі прамымі лініямі, плаўны сілуэт і ясная канструкцыя формы злучаецца з вытанчаным арнамантам і стрыманым выкарыстаннем прабелаў і асістаў. Даследчыкі, падкрэсліваючы дасканалую прыгажосць выявы Маці Божай, смугласць авальнага аблічча, тонкую доўгую шыю, называюць гэты вобраз мастацкім ідэалам старажытнабеларускага іканапісу [1, с. 401].

Звяртае на сябе ўвагу і Маці Божая Адзігітрыя Смаленская (XVI ст., НММ РБ) з вёскі Дубянец Брэсцкай вобласці. Характар іканаграфіі манументальны, выразны, графічны. «Некаторыя... творы прыцягваюць сталасцю думкі, адточанасцю формы, высокім майстэрствам выканання, напрыклад “Адзігітрыя Смаленская” з Дубянца...» [12, с. 176]. Выява мае насычаны каларыт, спалучэнне цёмна-блакітных, чыр-

воных, карычневых і залатых тонаў надае яму асаблівую сілу ўздзеяння [13, с. 193]. Багародзіца ўбраная ў карычнева-чырвоны мафорый і сіні чапец. Складкі адзення, аблямаванага пасярэбраным арнамантам, выпісаны чорным, белым і сінім колерамі. Гімаціі Дзіцяці аранжавы, а хітон серабрысты. Правай рукой Ён бласлаўляе, у левай трымае белы скрутак. На блакітным фоне ў светла-блакітных аблоках намалёваныя архангелы: Міхаіл у блакітным хітоне, аранжавым гімаціі, з карычнева-чырвонымі крыламі і Гаўрыіл у аранжавым хітоне, сінім гімаціі, з аранжавымі крыламі. Палі, німбы, і клеймы**** для надпісаў пасярэбраныя. Німбы ўпрыгожаны раслінным ляпным арнамантам. Н. Высоцкая бачыць арнаментальныя аналогіі ў помніках італа-крыцкай школы жывапісу XV – XVI стст. і ў рускіх творах XVI ст. і ўказвае, што падобная тэхніка выканання ляпнога арнаменту была распаўсюджаная ў іспанскім і італьянскім мастацтве XIV – XVI стст. [14, с. 40]. У параўнанні з аздабленнем ікон канца XV – пачатку XVI ст., арнамент німбаў і клеймаў даследаванага твора выглядае не такім вытанчаным.

Некаторыя даследчыкі лічаць, што ў XVI ст. назіраецца зніжэнне агульнага ўзроўню іканапіснага майстэрства. Сярод іншых прычын гэтага яны называюць заканамернае “старэнне” стылю ў працэсе самаразвіцця мастацтва, рэфармацыйныя настроі ў канфесійным асяроддзі. Прыкладам выніку такіх змен прыводзіцца згаданая “Маці Божая Адзігітрыя Смаленская” з Дубянца [1, с. 403]; падкрэсліваецца напружаны стан Багародзіцы з абліччам, якому нададзены рысы суровасці і драматызму. Указваецца на ўзмоцненую графічнасць у параўнанні з папярэднімі творамі гэтага іканаграфічнага тыпу (цвёрдая прапрацоўка складак адзення, рэзкія бялільныя штрышкі на тварах, кантраст цёплых жоўта-аранжава-чырвоных тонаў убрання з сіне-блакітным фонам).

Аднак шэраг даследчыкаў па-іншаму характарызуе даследаваны вобраз і звяртае ўвагу на арыгінальнасць яго выканання. На прыкладзе некалькіх ікон гэтага перыяду, сярод якіх і “Адзігітрыя Смаленская” з Дубянца, дэманструецца высокі ўзровень развіцця сярэднявечнага мастацтва на беларускіх землях, яго непарыўная сувязь з візантыйскімі і старажытнаруускімі традыцыямі [13, с. 193 – 194].

З нашага пункту гледжання, другое меркаванне гучыць больш пераканаўча, паколькі стрыманы каларыт і графічны характар пісьма

* **Хітон** (гр. *chiton*) – доўгая і шырокая сарочка, часцей без рукавоў, у старажытных грэкаў, якая падпяразвалася з напукам. – *Заўвага рэд.*

** **Гімаціі** – верхняе адзенне старажытных грэкаў – шырокі плашч з прамавугольнага кавалка тканіны, які маглі насіць і мужчыны, і жанчыны. – *Заўвага рэд.*

*** **Асіст** – у іканапісе – лініі, прамені або арнаментальныя матывы, выкананыя золатам, якія сімвалізуюць ззяненне. – *Заўвага рэд.*

**** **Клеймы** – у іканапісе – кампазіцыі з самастойным сюжэтам, якія размяшчаюцца вакол цэнтральнай выявы. – *Заўвага рэд.*

не з'яўляюцца сведчаннем заняпаду іканапіснага мастацтва. У трактоўцы вобраза з Дубянца падкрэслена графічнасць, як нам здаецца, мае пэўны сэнс – у звароце да падобных прыёмаў можна бачыць спосаб перадачы іншай прасторы, іншага быцця. Такі ход асабліва эфектыўны ў творах з персаналіямі, дзе адсутнічаюць прадметы, што дазваляюць меркаваць аб прасторавых пабудовах.

Насычана сць выявы графічнымі элементамі вызначае яе індывідуальны характар. Вобразы Адзігітры Смаленскай адрозніваюцца амаль фронтальным размяшчэннем фігур і асаблівай строгасцю. На іконе з Дубянца постаці Багародзіцы і Дзіцяці ледзь заўважна звернутыя адна да другой, іх погляды накіраваныя на глядача. Строгасць чытаецца найперш у трактоўцы абліччаў, распаўсюджваецца на графічныя складкі мафорыя Маці Божай і фіксуецца рамкамі, што змяшчаюць імёны “MP ΘY” і “IC XC”. У “Маці Божай Адзігітры Смаленскай з абранымі святымі і архангеламі Міхаілам і Гаўрыілам” Пскоўскай школы сярэдзіны XVI ст. фігуры архангелаў у клеймах узмацняюць урачысты характар выявы. У дубянецкай іконе, наадварот, змешчаныя на паўкружжах аблокаў, яны змякчаюць агульную строгасць твора. Гармонія кампазіцыі будуецца на суадносінах выразных ліній у трактоўцы постаці Багародзіцы, арнаментальных рамак і мяккіх ліній, што пераважаюць у фігурах Дзіцяці і архангелаў.

Беларуская ікона Маці Божай Адзігітры канца XV – пачатку XVI ст. уяўляе з сябе асаблівы кірунак у беларускім іканапісе. Тут, напрыклад, мы бачым німб з ляпным на ляўкасе* раслінным арнаментам, што ўвогуле характэрна для ўкраінскага і беларускага мастацтва XVI ст. і генетычна ўзыходзіць да заходнееўрапейскіх традыцый, адкуль такі прыём дэкору плоскасці німбаў і фонаў перайшоў у поствізантыйскі, італакрыцкі жывапіс.

Такім чынам, беларускія вобразы Маці Божай Адзігітры пачатковага перыяду фарміравання беларускай школы іканапісу захоўвалі ўстойлівыя сувязі з культурнымі традыцыямі візантыйскага і старажытнарускага мастацтва. Аднак яны маюць пэўныя асаблівасці пластычнага, кампазіцыйнага і каларыстычнага вырашэння, якія адрозніваюць іх ад старажытнарускіх вобразаў дадзенага тыпу (кантраст цёплых і халодных тонаў, увядзенне цёмна-блакітнага фону, падкрэслена графічнае пісьмо твараў, выкарыстанне ляпнога арнаменту). Рэнесансныя імпульсы, што ярка праявіліся ў літаратуры,

кніжнай гравюры і алтарным жывапісе гэтага перыяду, не мелі значнага ўплыву на іканапіс. Навацы кранулі толькі спосаб афармлення ікон: замест гладкіх фонаў і ціснёных або ляпных німбаў з'яўляюцца разныя па ляўкасе арнаменты. У прамалёўцы фігур і абліччаў кананічнасць і традыцыяналізм яшчэ ўсведамляліся ў якасці найважнейшых прынцыпаў, толькі ў выяве Маці Божай Іерусалімскай ужо выявіліся індывідуальныя рысы і жывапісная трактоўка вобразаў.

Пераклад з рускай мовы.

Спіс літаратуры

1. Церашчатава, В. В. Жывапіс XV – XVI стст. / В. В. Церашчатава, Ю. А. Піскун, А. Ю. Хадька // Скарына і яго эпоха / В. А. Чамярыцкі, В. І. Мясешка, З. Ю. Капыскі [і інш.]; рэд. В. А. Чамярыцкі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1990. – 482 с.
2. Сапунов, А. Житие преподобной Евфросинии, княжны Полотския / А. Сапунов. – Витебск, 1888.
3. Шалина, И. А. Реликвии в восточнохристианской иконографии / И. А. Шалина. – М. : Индрик, 2005. – 536 с.
4. Максімава, Э. Да пытання атрыбуцыі цудатворнай Купяціцкай іконы Божай Маці / Э. Максімава // Праваслаўе. – 2007. – № 14 – 15. – С. 44 – 50.
5. Беднов, В. А. Православная Церковь в Польше и Литве / В. А. Беднов. – Минск : Лучи Софии, 2003. – 432 с.
6. Высоцкая, Н. Ф. Материалы к истории станковой живописи Белоруссии XVI – XVIII веков. Датированные произведения. Мастера / Н. Ф. Высоцкая // Музей 4 : сб. / сост. Л. М. Срибнис. – М. : Сов. худож., 1983. – С. 165 – 178.
7. Богоматерь : Полное иллюстрированное описание Ее земной жизни и посвященных Ее имени чудотворных икон / под ред. Е. Поселянина – Київ : Мистецтво, 1994. – 814 с.
8. Пятисотлетие явления Минской иконы Божией Матери. – Минск : Виноград, 2000. – 80 с.
9. Кондаков, Н. П. Иконография Богоматери. Связи греческой и русской иконописи с итальянской живописью раннего Возрождения / Н. П. Кондаков. – М. : Паломник, 1999. – 224 с.
10. Алпатов, М. В. Всеобщая история искусств : в 3 т. / М. В. Алпатов. – М. : Искусство, 1948 – 1955. – Т. 3. – 1955. – 415 с.
11. Іканапіс Заходняга Палесся XVI – XIX стст. / В. Ф. Шматаў, Э. І. Вецер, М. П. Мельнікаў [і інш.]; навук. рэд. В. Ф. Шматаў; Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы НАН Беларусі. – Мінск : Бел. навука, 2002. – 349 с.
12. Ветер, Э. Долгожданная неожиданность / Э. Ветер // Неман. – 1981. – № 8. – С. 175 – 178.
13. Гісторыя беларускага мастацтва : у 6 т. / рэдкал. : С. В. Марцэлеў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1987. – Т. 1 : Ад старажытных часоў да другой паловы XVI ст. / рэд. тома С. В. Марцэлеў, Л. М. Дробаў. – 304 с.
14. Высоцкая, Н. Ф. Темперажная живопись Белоруссии конца XV – XVIII веков / Н. Ф. Высоцкая. – Минск : Беларусь, 1986. – 208 с.

Вольга КІРЫЛЬЧУК,

аспірантка

Беларускай дзяржаўнай акадэміі мастацтваў.

Артыкул рэкамендаваны да друку доктарам мастацтвазнаўства Валерыем Жуком.

* **Ляўкас** – нанесены на шчыт іконы грунт, які складаецца з мелу і вадкага раствору рыбінага клею. – *Заўвага рэд.*

Антон ГУРСКИ

ЭСТЭТЫКА КАЛЯНДАРНА-АБРАДАВАЙ ПАЭЗІІ БЕЛАРУСАЎ

ЖНІВО

У розных жанрах фальклору, і асабліва ў песнях, вырашаюцца маральна-этычныя праблемы (прэрагатыва эстэтыкі), што заўсёды хвалілі сялянства, у тым ліку яго жаночую частку. У песеннай паэзіі абавязкова малююцца прыгожыя, узнёслыя карціны хлебаробскай працы, плёну жытняй нівы. Апяваецца сам чалавек: яго ўмельства, стараннасць і нястомнасць у сельскагаспадарчай працы. Эстэтычная крытыка ў вуснамоўных мастацкіх творах адмаўляе ўсё тое, што не адпавядае народным поглядам на мараль, на годнасць селяніна як у асабістых дачыненнях, так і ў сацыяльным асяроддзі і ў грамадстве ўвогуле. Малюнкi чароўнай беларускай прыроды, з аднаго боку, і прыгажосць роднай паэтычнай мовы, з іншага, служаць лакаматывам фальклорнай эстэтыкі.

Для паэтычна-мастацкай свядомасці хлеба-роба сельскагаспадарчай праца заўсёды мела выключную эмацыянальную каштоўнасць. Выразныя малюнкi жаночай працы на жытняй ніве – устойлівая тэма фальклору, што найбольш яскрава адлюстравалася ў жніўнай паэзіі.

Уборка хлеба з палёў заўсёды складала адну з найважнейшых падзей у жыцці сялянства, таму праходзіла са спецыфічнымі па сваёй семантыцы і функцыі абрадамі з абавязковым песенным суправаджэннем. Пачатак жніва азначаўся *пакрываннем поля і зажынкамі*. На Беларусі жалі звычайна жанчыны і дзяўчаты, а таму яны і выконвалі ў гэты час пэўныя рытуальныя дзеянні.

Абрад пакрывання поля праводзіўся з мэтай зрабіць уборку жыта ўдалай. Раніцай, да ўсходу сонца, маладзіца (пераважна нядаўняя замужніца) у прысутнасці некалькіх дзяўчат нажынала невялікі снапок. Абвіўшы яго наміткаю, ручніком ці кавалкам палатна, падкідала ўгору, прыгаворваючы:

*Пакрыла ніўку
На добрую спажыўку;
Парадзі, Божа,
Наша збожжа! [2, с. 257].*

Дзяўчаты падхоплівалі снапок жыта, пляскалі ў далоні і кружыліся:

*Пашлі, Божа, многа збожжа!
Нарадзі хлеба пры дарозе:*

Звесткі пра аўтара змешчаны ў № 1.

*Штоб было ўсім гожа
І не пуста на кожным возе.
Крыта, крыта!
Поўна, сыта!
Божа, памажы,
Хлеба ўрадзі! [2, с.258].*

Рытуальніцы, пакідаючы жытнюю ніву, ішлі ў хату селяніна, чыё поле “пакрывалі”, і спявалі тую ж песню-замову. Там маладзіца падавала снапок гаспадыні, якая адорвала яе грашыма і палатнінай, гаспадар наладжваў пачастунак.

Зажынкi спраўляліся праз два дні. Пад вечар, на заходзе сонца, гаспадарская дачка з сяброўкамі, узяўшы пачастунак, адпраўлялася на поле з рытуальнай песняй:

*Выпраўляюцца малажайкі
На спраўленне зажынак,
Паглядзець на дабро гаспадыні
Да прыняць поўны жыта абірак...
Да гатоў жа, гатоў, гаспадыня,
Сустрэчанне ім шчырае,
Раішчынй, калі ёсць, скрыня,
Да бяры нясі мёд з вырая... [2, с. 258].*

Прышоўшы на жытняе поле і падсілкаваўшыся, дзяўчаты зразалі па каласку, звязвалі невялікі снапок, які называўся “гаспадар-снапок”, і неслі яго дахаты, спяваючы:

*Галубок-снапок
Нажалі малажайкі,
Да іх белыя ручайкі.
Месяц-месячыку!
Свяці ж нам дарожачку:
Штоб мы не зблудзілі,
Снапочка не згубілі,
Бо наш снапок красны,
Як месяцчык ясны.
Яшчэ высшы ад плота,
Яшчэ дарожшы ад злата,
Яшчэ высшы ад гары,
Ясней ад зары [2, с. 258 – 259].*

Цыкл публікацый вядомага даследчыка фальклору **Антон Гурскага**, прысвечаных эстэтыцы беларускай народнай песні, распачаты ў студзенскім нумары. Ужо надрукаваны артыкулы “Эстэтыка песеннага фальклору: яе сутнасць і мэтанакіраванасць” (2009, № 1), “Эстэтыка каляндарна-абрадавай паэзіі: Юр’е, Тройца, Куст, провады русалкі” (2009, № 5), “Эстэтыка каляндарна-абрадавай паэзіі Купалля” (2009, № 6).

Ухваленне і ўзвелічэнне снапка мае сакральную функцыю і ўпрыгожваецца паэтычнымі сродкамі – метафарычнымі эпітэтамі і цэлым каскадам гіпербал-параўнанняў.

Увайшоўшы ў хату, дачка з паклонам аддала бацьку снапок. Гаспадар, папярэдне падкінуўшы ўгору (каб жыта ў наступным годзе было высокім), ставіў яго на покуці пад абразамі на чатыры медныя манеты (каб ураджай даў добры прыбытак). Пасля гаспадар і гаспадыня частавалі дзяўчат, а тыя перад адыходам спявалі:

*Слаўся, гаспадарку, слаўся,
Што малажак не стыжаўся,
Як яны не стыжалі,
Ніўку тваю ажыналі [2, с. 259].*

Зажыначны снапок захоўваўся на куце да Прачыстай. Напярэдадні свята яго абмалочвалі, а зерне асвятлялі ў царкве і пазней выкарыстоўвалі пры засеўках. У час рытуалу пазвоньвалі манетамі, якія захоўваліся пад снапком, спадзеючыся, што гэта паспрыяе багатаму ўраджаю наступнага сельскагаспадарчага года.

Жніво – гарачая і адказная сельскагаспадарчая пара. З аднаго боку, урачыстая: сялянская сям’я дачакалася хлеба з новага ўраджаю; з другога боку, напружаная і цяжкая: уся праца амаль цалкам клалася на плечы жанчыны.

*Спачатку жнейкі віталіся з нівай:
Добрая ноч гаспадару Богу,
Жыту ядраному,
Хазяіну палявому!
– На здароўе! Жнейкі маладыя,
Сярпы залатыя!
Прыхадзіце заўтра раненька,
Як сонейка ўзойдзе.
Я ж таго люблю, хто рана прыходзе,
Позна ў двор уходзе [1, с. 66].*

У песні бачым мастацкі прыём увасаблення: поле, жыта надзяляюцца антрапаморфнымі рысамі. Сама жнейка з’яўляецца не толькі выканаўцам рытуалу, але і носьбітам прадуквальнай магіі:

*Каму сёлета жыта ажынаці?
Ажынаці жыта Іванісе:
Яе ніўка радлівая,
Яе ручка шчаслівая [1, с. 70].*

Вербальнай магіяй суправаджалася выжынанне і ўстанаўленне на пожны першага снапа. “*Стаўлю сноп на сто коп, на тысячу мерак!*” – такое заклінанне-пажаданне павінна было забяспечыць вялікі плён жытняй нівы. Пры першым снапе жнеі спажывалі рытуальную ежу (хлеб, соль, сыр) з пажаданнем багатага ўраджаю:

*– На дабралец, да шырокае поле,
Жыта ядраное!
– На здароўе, жанцы маладыя
Да сярпы стальняныя!
Вы прыходзьце заўтра рана,
Штоб я ў полі не стаяла.
Не магу я да ў полі стаяці,
Каласом махаці,
Толькі магу я – у полі капамі,
А ў гумне стагамі,
А ў клеці засекамі,
А на таку варахамі,
А на стале пірагамі [1, с. 67].*

Адказ нівы нясе семантыку сакральнай замовы. Ежу, якую ўжывалі каля першага снапа, прыносілі ў хату да рытуальнай вячэры з нагоды пачатку жніва. Застолле было ўрачыстым, спяваліся песні з заклінаннем-пажаданнем паспяховай уборкі і багатага ўраджаю.

Разглядаючы калектыўную песнятворчасць беларускіх жнеек, варта паглядзець, як жанчына працавала ў гэтую гарачую пару. Маладзіца (жняя), зрабіўшы ўсе справы ў хаце і па гаспадарцы, старалася выйсці ў поле як мага раней, пакуль ранішня прахалода не змянілася гарачынёй: халадом жаць лёгка і спорна. На поле несла яна калыску, а ў ёй – немаўлятка; збанок з квасам ці кіслым малаком, акраец хлеба, соль, свежыя гуркі, скварку (калі яна ў каго была), сыр – вось ежа жніа на ўвесь летні дзень. Лёгкае адзенне з палатна, хустка на галаве, серп у руцэ. Ісці, як правіла, трэба было далёка за вёску. Жытняе поле, навокал лес, пералескі, часам балота. Да спякоты яшчэ дзве-тры гадзіны. Жняя хутка пачынае сваю работу: схіляецца да зямлі, левай рукой стараецца захапіць як мага болей каласоў, правай – сярпом хутка іх зразае. І так бесперапынна. Нажаўшы пэўную колькасць каласоў, жняя спрытна разгінаецца, хуценька робіць перавясла, звязвае сноп, апускае яго на зямлю і далей – уперад. Дзіця плача, калыска ўжо далёка. Маці палюхаецца: крутом лес, не дай Божа, прыбяжыць воўк. Бягом за калыскай, прыкладае дзіця да грудзей, і яно сціхае. А далей – самае цяжкае: спёка, ёй страшэнна гарача, пот струменьчыкамі сцякае па твары, мокрая кашуля прыліпла да спіны. Жанчына пакутуе ад спёкі, смагі і стомы. У вушах ад сярпа толькі – жых, жых, жых. Самотна. І тады на дапамогу яна заклікае песню, дзе расказвае пра тое, што набалела на душы. Праз выказванні песенных персанажаў і дыялогі паміж імі вырашаюцца праблемы, якія хвалююць і спявачку. У словах і мелодыі песеннага твора раствараюцца яе ўласныя пачуцці і эмоцыі. Ад гэтага не так адчуваюцца стомленасць, спёка, манатоннасць працы.

Уласна жніўныя песні не належаць да абрадавых: гэта песні пра жніво, сям’ю і ўнутрыся-

мейныя адносіны. Іх семантыка абумоўлена сацыяльна- і сямейна-бытавымі матывамі:

*Ой, не ляжы, ветру, у полі,
Паміж горачак у разоры.
Да ўстань, ветру, памаленьку,
Павей, ветрык, паціхеньку,
Развей хмарачку цяменьку –
Маю тугу цяжаленьку.
Каб я, малада, жыта жала
І сярдзіну сваю не зажала [1, с. 268].*

У першым трохрадкоўі песні бачым прыгожы троп-увасабленне *ветрык*, які надзелены антрапаморфнымі рысамі. Вецер у спякотны дзень сапраўды добры памагаты змучанай гарачынёю жанчыне, таму яна і заклікае яго на дапамогу, гаворыць з ім, як з жывой істотай. Тон апавядання прачулы, ласкавы: розныя часціны мовы маюць памяншальна-ласкавую форму. Але прарываюцца і элегічныя матывы, праз якія адчуваюцца фізічныя і псіхалагічныя пакуты жніі ад знясільнай працы.

Даследчыкі фальклору добра ведаюць, як многа ў беларускай вуснамоўнай творчасці жартоўных тэкстаў, дзе народны досціп, весялосць і бліскучы гумар ззяюць, як кроплі ранішняй расы пад сонечным промнем. Але ж не могуць не здзіўляць гаркаватая іронія і гумар у жніўнай паэзіі далёкага мінулага – яшчэ адзін доказ таго, што эстэтыка сатыры і іроніі нязменна прысутнічае ў вусна-паэтычнай песеннай творчасці беларусаў.

Тэма мацярынства ў жніўных песнях падаецца ў драматычным ключы: пакінутае без догляду дзіця ў калысцы на мяжы на доўгія гадзіны можа стаць ахвяраю драпежных звяроў.

Няма большай трагедыі для жанчыны-маці, як згуба ці смерць дзіцяці. Паэтычныя песенныя апавед на гэтую тэму вылучаюцца асаблівым эмацыянальным узрушэннем. Менавіта такое эстэтычнае ўздзеянне мацней за ўсё раніць душу слухача.

Мудрыя песнятворца бачыць глыбокую сутнасць з'яў – сацыяльныя прычыны цяжкай, маркотнай працы жніі з ранку і да вечара. Сям'я мужа – чужая радня – не імкнецца дапамагчы самотнай жанчыне, даць нявестцы магчымасць беражліва траціць сілы і маладосць. Разам з тым журботныя матывы ў жніўнай паэзіі дысаніруюць з эстэтыкай працалюбства, з радаснымі пачуццямі селяніна ад новага ўраджаю жытняй нівы.

*Надвор'ейка змяркаецца...
За мной татка пытаецца...
А дзе мая работнічка...
Усяму полю прыборнічка [1, с. 146].*

Вельмі пашыраны матывы ў жніўнай лірычнай песні – крыўда жніі-нявесткі на свякроў і

свёкра за халодныя і неспагадлівыя адносіны. Успаміны пра добразычлівасць з боку родных бацькоў гучаць як антытэза:

*Халодная хатка, няродная матка,
Не пытаіць,
Да ці баляць ручкі да ці баляць плечкі,
А пытаіць,
Ой ці многа зжала, ці многа нажала.
Да цёплая хатка, да родная матка,
Не пытаіць,
Да ці многа зжала, ці многа нажала,
А пытаіць,
Да ці баляць ручкі, да ці баляць плечкі [1, с. 186 – 187].*

Кампазіцыя твора будуюцца па прынцыпе палярнага супрацьпастаўлення халоднай, нядобразычлівай атмасферы ў сям'і мужа і цёплай, утульнай – у бацькоўскай сям'і. Нявестка, відаць, чулы, уражлівы чалавек, які імкнецца да шчырасці ў сям'і. Маральна-этычныя праблемы ўнутрысямейных дачыненняў, апяванне дабрыні і спагады, адмаўленне халоднасці і чэрствасці да жніі – галоўнае эстэтычнае напаўненне твораў такой тэматыкі.

У лірыцы жніва прэваліруе шлюбная тэматыка:

*Ты, ластаўка-белакрылка,
Не вий гнязда пры дарозе!
Арол ляціць, гняздо зрыіць,
Малых дзетак паразганяіць,
Што і па мхах,
І па балотах,
І па чыстаму полю,
І па зялёнаму лугу.
Ты, Гертруда маладая,
Не вий вянка ў мамухны!
Сваты едуць – вянок сарвуць,
Цябе, маладу, з сабой вазьмуць [1, с. 216 – 217].*

Вобразна-псіхалагічны паралелізм семантычна не вельмі дакладны, але яго эмацыянальны і эстэтычны вынік уражае. Высокія эстэтычныя якасці вершу надаюць палярныя мастацкія вобразы, антытэзы-прэдыкаты, паўторы сінтагмаў (стылявыя паралелізмы), моцнае сугучча радкоў за кошт анафар. Арол у пазаабрадавай лірыцы – сімвал згубнага кахання; у прыведзеным тэксце – знішчальнік дзявоцкай волі і красавання.

Замужжа – змена сацыяльнага статусу, расставанне з радзінай, роднымі хатай і вёскай – рабілася цяжкім псіхалагічным выпрабаваннем. Такі стан душы дзяўчыны добра паказаны ў вясельнай паэзіі, але і жніўная песня таксама не мінае гэтай балючай тэмы:

*Вячэрняя зараначка,
Як табе не цяжанька
З сонейкам расстаіся,*

*З месяцам спаткаціся?
 – А вось жа так расстануся,
 Хмаркаю апушчуся.
 – Маладая дзяўчыначка,
 Як табе не цяжанька
 З мамкаю расстаціся,
 З свякроўкай спаткаціся?
 – Вось да так расстануся,
 Слёзкамі абальюся [1, с. 267 – 268].*

Кампазіцыя твора будзеца на вобразна-псіхалагічным паралелізме: чароўны малюнак вячэрняй зары, які заўсёды хваляваў чалавека сваёй веліччу і прыгажосцю, і самотная жняя. Апошні радок верша (семантычна і эмацыянальна самы важкі) дае адказ на спачувальныя пытанні аўтара – выканаўцы песні.

Шчасце ў замужжы цалкам залежыць ад добразычлівасці сям’і мужа. Але разумная дзяўчына з моцным характарам добра засвоіла парады бацькоў і сама твораць свой лёс:

*Ішла дзеўка борам, борам,
 Гаварыла з Богам, Богам:
 – А дай, Божа, долю-шчасце
 Зайсці ў хату багатую,
 А ў сям’ю харошую,
 І дзе свёкар ды свякроўка,
 І дзе дзевяр ды залоўка!
 Я свёкарка наважаць буду,
 Я свякроўку шанавачь буду,
 А з дзевяркам жыць буду,
 У залоўкі галасіць буду [1, с. 269].*

Думка, выказаная ў апошнім радку твора, – ключ да ўсёй песні: калі маладой замужніцы стане вельмі цяжка на душы, яна выплача сваю крыўду ў хаце замужняй залоўкі, але мір і лад у сям’і зберажэ. Як бачым, лірычная гераіня валодае высокімі маральнымі якасцямі, што адпавядаюць этычным і эстэтычным запатрабаванням народнай песеннай лірыкі.

Дажынкi ў свядомасці і побыце сялян былі вельмі значнай вяхой сельскагаспадарчага календара і ўрачыстым святам у жыцці вёскі. Суправаджаліся дажынкi ланцужком паслядоўных абрадаў і рытуалаў, што пачыналіся ўжо на апошняй нязжатай лапінцы жытняй нівы – самай урадлівай густой мясціне, якую называлі “барада”. Жняя зразала яе адным узмахам сярпа. “Бараду” разам з апошнім снапом неслі ў вёску і ўрачыста ўручалі гаспадару ці гаспадыні. Згодна са звесткамі інфарматараў, у больш даўнія часы “бараду” з рытуальнымі песнямі зжыналі па каласку:

*Чыя ж гэта барада
 Мёдам-віном уліта,
 Чорным шоўкам ушыта?
 Сцяпанавя барада [1, с. 404 – 405].*

У “барадзе” пакідалі тры калівы жыта, пачынаючы зверху, намотвалі іх на акраец хлеба і, зрабіўшы сярпом ямку, закопвалі хлеб з жытам у зямлю. Рытуал гэты, меркавалася, закладваў ураджай наступнага года. Некаторыя фалькларысты ўглядаюць у ім ахвярапрынашэнне памерлым продкам, каб тыя таксама клапаціліся пра ўраджайнасць нівы.

Рытуал качання жанчын па жатве (тройчы перакачваліся ў час дажынкавых абрадавых дзействаў) быў накіраваны на магічны зварот сілы, затрачанай жняёю ў час працы. Спяванне песень-заклінанняў да ніўкі вербальна ўзмацняла прадукавальную магію:

*Ніўка, ніўка,
 Адай маю сілку...
 Ніўка, ніўка,
 Я цябе жала,
 Сілу спацярала...
 Ніўка, ніўка,
 Бараду палола,
 Ручкі накалола...
 Ніўка, ніўка,
 Я цябе жала,
 Сілку спацярала [1, с. 409].*

Як бачым, у песні гучыць і замова на будучы ўраджай. Гэта значыць, зямліца-карміліца круглы год застаецца для сялян гарантам іх дабрабыту, дастатку і наогул – жыцця.

На завяршэнне дажынак дзяўчаты зівалі рытуальны вянок з васількоў, рамонкаў і каласоў-спарышоў. Ён надзяляўся магічнай сілай, пры ўмове, што будзе прынесены гаспадару ў двор, хату з пэўным вербальным суправаджэннем. Такі вянок сімвалізаваў, па-першае, заканчэнне жніва як урачыстасць сельскагаспадарчага года; па-другое, – вяртанне ў хату магіі ўрадлівасці, магіі хлеба як сімвала дастатку ў гаспадарцы; па-трэцяе, – рытуальную непазбежнасць для гаспадароў дзякаваць жнеям і за працу, і за вянок.

Урачысты і ўзнёслы тон дажынкавых песень адпавядаў настрою хлебарабаў, якія па-сапраўднаму маглі адчуваць і разумець урачыстасць і значнасць свята заканчэння жніва. Гэтыя песні ўабралі ў сябе самыя прывабныя ідэі фальклорнай эстэтыкі. Так, яркія і жывыя малюнкi беларускай прыроды ў пару заканчэння лета імпануюць настрою жніа, дапамагаюць ёй адчуць псіхалагічную раўнавагу.

У цэлым высокаэстэтычная паэзія жніва прасякнута гуманістычнымі і высокамаральнымі поглядамі народа на жыццё, чалавека працы, яго прызначэнне на зямлі.

Спіс літаратуры

1. **Жніўныя песні** / склад. А. С. Ліс. – Мінск, 1974.
2. **Земляробчы календар** / склад. А. І. Гурскі. – Мінск, 2003.

КАНЦЭПЦЫЯ ВУЧЭБНАГА ПРАДМЕТА “БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРА”

1. Уводзіны

Вучэбны прадмет “Беларуская літаратура” – адзін з прадметаў, з дапамогай якіх рэалізуецца галоўная мэта навучання і выхавання: фарміраванне гарманічнай асобы, інтэлектуальна развітой, здольнай усведамляць ролю маралі, этыкі ў асабістым і грамадскім жыцці, адчуваць і ацэньваць прыгожае, дасканала валодаць мовай. Спецыфіка літаратуры як прадмета навучання вызначаецца тым, што яна цесна звязана з іншымі формамі пазнання рэчаіснасці і чалавека (навукай, філасофіяй, рэлігіяй і інш.). Вялікае пазнавальнае і выхаваўчае значэнне мастацтва слова абумоўлена ў першую чаргу тым, што яно дае вучням разнастайныя веды і ўяўленні пра прыроду і месца ў ёй чалавека, жыццё грамадства, гістарычныя падзеі, лёс выдатных асоб. Дзякуючы змястоўным сувязям з гуманітарнымі навуковымі дысцыплінамі літаратура вучыць успрымаць і разумець з’явы, пераўвасобленыя ёю ў вобразы, адначасова ў планах агульначалавечым і нацыянальным, канкрэтна-гістарычным. Усё гэта ў літаратуры раскрываецца своеасабліва, праз мастацкую вобразнасць, экспрэсіўна, эмацыянальна. Як усякае мастацтва, літаратура вызначаецца поліфункцыянальнасцю: апрача пазнання жыцця, выконвае і камунікатыўную, эстэтычную, геданістычную функцыі.

У сістэме агульнай сярэдняй адукацыі беларуская літаратура належыць да сацыяльна-гуманітарнага цыкла прадметаў, які ўключае ў сябе яшчэ і прадметы “Руская літаратура”, “Беларуская мова”, “Руская мова”, “Замежная мова”, “Сусветная гісторыя. Гісторыя Беларусі”, “Грамадазнаўства”, “Музыка”, “Вяўленчае мастацтва”. З апошнімі двума вучэбнымі прадметамі беларускую літаратуру збліжае тое, што яна фарміруе эстэтычныя густы і ідэалы вучняў, задавальняе іх патрэбы ў эстэтычнай дзейнасці. Разам з тым мастацкае слова спалучае ў сабе пэўныя магчымасці жывапісу і музыкі, яно здатнае ствараць зрокавыя і слыхавыя вобразы. Беларуская літаратура далучае вучняў да духоўнага жыцця і культуры народа, выяўляе светаўспрыманне этнасу, яго ўяўленні пра рэчаіснасць, узаемаадносіны чалавека з прыродай, маральныя і эстэтычныя ідэалы, выпрацаваныя на працягу стагоддзяў.

Літаратура – крыніца чалавеказнаўства, грамадазнаўства. Літаратурна-мастацкія творы выступаюць дзейным сродкам спасціжэння прыроды, грамадскага жыцця ў яго разнастайных праявах, дыялектычных зменах, зрухах. Знаёмячыся з літаратурнымі героямі, іх лёсамі, унутраным светам, іх ідэаламі, вучні праецыруюць пазнае на сябе і такім чынам глыбей усведамляюць сваю індывідуальнасць; у іх фарміруюцца ўласныя адносіны да высокага і нікчэмнага, добрага і благага. Паступова ў іх складваецца разуменне вечнага і часовага ў чалавеку, сутнаснага і вызначальнага ў яго жыцці. Выразная аўтарская пазіцыя, увасобленая ў мастацкіх творах, аказвае на вучняў, што знаходзяцца ў працэсе пошуку асабістага “я”, выхаваўчае ўздзеянне. Біяграфіі пісьменнікаў і створаныя імі мастацкія тыпы пры пэўных умовах могуць стаць ідэалам ці антыідэалам, з улікам якіх вучні будуць канструяваць сваю мадэль асобы і імкнуцца рэалізаваць яе ў жыцці.

Літаратура развівае ўяўленне, фантазію чытача, яго творчыя магчымасці, з’яўляецца дзейным сродкам развіцця культуры асобы вучня, яго мастацка-эстэтычнага і маральнага выхавання. Дапамагаючы глыбей пазнаваць жыццё, літаратура адначасова спрыяе маральнаму, эмацыянальнаму і эстэтычнаму развіццю, духоўнаму самасцвярджэнню вучня як асобы, што адчувае сябе часткай прыроды, грамадства, здольная творча і актыўна рэалізоўваць сябе ў соцыуме. Пры пазнанні мастацкага твора надзвычай важную ролю адыгрываюць не толькі інтэлект і эмоцыі вучняў, але і іх уяўленні, густы, што плённа ўплывае на асэнсаванне матэрыялу пры вывучэнні прыродазнаўчых, фізіка-матэматычных прадметаў у агульнаадукацыйных установах.

Літаратура як від мастацтва здольная спасцігаць свет універсальна, усёабдымна, у самых розных яго вымярэннях: сучасным, гістарычным, перспектыўным, адлюстроўваючы жыццё свайго народа і жыццё народаў іншых краін. Пісьменнікі ствараюць мастацкі летапіс гісторыі сваёй радзімы, раскрываюць нацыянальныя характары, адлюстроўваюць асаблівасці менталітэту беларусаў, народны побыт, лад жыцця, адносіны ў сям’і. Беларуская літаратура паказвае чалавека ў пэўным сацыяльна-культурным асяроддзі, уздымае важныя

філасофскія, маральна-этычныя, экалагічныя і іншыя праблемы сучаснасці, мінулага, будучыні.

Народ Беларусі – гэта складовая частка агульна-началавечай супольнасці, таму ў творах беларускіх пісьменнікаў выявіліся агульназначныя ідэалы і каштоўнасці. Далучэнне да іх мае выключна важнае значэнне, паколькі спрыяе гуманізацыі асобы, духоўна ўзбагачае яе. Арыентацыя на гуманістычныя і культурныя каштоўнасці, краіназнаўчы аспект пры вывучэнні літаратуры набываюць асаблівае значэнне ў наш час, калі кантакты паміж людзьмі розных дзяржаў сталі рэаліямі жыцця. Такім чынам, літаратура ў агульнаадукацыйнай установе – гэта прадмет, які адыгрывае культуратворчую і нацыятворчую функцыі, садзейнічае гуманітарызацыі мыслення.

Многае яднае беларускую літаратуру з літаратурай сусветнай, арганічнай часткай якой яна і з’яўляецца. Таму беларуская літаратура вывучаецца ў кантэксце сусветнага мастацкага слова. Рэалізацыя падобнага падыходу пераконвае вучняў у тым, што нацыянальнае прыгожае пісьменства – годны складнік агульна-началавечай мастацкай культуры. Паралельна вывучаючы творы беларускіх і замежных пісьменнікаў, вучні пераконваюцца ў тым, што людзей свету яднаюць агульныя праблемы, памкненні, радасці і трывогі, што за час свайго існавання чалавецтва выпрацавала агульныя духоўныя каштоўнасці. Вывучэнне рускай літаратуры, знаёмства з сусветна значнымі мастацкімі набыткамі падмацоўваюць гэтую выснову і спрыяюць фарміраванню глыбокага разумення вучнямі эстэтычнай вартасці з’яў мастацтва, грамадзянскіх перакананняў, гуманістычнага светапогляду вучняў, разумення таго, што яны – прадстаўнікі свайго народа і чалавецтва, захавальнікі набыткаў нацыянальнай і агульна-началавечай культуры.

Нарэшце, літаратура як мастацтва слова з’яўляецца сродкам фарміравання і развіцця моўнай культуры, індывідуальнага самавыяўлення вучня праз слова, у слове. З дапамогай мастацкіх тэкстаў ён спазнае багацце лексікі, адметнасць марфалагічнага, сінтаксічнага складу беларускай мовы, яе мілагучнасць. Чытанне і вывучэнне літаратурных твораў развівае камунікатыўныя здольнасці вучня, узбагачае выяўленчыя, экспрэсіўныя магчымасці яго мовы, лексічныя, фразеалагічныя, слоўніковы запас, фарміруе маўленчыя нормы, развівае маўленчую культуру, а праз яе і агульную культуру асобы.

Развіццё мастацтва слова неад’емнае ад гістарычнага развіцця чалавецтва. Невыпадкова мастацкую літаратуру называюць гісторыяй у вобразах. У працэсе навучання беларускай літаратуры на канкрэтных прыкладах можна выхаваць у вучняў пачуцці гонару за Радзіму, народ, адданасці

роднаму краю, павагу да тых, хто змагаўся за яе свабоду, незалежнасць і росквіт.

Беларускія пісьменнікі раскрылі глыбокія, тонкія чалавечыя перажыванні, выявілі сябе таленавітымі псіхолагамі, педагогамі. Чытаючы мастацкія творы, вучні адчуваюць боль іншых людзей, асэнсоўваючы жыццёвыя з’явы, падзеі, канфлікты і характары, яны выказваюць свае адносіны і меркаванні, сталаюць, духоўна ўзбагачаюцца, вучацца рабіць сумленны выбар.

Такім чынам, навучанне прадмету “Беларуская літаратура” ў агульнаадукацыйных установах павінна забяспечыць:

- фарміраванне ў вучняў сістэмы літаратурных (тэарэтыка-літаратурных і гісторыка-літаратурных) ведаў як кампанента гуманітарнага светаадчування і мыслення;

- развіццё чытацкіх і камунікатыўных уменняў – сродку самавыяўлення і самавыхавання, найпершай умовы для ўступлення ў сацыякультурны дыялог;

- выпрацоўку ўмення аналізу мастацкага тэксту ў аспекце творчай індывідуальнасці пісьменніка, што, у сваю чаргу, развівае ў вучняў здольнасць адчуваць сапраўднае мастацтва, выяўляць прыгожае і агіднае ў свядомасці і паводзінах чалавека, гарманічнае і стыхійнае ў прыродзе;

- разуменне вучнямі грамадскага значэння нацыянальнай літаратуры – складовай часткі агульна-началавечай культуры і мастацтва, сродку раскрыцця духоўнага свету і гістарычнага лёсу народа, дасягнення ўзаемаразумення і ўстанаўлення кантактаў паміж людзьмі, цэласнага адчування свету;

- развіццё асобы вучняў: іх пачуццяў, мыслення, самасвядомасці, знешняй і ўнутранай (духоўнай) культуры, мастацка-эстэтычнага густу.

Навучанне літаратуры ў агульнаадукацыйных установах забяспечвае самавызначэнне і самарэалізацыю асобы ў сучасным зменлівым свеце. Беларуская літаратура – тое спалучальнае звяно, якое перадае ад папярэднікаў да сучаснікаў назапашаны на працягу стагоддзяў духоўны і эстэтычны вопыт. На аснове гэтага духоўнага вопыту разгортваецца выхаванне гарманічна развітой, цэласнай асобы, здольнай самараскрывацца, дастаткова поўна рэалізоўваць сябе ў грамадстве ў працэсе творчай дзейнасці.

Паказчыкамі якасці літаратурнай адукацыі з’яўляюцца наступныя: агульны культурны ўзровень вучня, яго эрудыцыя, начытанасць, асобнае засваенне зместу праграмачнага літаратурнага твора, характар, ступень самастойнасці, доказнасці эстэтычных меркаванняў вучня і ўзровень развіцця яго маўлення. Пад паняццем “начытанасць” разумеецца веданне вучнямі твораў беларускіх, замежных аўтараў, іх асноўных мастацка-

стылявых асаблівасцей; уменне чытаць мастацкі і іншыя віды тэкстаў, карыстаючыся рознымі спосабамі і відамі чытання; уменне самастойна ставіць мэту чытання і выбіраць кнігу ў адпаведнасці з пастаўленай мэтай; уменне характарызаваць кнігу па такіх паказчыках, як назва, жанр, кампазіцыя і інш.; дастаткова высокі ўзровень культуры чытання. Асобаснае засваенне зместу літаратурнага твора выяўляецца ва ўменні вучня выказаць уласнае эмацыянальна-эстэтычнае ўражанне ад прачытанага мастацкага твора, перадаць яго змест, увесці гэты твор у культуралагічны кантэкст, г. зн. ацаніць яго праз параўнанне са з’явамі жыцця, іншымі творамі літаратуры або сумежных мастацтваў. Характар эстэтычных меркаванняў і ацэнак сведчыць пра ўзровень развіцця культуры асобы. Пры разглядзе твора вучань карыстаецца тэарэтыка-літаратурнымі паняццямі і тэрмінамі, і настаўнік можа меркаваць, наколькі глыбока яны засвоены, ці актуалізуюцца яны ў працэсе спасціжэння і выяўлення эстэтычнай вартасці твора. Літаратура – сродак эстэтычнага асваення жыцця, таму недастаткова ведання, нават і зацікаўленага, вучнем толькі зместу твора. Важна высветліць, наколькі сугучныя эстэтычнае ўспрыманне і ўяўленні вучня аўтарскай канцэпцыі, ці поўна перадае ён разнастайнасць праблем, з’яў, што знайшлі ўвасабленне ў мастацкім творы, ці стаў прыцягальным для яго маральна-эстэтычны ідэал, свет думак і пачуццяў пісьменніка. Узровень развіцця маўлення – паказчык літаратурнай і маўленчай пісьменнасці вучня. Вучань павінен умець складаць розныя віды планаў, выкарыстоўваць розныя функцыянальна-сэнсавыя тыпы маўлення (апісанне, апавяданне, разважанне), дакладна адказваць на пытанні, самастойна разважаць, рабіць вусныя і пісьмовыя паведамленні, даклады, пераказы ці сачыненні на вольныя (па асабістых жыццёвых уражаннях) ці літаратурныя тэмы, водгукі на мастацкія творы, кнігі, спектаклі і інш. Найважнейшым паказчыкам развіцця маўлення, чытацкай эрудыцыі, эстэтычнага густу з’яўляецца творчая дзейнасць вучняў: складанне загадак, казак, вершаў, напісанне невялікіх п’ес, эсэ і інш. Акрэсленыя паказчыкі на кожнай ступені літаратурнай адукацыі павінны карэктывавацца ў адпаведнасці з узростам вучняў.

Прапанаваная канцэпцыя мае на мэце даць уяўленне аб прынцыпах пабудовы зместу літаратурнай адукацыі, складзе і структуры вучэбнага прадмета, акрэсліць мэты навучання, паказаць асаблівасці працэсу ўвасаблення зместу літаратурнай адукацыі на ўзроўнях агульнай базавай і агульнай сярэдняй адукацыі. Канцэптэуальныя падыходы да навучання беларускай літаратуры – аснова для распрацоўкі адукацыйных стандартаў, вучэбных праграм, вучэбна-метадычных комплексаў.

2. Зыходныя метадалагічныя перадумовы і прынцыпы пабудовы зместу вучэбнага прадмета

Пабудова зместу літаратурнай адукацыі ў сучасных умовах ажыццяўляецца з пазіцый культурастваральнага, асобасна арыентаванага падыходаў да навучання, на аснове прынцыпаў эмпатычнай педагогікі, педагогікі супрацоўніцтва настаўнікаў і вучняў. У якасці галоўных арыентаў выбраны наступныя прынцыпы.

1. *Арыентацыя на засваенне набыткаў нацыянальнай культуры ў адзінстве з агульначалавечымі каштоўнасцямі.*

Беларуская літаратура належыць да ліку прадметаў, якія традыцыйна вывучаюцца ў школах Беларусі (пачынаючы з 20-х гг. XX ст.). Менавіта нацыянальнае мастацкае слова скіроўвае на засваенне асноў беларускай культуры, яе вытокаў, этапаў станаўлення. Таму нацыянальным мастацкім набыткам (у першую чаргу творах класікі) у курсе літаратуры ў агульнаадукацыйнай установе належыць галоўнае месца. Творы замежнай класікі пры гэтым разглядаюцца перадусім у суадносінах з беларускай літаратурай, гэта дасць магчымасць вучням успрыняць нацыянальнае прыгожае пісьменства часткай – арыгінальнай і самабытнай – сусветнай літаратуры.

2. *Фундаментальнасць.*

Прынцып фундаментальнасці ў літаратурнай адукацыі разглядаецца як грунтоўнае авалодванне сістэмай літаратурных ведаў, уменняў і навыкаў, сфарміраванасць чытацкай і камунікатыўнай культуры асобы. Беларуская літаратура як адзін з відаў мастацкага мадэліравання рэчаіснасці мае вялікае значэнне для набыцця вучнямі ведаў у іншых галінах, для авалодвання ўніверсальнымі спосабамі дзейнасці, выпрацоўкі ўменняў аналізу і інтэрпрэтацыі разнастайных фактаў і з’яў. Курс беларускай літаратуры скіраваны на развіццё праблемага, крытычнага ўспрымання з’яў рэчаіснасці, садзейнічае фарміраванню сістэмы гуманістычных, маральна-этычных поглядаў і арыентацый асобы вучня.

3. *Практычная накіраванасць.*

Навучанне беларускай літаратуры ў агульнаадукацыйнай установе скіравана на выхаванне асобы і яе сацыялізацыю ў грамадстве. Таму для вывучэння прапануюцца мастацкія творы, што ў найбольшай ступені адпавядаюць патрэбам і інтарэсам як вучняў, так і грамадства, адлюстроўваюць тыповыя канфлікты і сітуацыі, выклікаюць у іх роздум “пра час і пра сябе”. Менавіта ў працэсе аналізу мастацкага твора раскрываецца асабістае “я” вучня.

Прынцып практычнай скіраванасці ў канструванні зместу літаратурнай адукацыі вымагае надання важнага значэння развіццю не толькі вуснага і пісьмовага маўлення, але і камунікатыўнай культуры вуч-

няў. Эфектыўнае вырашэнне гэтай праблемы спрыяе павышэнню агульнакультурнага ўзроўню вучняў.

4. Гуманітарызацыя і гуманізацыя навучання.

Гуманітарызацыя скіроўвае настаўніка і вучня да ўспрымання цэласнай карціны свету і чалавека ў ім, да “ачалавечвання” ведаў, што ў выніку павінна прывесці да фарміравання гуманістычнага светаадчування, маральнай адказнасці чалавека за сябе, грамадства, прыроду. Беларуская літаратура як адзін з вядучых вучэбных прадметаў сацыяльна-гуманітарнага цыкла – надзейны сродак увядзення вучня ў культуру як сістэмнае цэлае, бо менавіта яна спалучае ў сабе элементы культуры мастацкай, культуры мыслення, дзейнасці і ўзаемаадносін, культуры выяўлення думак і пачуццяў у слове (або філалагічнай культуры) і, нарэшце, уплывае на фарміраванне светапогляду асобы. У працэсе вывучэння беларускай літаратуры вучні набываюць этыка-філасофскія, сацыяльна-гістарычныя і эстэтыка-культурныя веды.

5. Завершанасць літаратурнай адукацыі.

Літаратурная адукацыя ў агульнаадукацыйных установах у выніку павінна даць вучням цэласнае ўяўленне пра беларускую літаратуру, яе ідэйна-мастацкае багацце, сфарміраваць сістэму ведаў, уменняў, каштоўнасных арыентацый, вопыт эмацыянальнай і творчай дзейнасці. Пасля заканчэння агульнаадукацыйнай установы не кожны з выпускнікоў будзе мець магчымасць пашыраць свае веды пра беларускую літаратуру, таму літаратурнае навучанне ў агульнаадукацыйных установах павінна мець завершаны характар.

6. Рэгіяналізацыя літаратурнай адукацыі.

Сучасныя рэгіёны Беларусі вызначаюцца паводле дзялення краіны на вобласці. Варта мець на ўвазе, што гэты падзел не заўсёды супадае з прыродна-гістарычнымі зонамі Беларусі. Для выхавання патрыятычных пачуццяў вельмі важна, каб у працэсе вывучэння беларускай літаратуры вучань пераканаўся, што і яго родны кут ці край (пэўныя мясціны, горад і інш.) натхняў пісьменнікаў, што яго землякі ўнеслі пэўны ўклад у развіццё беларускага мастацтва слова. Вельмі важнай паўстае неабходнасць актыўнага развіцця мясцовага краязнаўства, што дапаўняла б звесткі, атрыманыя вучнямі на ўроках беларускай літаратуры. Вырашэнню гэтай праблемы спрыялі б факультатыўныя курсы літаратурна-краязнаўчай скіраванасці, падрыхтаваныя знаўцамі роднага краю, настаўнікамі, навукоўцамі.

3. Дыдактычныя асновы, прынцыпы і крытэрыі адбору ў канструяванні зместу літаратурнай адукацыі

Пры адборы вучэбнага матэрыялу, вызначэнні метадаў і прыёмаў арганізацыі дзейнасці вучняў галоўную ролю адыгрываюць наступныя метадычныя і літаратурназнаўчыя прынцыпы.

1. Прынцып уліку ўзроставых і псіхалагічных асаблівасцей успрымання вучнямі мастацкага тэксту.

Гэты прынцып абумоўлівае адбор і прэзентацыю мастацкіх тэкстаў з улікам узростава-псіхалагічных асаблівасцей вучняў на розных ступенях навучання літаратуры. Неабходна ўлічваць інтэлектуальна-пазнавальныя магчымасці вучняў, іх здольнасць да рэпрадуктыўнай дзейнасці, засваення аб'ёму інфармацыі.

2. Прынцып адпаведнасці задачам выхавання і развіцця асобы вучня.

Беларуская літаратура садзейнічае фарміраванню светапогляду вучня як цэласнай сістэмы ўяўленняў пра чалавека, прыроду, навакольнае жыццё. Спецыфіка літаратурнай адукацыі абумоўлена педагагічнай накіраванасцю навучання ў агульнаадукацыйнай установе. Змест курса беларускай літаратуры дазваляе ў розных аспектах станоўча ўздзейнічаць на асобу вучня, дае ўдзячны матэрыял для фарміравання трывалых маральна-этычных асноў, выхавання грамадзянскасці, патрыятызму, адданасці агульначалавечым ідэалам.

3. Прынцып эстэтычнага падыходу да аналізу і ацэнкі мастацкага твора.

Адна з задач навучання беларускай літаратуры – далучэнне школьнікаў да мастацтва слова праз эстэтычнае ўспрыманне літаратурнага твора. Мастацкая творчасць выклікае эмацыянальныя перажыванні, прыносіць асалоду, фарміруе эстэтычны густ, уяўленні пра прыгажосць жыцця і інш. Разгляд літаратурнага твора вымагае эстэтычнага падыходу, г. зн. яго аналізу і ацэнкі з пазіцый мастацкай цэласнасці, вобразна-выяўленчай арыгінальнасці, ведання асноўных эстэтычных катэгорый і тэрмінаў (прыгожае – агіднае, узнёслае – нізкае, трагічнае – камічнае). Фарміраванне і развіццё эстэтычнай культуры – важны складнік літаратурнай адукацыі.

4. Прынцып адзінства зместу і формы, часткі і цэлага ў спасціжэнні мастацкага твора чытачом.

У курсе беларускай літаратуры асноўнае месца адведзена вывучэнню мастацкіх твораў. У працэсе аналізу разглядаюцца ўнутраныя (мастацкі сэнс, характары, абставіны і інш.) і знешнія (арганізацыя тэксту, асаблівасці мовы і інш.) кампаненты твора. Задача настаўніка заключаецца ў тым, каб вучань авалодаў уменнем характарызаваць твор цэласна, у адзінстве яго зместу і формы.

Азначаны прынцып не можа рэалізавацца без азнаямлення вучняў з тэарэтычнымі паняццямі. Без іх ведання нельга вырашыць адну з найважнейшых мэтаў навучання літаратуры – выхаванне культуры чытання. Засваенне тэарэтычных паняццяў ажыццяўляецца з улікам мастацкай прыроды твора. У такім выпадку тэарэтычнае паняц-

це стане своеасаблівым інструментам пазнання твора, літаратурнай з’явы, і вучні ўсвядомяць практычную неабходнасць яго ведання. Увядзенне тэарэтыка-літаратурнага матэрыялу ў змест літаратурнай адукацыі павінна адбывацца ў адпаведнасці з прынцыпамі даступнасці, паслядоўнасці і пераемнасці.

5. *Прынцып гістарычнага падыходу ў асэнсаванні твораў і з’яў літаратуры і мастацтва.*

Гісторыка-храналагічны прынцып выступае галоўным у пабудове зместу адукацыі ў курсах беларускай літаратуры IX – XI класаў. Азначаны прынцып рэалізуецца ў працэсе знаёмства з творами, фарміравання ўяўленняў пра заканамернасці і найважнейшыя асаблівасці гісторыі развіцця мастацтва слова. Вучні павінны атрымаць агульнае ўяўленне пра развіццё беларускай літаратуры, яе ідэйна-эстэтычную вартасць, каб у іх свядомасці беларускае і замежнае мастацтва ўяўлялася не проста сумай твораў, а цэласным працэсам.

6. *Прынцып міжпрадметных сувязей.*

Беларуская літаратура разам з іншымі прадметамі сацыяльна-гуманітарнага цыкла (“Руская літаратура”, “Беларуская мова”, “Руская мова”, “Замежная мова”, “Сусветная гісторыя. Гісторыя Беларусі”, “Грамадазнаўства”, “Музыка”, “Выяўленчае мастацтва”) утварае аснову культурацэнтрычнай сістэмы адукацыі. Міжпрадметныя сувязі актуалізуюцца на ўсіх этапах навучання, іх рэалізацыя ў адукацыйным працэсе ўзбагачае дыялог літаратуры з іншымі відамі мастацтва (жывапіс, музыка, фотамастацтва, кіно, тэатр і інш.), эфектыўна ўздзейнічае на маральна-этычнае, інтэлектуальнае, эмацыянальнае, эстэтычнае развіццё асобы.

7. *Прынцып пастаяннай увагі да мовы ў яе эстэтычнай і камунікатыўнай функцыях.*

Беларуская літаратура як вучэбны прадмет істотна ўплывае на агульную гуманітарна-філалагічную падрыхтаванасць вучня, яго камунікатыўную кампетэнцыю. Пастаянная праца па развіцці маўлення спрыяе засваенню вучнямі багацця беларускай мовы, яе літаратурных нормаў, навыкаў вуснага выказвання, разважання, дыялогу, у выніку ўсё гэта фарміруе культуру мыслення і камунікатыўную культуру асобы.

4. Мэты вучэбнага прадмета

Карыстаючыся універсальным сродкам уздзеяння на чалавека – словам, літаратура здольная цэласна, сістэмна ўплываць на інтэлект, пачуцці, волю, фарміраваць светабачанне і светаразуменне, агульную культуру кожнага, хто судакраецца з яе багаццямі.

З улікам падобных уласцівасцей літаратуры вызначаюцца мэты і задачы літаратурнай адукацыі ўвогуле і на кожным этапе навучання ў прыватнасці.

Мэты і задачы літаратурнай адукацыі на сучасным этапе павінны быць скіраваныя на выхаванне чалавека з глыбокім гуманістычным і дэмакратычным светапоглядам, самастойным мысленнем, з развітым пачуццём нацыянальнай і асабістай самапавагі, чалавека, чуйнага да сацыяльнага поліфанізму жыцця, патрыёта, адданага агульначалавечым ідэалам, асобы з выразна выяўленымі творчымі схільнасцямі, здольнай успрыманне прыгожага выкарыстаць для выпрацоўкі стымулу маральнага самаўзвышэння, інтэлектуальнага і духоўнага развіцця.

Такая агульная ўстаноўка рэалізуецца ў сістэме канкрэтных патрабаванняў да вынікаў літаратурнага навучання:

- дастаткова шырокае знаёмства з нацыянальнай літаратурнай спадчынай, а таксама з асобнымі (класічнымі, узорнымі) творами сусветнай літаратуры;

- начытанасць, устойлівая цікавасць да чытання, рознабаковасць, сістэмнасць, свядомая скіраванасць чытацкіх інтарэсаў;

- глыбіня засваення ідэйна-мастацкага зместу праграмных літаратурных твораў, уменне самастойна аналізаваць тэкст і ацэньваць яго ідэйна-эстэтычную каштоўнасць;

- валоданне тэарэтыка-літаратурнымі паняццямі і здольнасць прымяняць іх у працэсе аналізу і ацэнкі мастацкіх твораў;

- веданне спецыфічных асаблівасцей літаратуры ў параўнанні з асаблівасцямі іншых відаў мастацтва;

- знаёмства з асноўнымі эстэтычнымі катэгорыямі (прыгожае, узвышанае, гераічнае, трагічнае, камічнае, агіднае і інш.) і здольнасць ацэньваць з іх дапамогай творы літаратуры і сумежных відаў мастацтва;

- зарыентаванасць вучняў у гістарычным развіцці літаратуры і мастацтва: веданне асноўных этапаў (эпох, перыядаў), ідэйных і мастацкіх напрамкаў і інш.;

- здольнасць выяўляць у творах літаратуры чалавеказнаўчы змест, пытанні філасофскага, псіхалагічнага, маральна-этычнага, эстэтычнага характару, выказваць уласныя адносіны да адлюстраваных у літаратуры розных грамадскіх з’яў, супярэчнасцей, канфліктаў, да такіх агульначалавечых каштоўнасцей, як любоў да Радзімы, павага да свайго народа і іншых народаў, гонар, сумленне, абавязак і іншыя ідэйныя, маральныя, эстэтычныя арыенціры;

- развітасць творчых здольнасцей і ўменняў, неабходных для самавыяўлення і самаўдасканалвання асобы;

- валоданне мовай, маўленчымі ўменнямі і навыкамі як умова і сродак самапазнання і самавыяўлення.

У залежнасці ад узросту вучняў і ступені навучання гэтыя патрабаванні канкрэтызуюцца, пры гэтым захоўваецца пераемнасць, сістэмнасць, не парушаецца адзінства літаратурнай адукацыі. Усе акрэсленыя прынцыпы функцыянуюць на кожнай ступені адукацыі.

5. Агульная характарыстыка і асаблівасці пабудовы зместу літаратурнай адукацыі па ступенях навучання

Адна з найважнейшых асаблівасцей літаратурнай адукацыі – гэта яе пашыранасць на ўвесь час знаходжання дзіцяці, затым падлетка, юнака ў агульнаадукацыйнай установе. Таму надзвычай істотным у літаратурнай адукацыі з’яўляецца дакладнае вызначэнне ўзроставых асаблівасцей фарміравання асобы вучня і адпаведная “прывязка” гэтага працэсу да этапаў навучання літаратуры.

Вызначаюцца наступныя ступені літаратурнай адукацыі ў агульнаадукацыйных установах, кожная з якіх мае свае асаблівасці:

- I ступень (I – IV класы);
- II ступень (V – IX класы);
- III ступень (X – XI класы).

Беларуская літаратура ў агульнаадукацыйных установах з V класа выступае як самастойны вучэбны прадмет, які паслядоўна і сістэматычна далучае вучня да мастацтва слова. Літаратура – сродак эстэтычнага асваення (вымярэння), асэнсавання жыцця, яго нормаў і каштоўнасцей. Яна дапамагае чытачу ўступаць у дыялог з пісьменнікам, аўтарамі іншых твораў мастацтва, з культурай у самым шырокім сэнсе слова. Беларуская літаратура – прадмет, каштоўны для вучня не толькі сваімі ідэямі, але і тым асобасным сэнсам, які маюць для вучня сюжэт літаратурнага твора, яго мастацкія вобразы, адносіны аўтара да падзей і герояў, факты з жыцця і творчасці пісьменніка, стаўленне яго да жыцця і свету. Беларуская літаратура – адзін з найбольш даступных сродкаў спасціжэння духоўнага развіцця грамадства, яна з’яўляецца каштоўнасцю, неабходнай самой асобе для яе культурнага сталення. Мянсяцца погляд настаўніка на ролю вучня ў працэсе літаратурнай адукацыі: з аб’екта навучання, калі тэма, праблема, ідэя, аўтарская пазіцыя разглядаюцца на ўроках як нешта знешняе, чужое, ён ператвараецца ў суб’ект, калі істотнымі становяцца асобныя ўяўленні і веды вучня: “я і мае адносіны да героя”, “мой погляд на праблему”, “маё разуменне ідэі”, “мая пазіцыя і пазіцыя аўтара” і інш. Настаўнік пры такім падыходзе выступае як пасрэднік паміж літаратурным творам і вучнем і не лічыць для сябе магчымым прымаць рашэнні за вучня. У той жа час беларуская літаратура з’яўляецца сродкам маральнага выхавання патрэбнай грамадству асобы – з багатым духоўным светам, гуманістычным

поглядам на рэчаіснасць, далучанай да культуры беларусаў і іншых народаў свету, з жывым крытычным мысленнем, выразна сфарміраванымі жыццёвымі інтарэсамі і каштоўнасцямі.

Мэта літаратурнай адукацыі ў агульнаадукацыйнай установе заключаецца ў далучэнні вучня да беларускай літаратуры як падручніка жыцця, мастацтва слова, крыніцы духоўнага і культурнага багацця. Навучанне літаратуры павінна дапамагчы вучню адчуць разнастайнасць свету, адкрыць таямніцы пісьменніцкага майстэрства, набыць вопыт маўленчай і творчай дзейнасці, авалодаць культурай чытання, выхаваць у сабе пачуццё павагі і любові да мастацкай кнігі, а праз яго – да жыцця ў цэлым, да клопатаў пра прыроду, лёс Зямлі.

У залежнасці ад ступені літаратурнай адукацыі вызначаецца і адпаведны яе змест. Вучні IX класа атрымліваюць агульнае ўяўленне пра развіццё літаратуры ад старажытнасці да першай трэці XX стагоддзя; у іх фарміруецца першае ўяўленне пра гісторыка-літаратурны працэс, яго перыяды. Асэнсаванне этапаў развіцця нацыянальнай і сусветнай літаратуры дае магчымасць адчуць жанрава-тэматычную адметнасць роднай літаратуры, яе самабытнасць.

Курс беларускай літаратуры IX класа арганічна звязаны з папярэднім этапам навучання. У V – VIII класах прадугледжваецца вывучэнне асобных, даступных вучням твораў беларускай і замежнай літаратуры, чытанне і аналіз якіх – асноўны накірунак усіх урокаў літаратуры. Вучні ўдасканальваюць тэхніку чытання. Іх “узаемаадносіны” з кнігай робяцца ўсё больш свабоднымі, яны пачынаюць усведамляць неабходнасць і карыснасць самастойнага ўспрымання твораў розных жанраў, у тым ліку даволі вялікіх па аб’ёме. Гэты перыяд вельмі спрыяльны для выхавання ў дзяцей патрэбы ў чытанні, фарміравання ў іх звычкі рэгулярна звяртацца да мастацкай літаратуры як крыніцы пазнання свету і саміх сябе.

Пры вывучэнні твораў у V – VIII класах важна абапірацца на такую адметнасць падлеткавага ўзросту, як цікавасць вучняў да падзей і лёсаў герояў. Асэнсаванне падлеткамі цікавых сітуацый, канфліктаў, матываў паводзін герояў, іх характараў дае вобразнае ўяўленне пра жыццё людзей, іх узаемаадносіны. У час абмеркавання твора ўзбагачаецца мова вучняў, у іх фарміруецца ўменне выказаць свае адносіны да прачытанага, даваць адносна аб’ектыўную ацэнку зместу і формы твораў.

Падлеткі – надзвычай эмацыянальныя чытачы, з развітой фантазіяй, багатым уяўленнем, яны заўсёды суперажываюць героям, параўноўваюць іх паводзіны са сваімі ўласнымі. Вучні здольныя да сатворчасці з аўтарам: дамысліць сюжэт, дама-

ляваць карціны і г. д. Мастацкі свет твора і свет чытача-падлетка нібыта перакрываюцца: твор часта робіцца для чытача асобна значымым. Толькі пры ўліку адзначанай акалічнасці можна разлічваць на дасягненне маральнага і эстэтычнага ўздзеяння літаратуры на вучня.

Пры навучанні беларускай літаратуры ў V – VIII класах вырашаюцца наступныя задачы:

- удасканаленне навыкаў чытання;
- развіццё цікавасці да чытання мастацкай літаратуры;
- выпрацоўка адчування адметнасці літаратуры як мастацтва слова, яе сувязі з іншымі відамі мастацтва (жывапісам, музыкай, тэатрам);
- фарміраванне навыкаў эмацыянальна-вобразнага ўспрымання літаратурнага твора;
- фарміраванне ў вучняў умення адрозніваць роды і жанры твораў, вызначаць асобныя кампаненты твора, іх узаемасувязь і функцыянальнае значэнне;
- развіццё вобразнага і аналітычнага мыслення, творчага ўяўлення, чытацкай культуры, патрэбы ў самастойным чытанні мастацкага твора;
- развіццё вуснага і пісьмовага маўлення вучняў.

З мэтай пашырэння чытацкага вопыту, абуджэння цікавасці і любові да мастацкай кнігі ў вучэбных праграмах для V – VIII класаў прапануюцца тры спісы літаратурных твораў:

- 1) для чытання і вывучэння;
- 2) для чытання і абмеркавання;
- 3) для пазакласнага чытання.

У першы спіс уключаны абавязковы мінімум твораў, вывучэнне якіх праходзіць усе тры этапы (першае ўспрыманне, аналіз, абагульненне) і суправаджаецца вуснымі і пісьмовымі заданнямі для вучняў, творчымі работамі, фарміраваннем чытацкіх і маўленчых уменняў.

Творы, прапанаваныя ў другім спісе, падрабязна не разглядаюцца, а абмяркоўваюцца ў час гутаркі, дыспуту. Прадметам абмеркавання можа быць праблема, герой, адметнасці кампазіцыі ці сюжэта. Будзе да месца размова пра экранізацыю, тэатральную ці тэлепастаноўку, музычную інтэрпрэтацыю твораў.

Трэці спіс прапановае творы для самастойнага чытання, індывідуальнай работы з вучнямі, пазакласных мерапрыемстваў (конкурсы чытальнікаў, літаратурныя віктарыны, канферэнцыі і да т. п.).

Творы з другога і трэцяга спісаў узаемазмяняльныя, сюды могуць далучацца і іншыя тэксты на выбар настаўніка або вучняў.

Напрыканцы VIII класа вучні павінны ведаць:

- аўтараў, назвы і змест вывучаных і самастойна прачытаных твораў;

- герояў вывучаных твораў і асаблівасці іх характару; учынкi і ўзаемаадносіны персанажаў;

- асаблівасці паэтычных і празаічных твораў;
- асаблівасці публіцыстычных і навуковых тэкстаў і іх адрозненне ад мастацкіх твораў;

- роды літаратуры (эпічны, лірычны, драматычны), іх асноўныя жанры і мастацкія асаблівасці;

- вобразна-выяўленчыя сродкі;

- асноўныя тэарэтычныя паняцці;

- творы, прапанаваныя для завучвання на памяць.

Вучні павінны ўмець:

- выразна, у патрэбным тэмпе чытаць уголос літаратурныя творы, навукова-папулярныя і публіцыстычныя тэксты;

- узнаўляць мастацкія карціны, створаныя пісьменнікам;

- вызначаць тэму, ідэю, праблематыку твора;

- выяўляць аўтарскую пазіцыю ў творы;

- вылучаць у літаратурных творах і вучэбных артыкулах лагічна закончаныя часткі;

- складаць план невялікага апавядальнага твора ці ўрыўка з яго, план характарыстыкі героя мастацкага твора;

- сцісла, выбарчна, падрабязна або творча пераказваць невялікі апавядальны твор ці ўрывак з яго, захоўваючы лагічную паслядоўнасць і прычынна-выніковую сувязь;

- вылучаць эпизоды або дэталі, важныя для характарыстыкі дзейных асоб, устанаўліваць прычынна-выніковую сувязь паміж падзеямі і паводзінамі герояў;

- характарызаваць героя літаратурнага твора па яго ўчынках, паводзінах, перажываннях, на падставе створанага аўтарам партрэта, у святле пастаўленага настаўнікам праблемага пытання;

- параўноўваць двух герояў аднаго твора;

- рыхтаваць тэзісы вуснага выказвання пра твор ці пра свае адносіны да адлюстраванага ў творы;

- вызначаць сюжэтныя і кампазіцыйныя асаблівасці твора;

- знаходзіць выяўленчыя сродкі мовы (эпітэт, параўнанне, метафару, уасабленне) і тлумачыць іх мастацкую ролю ў тэксце;

- рыхтаваць вусныя і пісьмовыя сачыненні з элементамі апавядання, апісання і сачыненні-разважанні (разгорнуты адказ, адказ на пытанне і паведамленне пра героя, апісанне сваіх жыццёвых уражанняў, роздумаў аб розных з'явах жыцця);

- даваць вусны водгук на самастойна прачытаны літаратурны твор і на творы іншых відаў мастацтва, выказваючы свае адносіны да герояў і падзей.

У аснову пабудовы зместу навучання ў IX класе пакладзены гісторыка-храналагічны прынцып.

Вучні IX класа, як ужо адзначалася, павінны атрымаць уяўленне пра развіццё беларускай літаратуры ад старажытнасці да першай трэці XX стагоддзя. Адначасова гэтае звяно літаратурнай адукацыі выступае як пераходнае да заключнага этапу навучання літаратуры.

У IX класе метадыка навучання прадмету ў значнай меры захоўвае асаблівасці метадыкі навучання літаратуры ў папярэдніх класах (канцэнтрацыя асноўнай увагі на мастацкім творы) і, разам з тым, паступова ўзбагачаецца новымі спосабамі і падыходамі (разгляд твора ў сувязі з даступнай для вучняў характарыстыкай часу, з якім тэкст звязаны сваімі ідэйна-мастацкімі асаблівасцямі, з біяграфічнымі звесткамі пра пісьменніка). З’явы гісторыі літаратуры ў IX класе раскрываюцца пераважна на прыкладзе канкрэтнага мастацкага твора або некалькіх асобных твораў пісьменніка. Гэта дазваляе ўлічваць інтарэсы і ўзроставыя магчымасці вучняў, выконваць наступныя дыдактычныя і выхаваўчыя задачы:

- далучаць вучняў да багаццяў айчынай і сусветнай літаратуры;
- фарміраваць у вучняў уяўленне пра развіццё літаратуры ў гістарычным часе і яе грамадскае значэнне;
- развіваць уяўленне вучняў аб багацці зместу і формы мастацкіх твораў, аб адметнасці стылю і творчай манеры пісьменнікаў;
- развіваць літаратурна-крытычнае мысленне, творчыя здольнасці, камунікатыўную культуру вучняў;
- фарміраваць маральна-эстэтычныя погляды вучняў, развіваць іх лагічнае мысленне, умённе фармуляваць і аргументаваць сваю ацэнку герояў і падзей.

Беларуская літаратура, застаючыся галоўным прадметам вывучэння, паўстае перад вучнямі ў элементах дыялектычнага ўзаемадзеяння з літаратурай народаў свету. Гэтым закладваецца падмурак разумення вучнямі агульных заканамернасцей і асноўных этапаў беларускага і сусветнага літаратурнага развіцця.

Дзевяцікласнікі атрымліваюць пачатковыя веды пра адметнасці літаратуры Сярэднявечча, Адраджэння, Асветніцтва, уяўленні пра асаблівасці рамантызму і рэалізму.

Манаграфічнае вывучэнне паасобных класічных твораў спалучаецца ў IX класе са сціслымі аналітычнымі аглядамі літаратуры пэўнага гістарычнага перыяду. Улічваючы ўзрост вучняў і абмежаванасць часу, адведзенага на аглядавыя тэмы, настаўнік сцісла і выразна характарызуе гістарычную эпоху, тэндэнцыі ў развіцці культуры і літаратуры, а потым з дапамогай некалькіх вучняў можа пазнаёміць клас з двума-трыма найбольш тыповымі творамі. Пры гэтым можна выкарыс-

таць выразнае і каменціраванае чытанне асобных фрагментаў тэксту, пераказ ці аналіз яго асноўных эпізодаў, характарыстыку вобразаў, працу са словам, кампазіцыяй і інш. Фронтальную дзейнасць вучняў пажадана спалучаць з групавой і індывідуальнай (мастацкае чытанне, паведамленне, міні-даследаванне, ілюстраванне і да т. п.).

Найбольш значнымі крытэрыямі літаратурнага развіцця старэйшых падлеткаў з’яўляюцца начытанасць, накірунак чытацкіх інтарэсаў, любоў да кнігі і патрэба ў ёй. У сувязі з гэтым у курсе беларускай літаратуры IX класа таксама прадугледжваюцца тры спісы твораў:

- 1) для чытання і вывучэння;
- 2) для самастойнага чытання;
- 3) для пазакласнага чытання.

Творы першай групы вывучаюцца тэкстуальна, дастаткова падрабязна, з выкананнем шэрага вусных і пісьмовых заданняў рознага характару (рэпрадуктыўнага, аналітычнага, творчага). Творы другога спіса прапануюцца для самастойнага чытання, асэнсавання і абмеркавання ў класе, для пісьмовага ці вуснага водгуку на іх і г. д. Апошні спіс пашырае кола самастойнага чытання. Творы двух апошніх спісаў узаемазамяняльныя са згоды вучняў і настаўніка. Гэта дазваляе пашырыць кола чытання, станоўча ўплывае на развіццё патрэбы вучня ў чытанні, а настаўніку дае свабоду выбару твораў для вывучэння і аглядавай характарыстыкі.

Курс літаратуры X – XI класаў – заключнае звяно літаратурнай адукацыі ў агульнаадукацыйнай установе. Ён пабудаваны на гісторыка-літаратурнай аснове і адлюстроўвае асноўныя эпохі ў развіцці мастацтва слова. Вялікае значэнне набываюць актуалізацыя і сістэматызацыя папярэдне набытых ведаў. Вучні павінны не толькі правільна ацэньваць канкрэтныя творы, але і характарызаваць іх у кантэксце гістарычнага развіцця культуры, мастацтва свайго народа і чалавецтва ў цэлым, умець суадносіць канкрэтныя з’явы роднай літаратуры з асноўнымі этапамі, перыядамі развіцця сусветнай літаратуры, з мастацкімі напрамкамі. Такі падыход дазваляе настаўнікам мэтазгодна падаваць інфармацыю пра асноўныя этапы развіцця літаратуры, фарміраваць у вучняў неабходны паняццыйны апарат і засяроджваць іх увагу на спасціжэнні мастацкага твора ці творчасці пісьменніка ў культуралагічным і літаратурным кантэксце.

Адладжаная сістэма самастойнага чытання стварае неабходныя ўмовы для супастаўляльнага вывучэння літаратуры, дазваляючы заўважаць тую або іншую праблему ў трактоўцы творчасці мастакоў розных эпох і сацыяльна-эстэтычных арыентацый, бачыць пераемнасць у мастацтве, назіраць плённасць бытавання традыцый і з’яўленне

наватарства, спасцігаць спрадвечныя сацыяльныя, эстэтычныя і маральныя каштоўнасці ў літаратуры.

Структура аглядавых і манаграфічных тэм забяспечвае не толькі дастаткова шырокае кола чытання вучняў, але і фарміраванне ў іх асноўных тэарэтыка-літаратурных паняццяў і чытацкіх уменняў, надае літаратурнай адукацыі сістэмнасць і выхаваўчую скіраванасць.

У выніку навучання беларускай літаратуры ў агульнаадукацыйных установах вучні павінны ведаць:

- змест твораў, прадугледжаных для тэкстуальнага вывучэння, а таксама самастойна прачытаных твораў;

- біяграфіі, жыццёвы і творчы шлях пісьменнікаў, творчасць якіх вывучаецца манаграфічна;

- спецыфіку асноўных эстэтычных катэгорый – прыгожага, узвышанага, трагічнага, гераічнага, камічнага і інш., – неабходных для засваення духоўных, мастацка-эстэтычных каштоўнасцей твора;

- асаблівасці рамантычнага, рэалістычнага і мадэрнісцкага тыпаў мастацкай творчасці;

- асаблівасці асноўных родаў і жанраў літаратуры;

- асноўныя этапы і заканамернасці развіцця беларускай літаратуры (ад старажытных часоў да пачатку XXI стагоддзя) у суаднесенні з развіццём сусветнай літаратуры;

- характэрныя асаблівасці эпохі, якая адлюстравалася ў творах, тыповае, канкрэтна-гістарычнае, нацыянальнае і агульначалавечае ў іх змесце;

- грамадзянскую пазіцыю аўтара, сувязь яго творчасці з эпохай, жыццём грамадства;

- змест, праблематыку, сістэму вобразаў, сюжэт і кампазіцыю вывучаных твораў, іх канкрэтна-гістарычнае, нацыянальнае і агульначалавечае значэнне;

- мастацкую цэласнасць твора, функцыянальнае ідэйна-эстэтычнае значэнне ўсіх яго структурных кампанентаў (тэмы, ідэі, сюжэта, кампазіцыі, вобразаў, выяўленчых сродкаў мовы);

- асноўныя тэарэтыка-літаратурныя паняцці (стыль, напрамак, мастацкі вобраз, літаратурны характар, літаратурны тып, лірычны герой, аўтар, задума твора, праблематыка, пафас, род, жанр, жанравая форма і інш.), патрэбныя для ўспрымання, засваення, аналізу і ацэнкі мастацкіх твораў;

- асноўныя жанравыя і стылявыя асаблівасці мастацкіх твораў, якія вывучаюцца тэкстуальна;

- тэксты, прапанаваныя для завучвання на памяць.

Выпускнікі павінны ўмець:

- выразна чытаць мастацкія творы з улікам іх родавай і жанравай спецыфікі, выяўленага аўтара па пафасу ці настрою;

- успрымаць творы на эмацыянальна-вобразным узроўні ў адзінстве ідэйнага зместу і мастацкай формы;

- даваць самастойную ацэнку прачытаным твораў і абгрунтоўваць яе;

- узнаўляць мастацкія карціны, створаныя пісьменнікам;

- вызначаць асноўную праблематыку твора;

- выяўляць асноўныя адметнасці стылю (творчай індывідуальнасці) пісьменніка;

- характарызаваць героя твора, супастаўляць герояў аднаго або некалькіх твораў;

- выяўляць характэрныя родавыя і жанравыя, стылявыя асаблівасці вывучаных твораў;

- выяўляць узаемазвязь структурных частак твора;

- суадносіць веды пра гістарычную эпоху з падзеямі, адлюстраванымі ў творы;

- суадносіць канкрэтныя з’явы роднай літаратуры з асноўнымі эпохамі і кірункамі сусветнага літаратурнага працэсу;

- пісаць сачыненні па вывучаных ці самастойна прачытаных мастацкіх творах;

- рыхтаваць рэферат і даклад з выкарыстаннем літаратуразнаўчых крыніц;

- пісаць рэцэнзію на самастойна прачытаную кнігу, прагледжаны фільм, спектакль.

Акрамя таго, вучні на заключнай ступені літаратурнага навучання павінны:

- умець самастойна набываць веды – аналізаваць, супастаўляць, знаходзіць адказы на пастаўленыя пытанні, выяўляць адметныя рысы характару герояў, тыповае ў іх паводзінах, адносінах да жыцця;

- валодаць навыкамі абагульнення і сістэматызацыі вывучанага, вылучэння галоўнага, істотнага, бачання адметнага пры параўнанні вывучаных і самастойна прачытаных твораў;

- валодаць уменнямі і навыкамі вуснага і пісьмовага маўлення, лагічнага і выразнага выказвання думак, дастатковым запасам маўленчых сродкаў;

- умець параўноўваць літаратурныя творы з творамі жывапісу, музыкі, тэатра і інш.;

- валодаць рознымі відамі літаратурна-творчай дзейнасці (напісанне сачынення, даклада, рэферата, рэцэнзіі);

- сачыць за літаратурна-мастацкай перыёдыкай;

- працаваць з навукова-крытычнай і даведчай літаратурай па вызначанай тэме (літаратурна-крытычныя артыкулы, слоўнікі, даведнікі, энцыклапедыі і інш.).

Навучанне літаратуры ў агульнаадукацыйнай установе адбываецца ў адзінстве інварыянтнага і варыятыўнага кампанентаў.

Арганізацыя факультатыўных заняткаў у V – VIII класах скіравана на абуджэнне і фарміраванне цікавасці, захопленасці мастацтвам, на выхаванне мастацкага густу і развіццё творчых здольнасцей, асабліва літаратурных. Факультатыўныя заняткі ў IX – XI класах могуць быць скіраваны на пашырэнне і паглыбленне асноўнага курса, прысвечаны найбольш значным з’явам літаратурнага працэсу, праблеме “індывідуальнасць пісьменніка і літаратурны працэс”, узаемадзеянню літаратуры і іншых відаў мастацтва, тэарэтычным праблемам (стылі і жанры літаратуры, мастацкі напрамак і інш.), адной з літаратур народаў свету і інш.

Пастаянна дзеючыя формы пазакласнай работы: літаратурныя гасцёўні, гурткі, клубы, літаратурныя і краязнаўчыя музеі, школьныя мастацкія галерэі – усё гэта таксама павінна быць максімальна выкарыстана для ўмацавання сувязей школьнікаў з мастацтвам, развіцця іх інтарэсаў і творчых схільнасцей. Паглыбленню і пашырэнню сувязей літаратурнай адукацыі з духоўнай культурай народа, выхаванню нацыянальнай самасвядомасці вучняў спрыяе выкарыстанне літаратурнага і фальклорна-паэтычнага матэрыялу ў пазакласнай рабоце: стварэнне літаратурна-музычных кампазіцый, прысвечаных традыцыйным народным святам, развіццё розных напрамкаў літаратурна-краязнаўчай дзейнасці.

Такім чынам, навучанне прадмету “Беларуская літаратура” заснавана на ведах, уменнях, вопыце творчай дзейнасці, эмацыянальна-каштоўнасных адносінах. Якасць літаратурнай адукацыі вучняў вызначаецца ў адпаведнасці з 10-бальнай сістэмай ацэнкі вучэбнай дзейнасці.

6. Састаў і структура вучэбна-метадычнага комплексу

Вучэбна-метадычнае забеспячэнне прадмета “Беларуская літаратура” ў агульнаадукацыйнай устаноўе патрабуе наяўнасці цэлага комплексу сродкаў, у склад якога ўваходзяць:

- вучэбная праграма;
- падручнік, падручнік-хрэстаматыя, вучэбны дапаможнік;
- хрэстаматыя для пазакласнага чытання;
- вучэбна-метадычныя дапаможнікі для настаўніка;
- дыдактычныя матэрыялы для вучня;
- літаратуразнаўчыя слоўнікі;
- кнігі, выдадзеныя ў серыі “Школьная бібліятэка”;
- выстаўкі-альбомы, прысвечаныя жыццю і творчасці беларускіх пісьменнікаў, альбомы ілюстрацый;
- аўдыёвізуальныя сродкі навучання;
- электронныя сродкі навучання розных тыпаў.

Вучэбна-метадычны комплекс па беларускай літаратуры павінен стварацца з улікам сучасных метадалагічных, дыдактычных і метадычных прынцыпаў. Так, змест і структура дыдактычных матэрыялаў павінны адпавядаць этапам спасціжэння літаратурнага твора – яго першаснае ўспрыманне, праверка ўражанняў, аналіз (асэнсаванне твора), абагульненне назіранняў. Арганізацыя паэтапнага спасціжэння твора паступова фарміруе чытацкую культуру вучня, яго здольнасць асэнсоўваць свае першасныя, часам суб’ектыўныя, уражанні, правяраць іх у працэсе аналізу, выказаць аргументаваныя ацэнкі і меркаванні. Пры гэтым у сістэме пытанняў для аналізу неабходна прапанаваць, побач з рэпрадуктыўнымі, праблемныя пытанні і пошукавыя заданні.

У падручніках новага пакалення для V – VIII класаў прапановаецца сістэма творчых заданняў на літаратурным матэрыяле і на аснове жыццёвых уражанняў, асацыяцый вучняў, якія стымулююць іх творчае ўяўленне. Пераказы, сачыненні скіраваны на развіццё маўлення вучняў, іх творчых здольнасцей. Пісьмовыя і вусныя заданні на падставе жыццёвых уражанняў, перажыванняў, псіхалагічных станаў надзвычай карысныя для падлеткаў: спрыяюць развіццю маўлення, назіральнасці, маральнай чуйнасці. Творчыя заданні – разнастайныя па змесце і форме іх выканання – развіваюць не толькі ўласна літаратурныя здольнасці вучняў, але і культуру асобы ў цэлым.

У падручніках для IX – XI класаў аб’ём гісторыка-літаратуразнаўчага матэрыялу павялічваецца, змест пашыраецца, з’яўляюцца літаратурныя агляды паасобных перыядаў у гісторыі развіцця мастацтва слова. Большасць заданняў у падручніках па літаратуры для гэтых класаў павінна мець творчы характар, абапірацца на літаратурны матэрыял і на жыццёвы вопыт вучняў. Пытанні і заданні, тэмы сачыненняў у падручніку даюцца на выбар і вызначаюцца змястоўнай і фармальнай разнастайнасцю. Мэтазгодна стварыць умовы для рэалізацыі ў працэсе навучання міжпрадметных сувязей, перш за ўсё паміж беларускай і рускай літаратурамі: гэта і пераклады, і жанрава-тэматычныя супастаўленні, і гісторыка-біяграфічныя факты, асабістыя кантакты пісьменнікаў, іх узаемаацэнкі. Другі значны аспект актуалізацыі міжпрадметных сувязей – літаратура і іншыя віды мастацтва. Такія звесткі – аснова для параўнальнага аналізу, сачыненняў, паведамленняў, дакладаў, рэфератаў для семінараў, чытацкіх канферэнцый.

Структура хрэстаматыі для абавязковага і дадатковага чытання павінна адпавядаць структуры падручніка. У метадычных рэкамендацыях да падручнікаў прапануюцца розныя шляхі і прыёмы вывучэння твора.

КАНЦЭПЦЫЯ ВУЧЭБНАГА ПРАДМЕТА “БЕЛАРУСКАЯ МОВА”

1. Уводзіны

На новым этапе развіцця агульнаадукацыйнай школы беларуская мова павінна стаць не толькі прадметам вывучэння, але і дзейным сродкам фарміравання асобы, здольнай успрымаць на роднай мове змест прачытанага і пачутага, ствараць вусныя і пісьмовыя выказванні ў залежнасці ад мэты і задач камунікацыі.

“Канцэпцыя моўнай адукацыі ў школах Беларусі”, якая заснавана на асобнаэцэнтрычным падыходзе да выкладання моў, акрэсліла асноўныя задачы і напрамкі развіцця моўнай адукацыі на аснове арганічнага спалучэння сістэмна-апісальнага і камунікатыўна-дзеяснага падыходаў. У сувязі з пераходам да 11-гадовай агульнай сярэдняй адукацыі, што пэўным чынам паўплывала не толькі на структуру, але і на змест вучэбных курсаў, узнікла неабходнасць удакладнення мэт, зместу і сродкаў навучання беларускай мове ва ўмовах сучаснага адукацыйнага асяроддзя.

У прапанаванай канцэпцыі вучэбнага прадмета “Беларуская мова” сфармуляваны зыходныя метадалагічныя перадумовы і прынцыпы пабудовы гэтага курса, прыводзяцца дыдактычныя асновы, прынцыпы і крытэрыі канструявання зместу адукацыі па беларускай мове, акрэсліваюцца мэты і задачы навучання беларускай мове; дадзена агульная характарыстыка і паказаны асаблівасці пабудовы зместу адукацыі па ступенях навучання ў адзінстве зместу вучэбнага прадмета і факультатывых заняткаў, вызначаны састаў і структура вучэбна-метадычнага комплексу.

2. Зыходныя метадалагічныя перадумовы і прынцыпы пабудовы школьнага курса беларускай мовы

У сістэме агульнай сярэдняй адукацыі беларуская мова вывучаецца як мова тытульнай нацыі, як мова, што мае статус дзяржаўнай у Рэспубліцы Беларусь. Кардынальныя змены ў грамадскім жыцці і сферы адукацыі, важкія набыткі айчынай лінгвістычнай і педагагічнай навукі даюць падставы фарміраваць у школьнікаў цэласнае ўяўленне пра мову як нацыянальна-культурны феномен, што дазволіць асэнсоўваць яе шматфункцыянальнасць, самабытнасць і унікальнасць.

Адукацыйна-выхаваўчае значэнне прадмета “Беларуская мова” акрэсліваецца разнастайнымі сацыяльнымі функцыямі мовы ў грамадстве. Мова выступае як асноўны сродак зносін і пазнання рэчаіснасці. Карыстаючыся мовай, асоба засвойвае формы чалавечых узаемаадносін, пазнае маральныя і культурныя каштоўнасці свайго народа. Забяспечваючы моўную адукацыю вучняў, неабходна ствараць умовы для іх інтэлектуальнага, эмацыянальнага і духоўнага развіцця, рыхтаваць да прафесійнай дзейнасці і актыўнага грамадскага жыцця, а таксама садзейнічаць таму, каб агульначалавечыя і нацыянальныя каштоўнасці культуры сталі набыткам асобы.

Апошнім часам павысілася цікавасць да сацыяльна-педагагічных функцый мовы і маўлення ў сістэме навучання, выхавання і развіцця асобы, да асэнсавання значэння і ролі маўлення як сродку выражэння свядомасці чалавека, спосабу пазнання, уздзеяння і ўзаемадзеяння, паказчыка культуры і разумовых здольнасцей суб’ектаў. Мова з’яўляецца найважнейшым сродкам фарміравання культуры асобы, яе светапогляду і інтэлекту. Дзякуючы мове пры належным валоданні ёю як інфарматыўным, інтэрактыўным і перцептыўным сродкам адбываецца працэс духоўнага станаўлення чалавека, захаванне і перадача ім сацыяльна-культурнага вопыту, што забяспечвае ўключэнне яго ў рэальнае жыццё і працу ў грамадстве. Роднае слова дапамагае вучню вызначыцца з ідэаламі, поглядамі, пазіцыямі, засвойць нормы паводзін у кантэксце нацыянальнай культуры. У прыродзе роднага слова закладзена перспектыва быць аперацыйным сродкам пазнання, інтэлектуальнага развіцця асобы, наладжвання дыялогу паміж пакаленнямі, засваення і захавання людзьмі свайго і чужога вопыту.

Курс беларускай мовы ў агульнаадукацыйных установах Рэспублікі Беларусь прадугледжвае такую моўную і маўленчую падрыхтоўку вучняў, якая дазволіць карыстацца словам ва ўсіх сферах жыццядзейнасці – пазнавальнай, навучальнай, нацыянальна-культурнай, бытавой і інш. Інакш кажучы, задача моўнай адукацыі заключаецца ў тым, каб беларуская мова трансфармавалася з прадмета выкладання ў механізм фарміравання асобы,

яе менталітэту, разумення свету і ўзаемаадносін людзей у свеце. Ставіцца задача сфарміраваць у вучняў такія адносіны да беларускай мовы, такія ўменні і навыкі, якія неабходны ўсім людзям у іх штодзённым жыцці. Валоданне мовай дасць магчымасць самастойна папаўняць веды: мэтанакіравана чытаць тэксты, успрымаць змест прачытанага і пачутага, абменьвацца інфармацыяй, ствараць вусныя і пісьмовыя паведамленні.

А гэта азначае, што курс беларускай мовы мае на ўвазе вырашэнне стратэгічнай мэты – падрыхтоўку сродкамі гэтага прадмета высокаадукаванай, высокакультурнай моўнай асобы.

Пры распрацоўцы курса беларускай мовы неабходна кіравацца двума асноўнымі прынцыпамі: аперацыйным і матывацыйным.

Аперацыйны прынцып мае на ўвазе, што ў ходзе навучання роднай мове да яе неабходна адносіцца як да “прадмета прадметаў”, сродку авалодвання новымі ведамі па іншых вучэбных дысцыплінах.

Матывацыйны прынцып азначае, што пры падрыхтоўцы кожнага ўрока варта накіроўваць навучальную дзейнасць на дасягненне канкрэтных мэт, якія можна сфармуляваць наступным чынам.

1. Навучыць школьнікаў валодаць беларускай мовай: змястоўна, лагічна, паслядоўна, захоўваючы граматычныя і этычныя нормы, выражаць свае і перадаваць чужыя думкі ў вуснай і пісьмовай форме. Для гэтага неабходны трывалыя веды ў галіне фанетыкі, лексікі, фразеалогіі, словаўтварэння, граматыкі і стылістыкі, умённе карыстацца імі ў маўленчай практыцы.

2. Сфарміраваць у вучняў трывалыя навыкі літаратурнага вымаўлення і правапісу.

3. Забяспечыць развіццё лагічнага мыслення, выпрацаваць спосабы навучальнай дзейнасці, неабходныя для асэнсавання законаў роднай мовы, выяўлення значэння, формы выражэння і функцый моўных адзінак.

4. Прывіль любіць да роднай мовы і жаданне карыстацца ёю як інфарматыўным, інтэрактыўным і перцэптыўным сродкам ва ўсіх сферах жыцця-дзейнасці: пазнавальнай, навучальнай, вытворчай, нацыянальна-культурнай, побытавай.

5. Пазнаёміць школьнікаў з гісторыяй развіцця беларускай мовы, яе месцам у сям’і славянскіх моў, роляй у жыцці чалавека і грамадства.

6. Садзейнічаць фарміраванню культурнай моўнай асобы – нацыянальна свядомай, адукаванай, інтэлектуальна і эстэтычна развітой, а таксама камунікатыўнай, выхаванай, што будзе працягваць у маўленчых учынках, паводзінах, эмацыянальным рэагаванні на падзеі і факты жыцця грамадства.

Менавіта на вырашэнне гэтых задач і скіраваны курс беларускай мовы ў агульнаадукацыйных установах як з беларускай, так і з рускай мовамі навучання.

3. Дыдактычныя асновы, прынцыпы навучання і крытэрыі канструявання зместу адукацыі

Навучанне беларускай мове ў агульнаадукацыйных установах абумоўлена яе практычнай накіраванасцю і зарыентавана на рэалізацыю сістэмна-функцыянальнага, камунікатыўна-дзеяснага і лінгвакультуралагічнага падыходаў пры выкладанні ўсіх тэм і раздзелаў.

Сістэмна-функцыянальны падыход забяспечвае засваенне вучнямі моўных сродкаў, адбор і арганізацыю моўнага матэрыялу для авалодвання моўнай кампетэнцыяй.

Вядома, што задачы навучання мове нельга зводзіць да апісання сістэмных адзінак і з’яў розных моўных узроўняў. Неабходна так наладжваць навучальны працэс, каб вучні асэнсоўвалі кожную моўную адзінку, арыентуючыся на асаблівасці яе ўжывання ў маўленні. Менавіта пры такім падыходзе можна забяспечыць асэнсаванне цеснай узаема сувязі і ўзаемаабумоўленасці ўсіх аспектаў і ўзроўняў моўнай сістэмы: лексікі, фанетыкі, марфалогіі, сінтаксісу і стылістыкі. Такі падыход ставіць свае патрабаванні да метадыкі падачы вучэбнага матэрыялу ў практыку навучання беларускай мове. У прыватнасці, ён накіроўвае на тое, каб вучні:

– на ўроках мовы не абмяжоўваліся аналізам моўных фактаў і з’яў, а шмат увагі аддавалі сінтэзу – складанню сказаў рознай будовы і функцыянальнага прызначэння, стварэнню звязных выказванняў;

– пры вывучэнні марфалогіі вызначалі, якую сэнсава-стылістычную і тэкстаўтваральную ролю выконвае тая ці іншая часціна мовы; вучыліся адрозніваць часціны мовы і іх формы на аснове склонавых і сінтаксічных пытанняў;

– сістэматычна і паслядоўна выпрацоўвалі афаграфічныя і пунктуацыйныя навыкі.

Камунікатыўна-дзеясны падыход дае магчымасць рэальна забяспечыць дзейнасць вучняў у розных маўленчых сітуацыях, што садзейнічае фарміраванню камунікатыўнай кампетэнцыі.

У сувязі з гэтым на першы план у моўнай падрыхтоўцы вучняў выходзіць удасканалванне іх маўленчай практыкі, якая наладжваецца ў форме суразмоўніцтва, пісьма, чытання, публічных выступленняў, пераказу і абмеркавання радыё- і тэлеперадач, вучэбных лекцый, дакладаў, паведамленняў. Такім чынам, у агульнаадукацыйных установах да маўлення трэба падыходзіць як да адной з формаў пазнавальнай дзейнасці чалавека,

спосабу яго грамадскай актыўнасці, сродку сацыялізацыі.

Лінгвакультуралагічны падыход звязаны з усведамленнем мовы як формы выражэння нацыянальнай культуры, узаемасувязі мовы і культуры, нацыянальна-культурнай спецыфікі беларускай мовы і з’яўляецца асновай фарміравання ў вучняў лінгвакультуралагічнай кампетэнцыі.

Мова з’яўляецца неад’емнай часткай нацыянальнай культуры, таму навучанне беларускай мове павінна быць непарыўна звязана з засваеннем культуры беларускага народа. У сувязі з гэтым у курс беларускай мовы паслядоўна ўводзіцца нацыянальна-культурны кампанент, які дазваляе засвоіць маральна-этычны, эстэтычны і гістарычны вопыт народа. Разам з тым мова з’яўляецца феноменам культуры, у якім знайшлі адбітак усе яе праяўленні, таму істотнай становіцца задача авалодання беларускай мовай як сродкам спасціжэння нацыянальнай і сусветнай культур. Гэта патрабуе спецыяльнай увагі да вывучэння як нацыянальна маркіраваных моўных адзінак, так і звароту да тэкстаў, што перадаюць гісторыю, традыцыі, звычаі і дасягненні беларускага народа, а таксама спрыяюць пазнанню беларускай культуры ў дыялогу і ва ўзаемадзеянні з культурамі іншых народаў. Асэнсоўваючы беларускую мову як сродак засваення культурных каштоўнасцей, вучні спасцігаюць яе лексічнае, фразеалагічнае, граматычнае, стылістычнае багацце і разнастайнасць, вучацца карытацца выяўленча-вобразнымі сродкамі мовы.

Яшчэ адзін з падыходаў, значнасць якога актуалізавалася ў сувязі з пераходам да 11-гадовай агульнай сярэдняй адукацыі, звязаны з уплывам на педагогічны працэс *сучаснага адукацыйнага асяроддзя*, стварэнне яго будзе садзейнічаць узмацненню ролі навучальных устаноў у развіцці культуры асобы вучня. Улік магчымасцей адукацыйнага асяроддзя, якое само па сабе валодае высокім развіццёвым патэнцыялам, дазволіць ажыццявіць аптымальны адбор зместу адукацыі, а таксама вызначыць найбольш эфектыўныя метады і адпаведныя сучаснаму ўзроўню тэхнічнага развіцця сродкі навучання беларускай мове.

Дыдактыка-метадычнымі прынцыпамі ў сістэме навучання беларускай мове з’яўляюцца наступныя:

– *прынцып адзінства і ўзаемасувязі мовы, маўлення і мыслення*, які заснаваны на дыялектычным адзінстве і ўзаемасувязі мовы, маўлення і мыслення і прадугледжвае выкарыстанне такіх метадаў і прыёмаў, што садзейнічалі б развіццю мысліцельнай дзейнасці і пазнавальных здольнасцей вучняў, актывізавалі не толькі аналітыка-сінтэтычную моўную і практычную маўленчую дзейнасць школьнікаў, але і дзейнасць сацыяльную, рэфлек-

сіўную ў адносінах да людзей, самога сябе, сваіх жаданняў, поглядаў і паводзін;

– *прынцып узаемасувязі развіцця вуснага і пісьмовага маўлення* заснаваны на тым, што вуснае і пісьмовае маўленне – гэта дзве формы працэсу камунікацыі паміж людзьмі з дапамогай мовы, якія існуюць у адзінстве і пры фарміраванні навыкаў і ўменняў камунікацыі падтрымліваюць адна адну;

– *прынцып актыўнай камунікацыі*, які звязаны з прызначэннем мовы быць сродкам зносін. З паваротам метадыкі да асобы вучня, да асобы, якая чытае, успрымае, слухае і піша, асноўнай мэтай навучання стала навучанне маўленчай дзейнасці сродкамі мовы, што немагчыма без уключэння асобы ў гэты працэс;

– *прынцып апоры на тэкст у яго жанрава-стылявой разнастайнасці* прадугледжвае стварэнне ўласных выказванняў на аснове звестак пра тэкст, яго будову, тэму і асноўную думку, спосабы і сродкі сувязі сказаў у тэксце, г. зн. на правілы стварэння тэкстаў;

– *функцыянальна-маўленчы прынцып* заснаваны на функцыянальных уласцівасцях моўных сродкаў і прадугледжвае іх выкарыстанне ў залежнасці ад тыпу, стылю і жанру выказвання;

– *прынцып арыентацыі на ўнутры- і міжпрадметныя сувязі*;

– *прынцып арыентацыі на ўнутрыпрадметныя сувязі*, што забяспечвае асэнсаванне моўнай сістэмы (фанетыкі, лексікі, марфемікі і граматыкі, арфаграфіі, пунктуацыі і стылістыкі) як адзінага цэлага, у межах якога гэтыя раздзелы ўзаемазвязаны і ўзаемаабумоўлены, суладна функцыянуюць у вусных і пісьмовых выказваннях розных тыпаў, стыляў і жанраў, а таксама *міжпрадметныя сувязі* (сувязь мовы і культуры праз увядзенне лінгвакультуралагічнай кампетэнцыі; сувязь мовы з этыкай, эстэтыкай, логікай праз увядзенне курса “Рыторыка”; сувязь паміж мовай і літаратурай, спосабам рэалізацыі якой з’яўляюцца мастацкія тэксты і г. д.), ажыццяўленне якіх адкрывае дадатковыя магчымасці засвоіць большы па аб’ёме матэрыял, глыбей раскрыць яго, удакладніць раней засвоенае, актуалізаваць раней набытыя веды, што стануць той асновай, на якую будуць накладвацца новыя;

– *прынцып пераемнасці і развіцця ў межах асобных тэм і ступеняў навучання*.

Змест адукацыі ў разгледжанай сферы прадугледжвае вывучэнне ўсіх раздзелаў беларускай мовы як навукі і падпарадкаваны фарміраванню моўнай асобы сродкамі гэтага прадмета.

Лінгвістычны матэрыял размяркоўваецца па класах на аснове лінейнага прынцыпу, бо логіка мовазнаўства – самы надзейны крытэрый пасля-

доўнасці разгляду тэм і выдзялення асобных раздзелаў курса. Падрыхтоўчы курс па сінтаксісе і пунктуацыі, які традыцыйна вывучаецца перад сістэматычным, дазваляе на практыцы забяспечыць рэалізацыю такіх метадычных прынцыпаў, як мэтанакіраванае апераджэнне, пераемнасць і перспектыўнасць.

Пры камунікатыўна накіраваным навучанні адукацыйная практыка патрабуе апісання мовы з арыентацыяй на тэкст, яго семантычны, лагічны і структурна-моўны ўзроўні. Веды аб сістэме мовы выпрацоўваюцца на матэрыяле тэксту ў форме паняццяў і спосабаў дзейнасці. Асэнсаванне тэксту, яго жанрава-стылістычных асаблівасцей і пісьмо (арфаграфія і пунктуацыя як самыя складаныя пытанні ў змесце курса мовы) забяспечваюцца пры вывучэнні ўсіх раздзелаў і тэм, на ўсіх ступенях навучання.

4. Мэты і задачы навучання беларускай мове

Асноўная мэта навучання беларускай мове ў агульнаадукацыйных установах: сфарміраваць у вучняў сістэму ведаў пра мову і маўленне; навучыць карыстацца беларускай мовай ва ўсіх відах маўленчай дзейнасці (чытанне, слуханне, гаварэнне, пісьмо); развіваць інтэлектуальную, камунікатыўную, духоўна-маральную, грамадзянскую культуру вучняў. У адпаведнасці з гэтым працэс развіцця моўнай і маўленчай асобы на ўроках беларускай мовы павінен быць узаемазвязаным і садзейнічаць рэалізацыі наступных напрамкаў: **моўнага** (засваенне сістэмы мовы, заканамернасцей і правіл функцыянавання моўных сродкаў у маўленні, нормаў беларускай літаратурнай мовы), **маўленчага** (валоданне спосабамі перадачы думкі сродкамі мовы ў вуснай і пісьмовай формах, у розных відах маўленчай дзейнасці: чытанне, слуханне, гаварэнне, пісьмо), **камунікатыўнага** (валоданне культурай маўлення, правіламі маўленчых зносін, умённе ствараць самастойныя вусныя і пісьмовыя выказванні розных тыпаў, стыляў і жанраў), **лінгвакультуралагічнага** (усведамленне вучнямі мовы як феномена культуры, у якім знайшлі адбітак яе праяўленні; валоданне мовай як сістэмай захавання і перадачы каштоўнасцей культуры, здольнасць карыстацца культуразнаўчымі звесткамі ў працэсе маўленчых зносін), **развіццёвага** (развіццё сродкамі мовы інтэлектуальнай, камунікатыўнай, духоўна-маральнай, грамадзянскай культуры вучняў).

З улікам сучасных патрабаванняў да моўнай і маўленчай падрыхтоўкі вучняў на II ступені агульнай сярэдняй адукацыі ставяцца наступныя задачы:

– засваенне сістэмы мовы (фанетыкі, лексікі, фразеалогіі, складу слова і словаўтварэння, мар-

фалогіі, сінтаксісу), заканамернасцей і правілаў функцыянавання моўных сродкаў у маўленні, нормаў беларускай літаратурнай мовы, авалоданне спосабамі дзейнасці, неабходнымі для асэнсавання законаў і фактаў мовы (моўная кампетэнцыя);

– фарміраванне камунікатыўных умённяў на аснове авалодання маўленчай тэорыяй (тэкст, тыпы, стылі і жанры маўлення) і культурай маўлення, умённяў ствараць самастойныя вусныя і пісьмовыя выказванні розных тыпаў, стыляў і жанраў (камунікатыўная кампетэнцыя);

– усведамленне вучнямі мовы як феномена культуры, у якім знайшлі адбітак яе праяўленні, выпрацоўка ўмённяў карыстацца культуразнаўчымі звесткамі з мэтай забеспячэння паўнацэннай камунікацыі (лінгвакультуралагічная кампетэнцыя);

– развіццё сродкамі мовы інтэлектуальнай, камунікатыўнай, духоўна-маральнай, грамадзянскай культуры вучняў.

Навучанне беларускай мове на III ступені агульнай сярэдняй адукацыі накіравана на фарміраванне асобы вучня як свядомага носьбіта мовы, развіццё яго інтэлектуальных і творчых здольнасцей. Вучань асэнсоўвае мову як уласную, нацыянальную і агульначалавечую каштоўнасць і мае такі ўзровень падрыхтоўкі, які забяспечвае паўнацэннае выкарыстанне мовы ва ўсіх сферах яе функцыянавання.

Задачи навучання мове ў X – XI класах наступныя:

– сістэматызацыя і паглыбленне ведаў пра мову і маўленне, заканамернасці і правілы функцыянавання моўных сродкаў у маўленні, нормы беларускай літаратурнай мовы; авалоданне спосабамі дзейнасці, неабходнымі для асэнсавання законаў і фактаў мовы (моўная і лінгвістычная кампетэнцыя);

– развіццё звязнага маўлення: здольнасць ствараць самастойныя вусныя і пісьмовыя выказванні розных тыпаў, стыляў і жанраў (камунікатыўная кампетэнцыя);

– валоданне мовай як сістэмай захавання і перадачы каштоўнасцей культуры, як сродкам спасціжэння айчынай і сусветнай культуры; здольнасць карыстацца культуразнаўчымі звесткамі ў працэсе маўленчых зносін (лінгвакультуралагічная кампетэнцыя);

– развіццё сродкамі мовы інтэлектуальнай, камунікатыўнай, духоўна-маральнай, грамадзянскай культуры вучняў.

5. Агульная характарыстыка і асаблівасці пабудовы зместу адукацыі па беларускай мове па ступенях навучання

Курс беларускай мовы ў агульнаадукацыйных установах з'яўляецца па сваёй будове своеасаблі-

вым сінтэзам трох узаемазвязаных канцэнтраў, якія па змесце і мэтах навучання дапаўняюць адзін аднаго і адпавядаюць тром ступеням адукацыі: I ступень агульнай сярэдняй адукацыі (I – IV класы), II ступень агульнай сярэдняй адукацыі (V – IX класы), III ступень агульнай сярэдняй адукацыі (X – XI класы). Кожны з названых канцэнтраў мае сваю логіку апісання моўнага і маўленчага зместу, структуру яго размяшчэння ў праграме, арыентацыю на канкрэтныя мэты, патрабуе спецыфічных, адпаведных зместу, мэтам і задачам навучання, метадаў і прыёмаў работы.

Адбор моўнага і маўленчага тэарэтычнага і практычнага зместу, яго структураванне і размяшчэнне ў праграмах выкананы ў межах таго ці іншага канцэнтра з уласцівай кожнай ступені навучання мадыфікацыяй па лінейным прынцыпе. Гэта забяспечвае засваенне адзінак мовы ў іх узаемазвязі і строгай лагічнай паслядоўнасці як цэласнай навукова ўладкаванай сістэмы, дазваляе асэнсоўваць семантычныя, фармальныя і функцыянальныя прыметы кожнага яе элемента.

На ўзроўні агульнай пачатковай адукацыі гадоўнымі задачамі навучання беларускай мове з’яўляюцца: авалоданне мовай як сродкам зносін у працэсе фарміравання навыкаў маўленчай дзейнасці на аснове асэнсавання элементарных лінгвістычных ведаў; інтэлектуальнае развіццё вучняў сродкамі вучэбнага прадмета; выхаванне нацыянальнай свядомасці.

Змест курса беларускай мовы на II ступені навучання (V – IX класы) складаецца з дзвюх частак: падрыхтоўчай і асноўнай (сістэматычнай). Падрыхтоўчы курс у V класе ўключае два раздзелы: “Паўтарэнне вывучанага ў I – IV класах” і “Сінтаксіс і пунктуацыя”.

Першы курс скіраваны на вырашэнне наступных задач:

- узнавіць і актуалізаваць веды, аналітыка-сінтэтычныя моўныя і маўленчыя ўменні і навыкі, у тым ліку правапісныя;
- сістэматызаваць і паглыбіць веды вучняў, атрыманыя ў пачатковых класах, удасканальваць уменні і навыкі, неабходныя для таго, каб устанавіць прычынна-выніковыя адносіны паміж моўнымі з’явамі, карыстацца атрыманымі ведамі для самакантролю і самаадукацыі; ацэньваць уласную вучэбную дзейнасць;
- у межах магчымага выявіць і ліквідаваць недахопы ў ведах, уменнях і навыках школьнікаў;
- развіваць пазнавальную цікавасць да прадмета і жаданне вывучаць мову.

Мэта падрыхтоўчага курса сінтаксісу і пунктуацыі ў V класе – дапамагчы школьнікам авалодаць сістэмай паняццяў і тэрмінаў, выпрацоўваць уменне знаходзіць у тэксце вывучаныя віды слова-

злучэнняў і сказаў, выконваць іх частковы сінтаксічны разбор, самастойна складаць словазлучэнні і сказы, уключаць іх у вусныя і пісьмовыя выказванні, ставіць неабходныя знакі прыпынку.

Правільна арганізаванае вывучэнне падрыхтоўчага курса дазволіць стварыць трывалую метадычную аснову для паспяховага навучання, развіцця і выхавання дзяцей у ходзе вывучэння сістэматычнага курса беларускай мовы ў V – IX класах.

Сістэматычны школьны курс беларускай мовы ўключае наступныя раздзелы: “Фанетыка і арфаэпія. Графіка і арфаграфія”, “Лексіка. Фразеалогія”, “Словаўтварэнне і арфаграфія”, “Марфалогія і арфаграфія”, “Сінтаксіс і пунктуацыя”, што маюць на мэце фарміраванне ў вучняў навуковага ўяўлення аб механізме мовы, яго элементах і ўзроўнях як аснове, на якой развіваецца лінгвістычнае мысленне школьнікаў, адбываецца станаўленне і развіццё іх моўных і маўленчых уменняў і навыкаў.

Развіццё маўлення як састаўная частка моўнай адукацыі асобным раздзелам не выдзяляецца. Вучэбны працэс патрэбна наладжваць так, каб настаўнік вучыў сваіх выхаванцаў звязнаму маўленню і практычнай маўленчай дзейнасці, пад якой разумеецца ўменне чытаць тэксты, успрымаць змест пачутага і прачытанага, ствараць і афармляць выказванні ў вуснай і пісьмовай форме на кожным уроку, пры вывучэнні ўсіх раздзелаў і тэм курса беларускай мовы. Пры гэтым пад увагу прымаецца тая акалічнасць, што фанетыка, лексіка, марфэміка і граматыка, арфаграфія, пунктуацыя і стылістыка разам ствараюць адзінае цэлае, у межах якога гэтыя раздзелы ўзаемазвязаны і ўзаемаабумоўлены.

Змест адукацыі, які забяспечвае фарміраванне лінгвакультуралагічнай кампетэнцыі, складаюць веды, што знаходзяцца на стыку лінгвістыкі і культуралогіі і перадаюць узаемаадносіны роднай мовы з нацыянальнай і сусветнай культурай, а таксама звязаная з імі маўленчая камунікацыя. У школьны курс беларускай мовы ўключаюцца культурна афарбаваныя моўныя сродкі з “закадзіраваным” нацыянальным светабачаннем і светаўспрыманнем: нацыянальна маркіраваныя словы і намінацыі ў словазлучэнні (назвы рэалій беларускага побыту, у якіх зафіксавана багацце і самабытнасць традыцыйнай беларускай культуры; безэквівалентная лексіка; характарыстычныя словы; сталыя эпітэты; тапонімы; параўнанні; фразеалагізмы, прыказкі, прымаўкі; словы-сімвалы нацыянальнай культуры), запазычаныя лексічныя адзінкі як знакі іншых культур, формулы беларускага маўленчага этыкету, тэксты з нацыянальна-культурным кампанентам.

Спецыяльныя тэмы, што пачынаюць моўны курс у кожным класе (так званыя ўступныя тэ-

мы: “Мова – найважнейшы сродак зносін”, “Беларуская мова – нацыянальная мова беларускага народа”, “Валоданне літаратурнай мовай – асноўны паказчык культуры чалавека”, “Роля беларускай мовы ў развіцці нацыянальнай культуры” і інш.), даюць магчымасць фарміраваць у школьнікаў лінгвістычны светапогляд.

У сістэме навучання беларускай мове на III ступені агульнай сярэдняй адукацыі, калі засвоены сістэматычны курс мовы (Фанетыка і арфаэпія. Графіка і арфаграфія. Лексіка і фразеалогія. Склад слова і словаўтварэнне. Марфалогія. Сінтаксіс і пунктуацыя), адкрываецца перспектыва для фарміравання ў вучняў асобных якасцей сродкамі прадмета “Беларуская мова”: маўленчых паводзін і этыкету, умення наладжваць кантакт, мысліць з улікам этычных катэгорый і г. д., а таксама ўдасканалення навыкаў ва ўсіх відах маўленчай дзейнасці. У такіх умовах асаблівае значэнне набывае фарміраванне навыкаў свабоднай маўленчай дзейнасці, культуры вуснага і пісьмовага маўлення. Рэалізацыя гэтай задачы адбываецца праз шырокае выкарыстанне актыўных метадаў навучання (лекцыі, лекцыі-гутаркі, практыкумы, сюжэтна-тэматычныя ўрокі, прымяненне лінгвістычнага эксперыменту); самастойную работу вучняў па аналізе тэкстаў; падрыхтоўку рэфератаў, паведамленняў, дакладаў; працу з даведчай літаратурай; выкарыстанне сучасных інфармацыйных тэхналогій.

На працягу ўсяго навучання беларускай мове (V – XI класы) у агульнаадукацыйных установах прадугледжваюцца факультатыўныя заняткі, накіраваныя перш за ўсё на адпрацоўку спосабаў дзейнасці, неабходных для асэнсавання законаў і фактаў мовы; фарміраванне вопыту творчай дзейнасці, а таксама на развіццё пазнавальнай дзейнасці вучняў, іх інтэлектуальных і творчых здольнасцей, фарміраванне навыкаў самастойнай вучэбнай дзейнасці.

Акрамя скразных факультатыўных заняткаў, матэрыял якіх звязаны з тымі раздзеламі і тэмамі, што вывучаюцца ў пэўным класе, прапануюцца факультатыўныя заняткі маўленча-камунікатыўнага, развіццёвага (агульнакультурнага) і ўводнага напрамкаў [“Пішам сачыненні”, “Стылістыка тэксту”, “Комплексны аналіз тэксту”, “Майстэрства пераказу”, “Майстэрства перакладу”, “Мой родны кут... (краязнаўства)”, “Беларуская тапаніміка”, “Беларуская антрапаніміка”, “Мова і культура”, “Асновы журналістыкі” і інш.].

6. Састаў і структура вучэбна-метадычнага комплексу

Вучэбна-метадычны комплекс (ВМК) па беларускай мове – сістэма сродкаў нарматыўнага,

вучэбнага і вучэбна-метадычнага забеспячэння, неабходная для найбольш эфектыўнай рэалізацыі адукацыйных, развіццёвых і выхаваўчых задач у адпаведнасці з адукацыйным стандартам.

Паводле прызначэння вучэбна-метадычны комплекс па беларускай мове ўключае ў сябе вучэбныя выданні для вучняў і нарматыўныя, вучэбна-метадычныя – для настаўніка.

Паводле функцый вучэбна-метадычны комплекс складаецца з асноўнага і дадатковага кампанентаў.

Функцыя асноўнага кампанента – забяспечыць засваенне абавязковага мінімуму зместу навучання беларускай мове ў адпаведнасці з адукацыйным стандартам. Структура асноўнага кампанента ВМК: вучэбная праграма, падручнік, вучэбна-метадычны дапаможнік для настаўніка.

Функцыя дадатковага кампанента – дапаможная: забяспечыць дыферэнцыяцыю навучання, актывізацыю вучэбна-пазнавальнай дзейнасці, развіццё творчых здольнасцей вучняў і эфектыўную навучальную дзейнасць педагога. Структура дадатковага кампанента ВМК: зборнікі практыкаванняў, рознаўзроўневых заданняў (у тым ліку заданняў па развіцці маўлення), матэрыялаў для навучальных і кантрольных работ, тэставых заданняў, рабочыя сшыткі, слоўнікі, каляндарна-тэматычнае планаванне, сродкі нагляднасці і г. д.

У сучасным адукацыйным асяроддзі выкарыстоўваюцца электронныя вучэбныя выданні па беларускай мове, якія ў сваю чаргу складаюць самастойны вучэбна-метадычны комплекс. У склад яго могуць уваходзіць наступныя тыпы электронных сродкаў навучання па беларускай мове: электронны падручнік, электронныя трэнажоры, электронныя тэстава-дыягнастычныя сістэмы, электронныя слоўнікі (энцыклапедыі), электронныя метадычныя дапаможнікі і інш.

У адукацыйнай практыцы могуць выкарыстоўвацца як традыцыйныя, так і электронныя сродкі навучання, якія павінны быць скіраваны на дасягненне мэт і задач моўнай адукацыі, сфармуляваных у адукацыйным стандарце і вучэбнай праграме па беларускай мове.

Для арганізацыі факультатыўных заняткаў па беларускай мове (V – XI класы) неабходна адпаведнае забеспячэнне: вучэбная праграма, дыдактычныя матэрыялы для вучняў і метадычныя дапаможнікі для настаўнікаў.

Для паспяховага вырашэння пастаўленых задач трэба ўдасканаліваць падрыхтоўку і перападрыхтоўку кадраў сістэмы адукацыі, у тым ліку для ліцэяў, гімназій, прафесійных навучальных устаноў, а таксама павышаць узровень тэарэтычных даследаванняў па беларускай мове і метадыцы яе выкладання на розных ступенях навучання.

АДУКАЦЫЙНЫ СТАНДАРТ ВУЧЭБНАГА ПРАДМЕТА “БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРА” (I – XI КЛАСЫ)

1. Мэта вывучэння прадмета

Мэтай вывучэння вучэбнага прадмета “Беларуская літаратура” з’яўляецца далучэнне вучняў да набыткаў айчынай мастацкай славеснасці (у кантэксце сусветнай), развіццё іх здольнасцей да эстэтычнага ўспрымання і ацэнкі з’яў літаратуры; фарміраванне эстэтычных густаў, інтарэсаў, грамадзянскай, духоўна-маральнай, камунікатыўнай культуры вучняў, выхаванне ўдумлівага чытача.

2. Задачы вывучэння прадмета

На I ступені агульнай сярэдняй адукацыі (агульнаадукацыйныя ўстановы з беларускай мовай навучання)

Фарміраванне вобразных уяўленняў аб навакольным свеце, адносін да жыццёвых з’яў, каштоўнасных арыентацый вучняў;

– далучэнне да нацыянальна-культурнай спадчыны; выхаванне сродкамі чытання грамадзянскіх, духоўных і эстэтычных пачуццяў;

– развіццё эмацыянальна-пачуццёвай сферы, вобразнага і крытычнага мыслення, літаратурна-творчых здольнасцей вучняў;

– развіццё цікавасці да чытання, пашырэнне кола чытання малодшых школьнікаў, іх начытанасці;

– навучанне правільнаму, усвядомленаму, выразнаму чытанню ўголос у адпаведнасці з нормамі літаратурнага вымаўлення; самастойнаму чытанню моўчкі (сам сабе);

– фарміраванне сістэмы чытацкіх уменняў і літаратурных уяўленняў вучняў, неабходных для паўнаwartаснага ўспрымання літаратуры як мастацтва слова і разумення мастацкіх твораў і навукова-пазнавальных тэкстаў;

– фарміраванне маўленчай дзейнасці вучняў, узбагачэнне і пашырэнне іх слоўніка.

На I ступені агульнай сярэдняй адукацыі (агульнаадукацыйныя ўстановы з рускай мовай навучання)

Фарміраванне маўленчай дзейнасці на беларускай мове, узбагачэнне і пашырэнне слоўніка вучняў, забеспячэнне авалодання арфаэпічнымі і акцэнталагічнымі нормамі беларускай мовы;

– развіццё цікавасці да кніг беларускіх пісьменнікаў і чытання на беларускай мове, пашырэнне кола чытання малодшага школьніка, яго начытанасці;

– навучанне правільнаму, асэнсаванаму, выразнаму чытанню ўголос і сам сабе з хуткасцю, якая не перашкаджае асэнсаванню;

– фарміраванне чытацкіх уменняў, уменняў слоўнікавай працы і літаратурных ведаў, неабходных для паўнаwartаснага ўспрымання літаратуры як мастацтва слова і разумення мастацкіх твораў і навукова-пазнавальных тэкстаў.

На II ступені агульнай сярэдняй адукацыі

Азнаямленне вучняў з асаблівасцямі літаратуры як віду мастацтва;

– развіццё дыферэнцыраванага ўспрымання літаратурных твораў у залежнасці ад іх мастацка-эстэтычнай спецыфікі і жанрава-стылявых асаблівасцей;

– фарміраванне асноўных ведаў, уменняў і навыкаў аналізу літаратурных твораў;

– вывучэнне твораў айчынай літаратуры ў кантэксце сусветнай, скаардынаваная рэпрэзентацыя на ўсіх ступенях літаратурнай адукацыі зместу курсаў беларускай і рускай літаратур;

– фарміраванне ў вучняў ведаў і ўменняў, якія забяспечваюць самастойнае засваенне мастацка-эстэтычных, духоўна-маральных каштоўнасцей;

– сістэматызацыя ведаў пра літаратуру як цэласнасць, прадстаўленую ў выглядзе паняццяў і спосабаў дзейнасці;

– фарміраванне культуралагічнай кампетэнцыі, развіццё ўяўленняў пра літаратуру як сацыякультурны феномен;

– развіццё літаратурна-творчых здольнасцей;
– фарміраванне камунікатыўнай кампетэнцыі.

На III ступені агульнай сярэдняй адукацыі

Вывучэнне твораў айчынай літаратуры ў кантэксце сусветнай;

– фарміраванне ў вучняў ведаў і ўменняў, якія забяспечваюць самастойнае засваенне мастацка-эстэтычных, духоўна-маральных каштоўнасцей;

– фарміраванне літаратурнай кампетэнцыі – сістэматызацыя ведаў пра літаратуру як цэлас-

насць, прадстаўленую ў выглядзе паняццяў і спо-сабаў дзейнасці;

- фарміраванне культуралагічнай кампетэнцыі, развіццё ўяўленняў пра літаратуру як сацыякультурны феномен;
- развіццё літаратурна-творчых здольнасцей;
- фарміраванне камунікатыўнай кампетэнцыі.

3. Змест адукацыі па вучэбным прадмеце “Беларуская літаратура”

На I ступені агульнай сярэдняй адукацыі (агульнаадукацыйныя ўстановы з беларускай мовай навучання)

Фальклорныя творы (казкі, загадкі, песенькі, прыказкі і прымаўкі, былі і небыліцы, легенды, паданні), творы беларускіх і замежных пісьменнікаў, спецыяльна створаныя для дзяцей, творы класічнай літаратуры, якія трывала ўвайшлі ў кола дзіцячага чытання; навукова-пазнавальная, даведчаная кніга, дзіцячыя часопісы і газеты;

літаратурныя веды пра:

- традыцыйную тэматыку кніг для дзяцей малодшага ўзросту (пра Радзіму, пра падзвігі, пра дзяцей, пра жывёл і расліны, пра поры года, пра чарадзейнае і фантастычнае, пра гісторыю машын і рэчаў, пра герояў, дзячаў навукі і мастацтва);
- элементы кнігі (вокладка, тытульны ліст, прадмова, змест, пасляслоўе, ілюстрацыя);
- сродкі выразнасці пры чытанні ўголас (тон, тэмп, паўза, лагічны націск);

літаратурныя ўяўленні пра:

- асаблівасці твораў фальклору (калыханкі, лічылкі, скорогаворкі, загадкі, прыказкі, казкі);
- асаблівасці мастацкіх твораў (казкі, апавядання, верша, байкі);
- мастацкія сродкі выразнасці (вобразныя словы і выразы, параўнанні, адухаўленне з’яў прыроды, эмацыянальна-ацэначныя словы);

чытацкія ўменні:

- чытаць правільна, асэнсавана і бегла цэлымі словамі ўголас і сам сабе;
- чытаць выразна ўголас мастацкія творы розных жанраў, карыстаючыся сродкамі інтанацыйнай выразнасці (тон, тэмп, паўза, лагічны націск);
- ацэньваць сваё і пачуае чытанне ў адпаведнасці з правільнасцю і выразнасцю;
- вызначаць тэму і галоўную думку твора;
- вылучаць галоўных і другарадных дзеючых асоб, аналізаваць іх узаемаадносіны, учынкi, тлумачыць матывы ўчынкаў;
- выяўляць эмацыянальны стан дзеючых асоб, характарызаваць герояў па іх паводзінах, учынках, параўноўваць персанажаў;

– знаходзіць у тэксце апісанні дзеючых асоб, карцін прыроды, вызначаць іх ролю ў тэксце;

- узнаўляць мастацкія вобразы (слоўнае маляванне дзеючых асоб, карцін прыроды);
- выяўляць адносіны аўтара да героя, яго ўчынкаў;
- выказваць уласныя адносіны да дзеючых асоб, іх учынкаў, зместу твора;
- назіраць за формай апавядання: ад чыйго імя вядзецца апавяданне;
- дзяліць твор на часткі, складаць план невялікага апавядальнага твора, пераказваць яго змест падрабязна ці сцісла (з дапамогай настаўніка) паводле гатовага плана;
- назіраць за будовай верша (вершаваны радок, рытм і рыфма, вобразная мова), знаходзіць у вершы рыфму;
- вызначаць агульны эмацыянальны настрой паэтычнага твора, пачуцці, якія перадае паэт, судносіць іх з уласнымі ўражаннямі, знаходзіць у тэксце словы, што перадаюць настрой і пачуцці паэта;
- назіраць за выразнымі словамі, якія ствараюць вобразы ў мастацкім творы, вылучаць іх з тэксту, тлумачыць значэнне, выяўляць іх вобразную функцыю шляхам слоўнага малявання;
- вылучаць з тэксту эмацыянальна-ацэначныя словы, словы-сінонімы, асэнсоўваць іх функцыянальнае прызначэнне: чаму гэтае слова выбраў аўтар, як яно характарызуе героя;
- чытаць на памяць вершаваныя творы;
- складаць вуснае апавяданне ці казку па серыі малюнкаў або малюнку і апорных словах, па ілюстрацыі да твора;
- калектыўна ствараць творчыя пераказы (ад імя героя, ад трэцяй асобы, з працягам сюжэтных ліній);
- інсцэніраваць невялікія мастацкія творы або іх асобныя эпізоды, насычаныя дыялогамі;
- сачыняць скорогаворкі, загадкі, невялікія казкі ці займальныя гісторыі;
- самастойна выбіраць і чытаць дзіцячыя кнігі, часопісы, газеты;
- вызначаць прыкладны змест незнаёмай кнігі па інфармацыі, змешчанай на вокладцы, тытульным лісце, у прадмове, пасляслоўі, змесце, а таксама па ілюстрацыях на вокладцы і на старонках выданняў;
- судносіць назву і змест твора або кнігі, даваць ацэнку прачытанаму.

На I ступені агульнай сярэдняй адукацыі (агульнаадукацыйныя ўстановы з рускай мовай навучання)

Творы вуснай народнай творчасці: загадкі, скорогаворкі, прыказкі і прымаўкі, песні, пацешкі,

лічылкі, небыліцы, легенды, паданні, казкі (народныя і аўтарскія), творы беларускіх класікаў, якія ўвайшлі ў кола дзіцячага чытання, творы сучаснай дзіцячай літаратуры, перыёдыка: дзіцячыя газеты і часопісы, слоўнікі і даведнікі;

літаратурныя веды пра:

– традыцыйную тэматыку кніг для дзяцей малодшага ўзросту (пра Радзіму, пра подзвігі, пра дзяцей, пра жывёл і расліны, пра поры года, пра чарадзейнае і фантастычнае, пра гісторыю машын і рэчаў, пра герояў, дзеячаў навукі і мастацтва);

– элементы кнігі (вокладка, тытульны ліст, прадмова, змест, пасляслоўе, ілюстрацыя);

– сродкі выразнасці пры чытанні ўголас (тон, тэмп, паўза, лагічны націск);

літаратурныя ўяўленні пра:

– асаблівасці твораў фальклору (калыханкі, лічылкі, скарагаворкі, загадкі, прыказкі, казкі);

– асаблівасці мастацкіх твораў (казкі, апавядання, верша, байкі);

– мастацкія сродкі выразнасці (вобразныя словы і выразы, параўнанні, адухаўленне з’яў прыроды, эмацыянальна-ацэначныя словы);

чытацкія ўменні:

– чытаць правільна, асэнсавана і бегла цэлымі словамі ўголас і сам сабе з хуткасцю, якая не перашкаджае разуменню; перадаваць пры чытанні арфаэпічныя асаблівасці беларускай мовы (правільнае вымаўленне беларускіх гукаў [ў], [дз’], [дж], [г], [ж], [ч], [р], [ц], падвоеных зычных), выразнае вымаўленне галосных;

– чытаць выразна ўголас мастацкія творы розных жанраў, карыстаючыся сродкамі інтанацыйнай выразнасці (тон, тэмп, паўза, лагічны націск);

– вылучаць словы, падобныя па гучанні да слоў рускай мовы і ўстанаўліваць іх значэнне;

– тлумачыць лексічнае значэнне незразумелых слоў праз кантэкст, пераклад і з дапамогай тлумачальнага слоўніка;

– вызначаць вобразныя словы і выразы, тлумачыць іх значэнне і ролю;

– разумець значэнне прыказак, трапных выразаў, “гаваркіх” слоў, ужытых у тэксце;

– прагназаваць змест тэксту па ілюстрацыях, загаловку, апорных словах;

– эмацыянальна ўспрымаць і рэагаваць на пачутае / прачытанае;

– вылучаць словы і выразы, якія перашкаджаюць разуменню тэксту;

– ўстанаўліваць паслядоўнасць падзей, суадносіць паслядоўнасць падзей з малюнкавым радам; знаходзіць урыўкі тэксту, якія адпавядаюць ілюстрацыі;

– вызначаць месца, час, абставіны падзей;

– выяўляць прычынна-выніковыя сувязі паміж падзеямі і ўчынкамі герояў;

– вызначаць дзеючых асоб, іх эмацыянальны стан, пачуцці, суадносіць дзеючую асобу і ўчынак;

– характарызаваць героя на падставе паводзін і ўчынкаў;

– вызначаць адносіны аўтара да падзей, герояў, учынкаў;

– даваць уласную ацэнку ўчынкам і героям; выказваць уласнае стаўленне да падзей; аргументаваць сваю пазіцыю;

– фармуляваць тэму тэксту, вызначаць яго галоўную думку;

– тлумачыць заглавак твора ці прыдумваць свой заглавак да твора;

– вылучаць сэнсавыя часткі апавядальнага твора; складаць план тэксту;

– падрабязна пераказваць невялікі апавядальны тэкст ці ўрывак з яго па самастойна складзеным плане;

– выбарачна пераказваць тэкст з дапамогай апорных слоў; маляваць словамі партрэт героя ці карціну прыроды з твора;

– ужываць ва ўласным маўленні сродкі вобразнай выразнасці на падставе ўзораў з пачутага / прачытанага;

– самастойна адказваць і задаваць пытанні па змесце пачутага ці прачытанага;

– выяўляць і асэнсоўваць лінгвакраязнаўчую інфармацыю;

– ацэньваць уласнае і пачутае чытанне і гаварэнне (адпаведнасць арфаэпічным і лексічным нормам);

– правільна называць кнігу (аўтар, назва);

– арыентавацца ў кнізе па назве, малюнках, змесце, прадмове, пасляслоўі;

– знаходзіць у змесце прозвішча аўтара, назву патрэбнага твора і старонку;

– выкарыстоўваць прыёмы выбару неабходнай кнігі для чытання (на пэўную тэму, пэўнага аўтара).

На II ступені агульнай сярэдняй адукацыі

Творы фальклору;

– біблейскія казанні;

– мастацкія творы класічнай і сучаснай беларускай літаратуры;

– асобныя творы замежных аўтараў;

– тэарэтыка-літаратурныя веды: вусная народная творчасць і яе жанры; фальклор і літаратура; тэма і ідэя мастацкага твора; характар літаратурнага героя і сродкі яго раскрыцця (мова, партрэт, пейзаж, інтэр’ер, аўтарская характарыстыка, мастацкая дэталі); сюжэт і яго элементы; кампазіцыя

(пабудова) мастацкага твора; вобразна-выяўленчыя сродкі мовы (эпітэт, параўнанне, метафара, увасабленне, сімвал, алегорыя); проза і паэзія як два віды літаратурнай творчасці, праявілі і вершаваная мова (вершаваны радок, страфа, рытм, паэтычны сінтаксіс, рыфма, гукапіс); вершаваныя памеры (двух- і трохскладовыя: ямб, харэй, дактыль, амфібрахій, анапест); літаратура мастацкая, навуковая, публіцыстычная; літаратурныя роды і жанры; літаратура прыгодніцкая і фантастычная; гумар, сатыра, іронія; камічнае, іранічнае, узвышанае, трагічнае; пачатковае паняцце пра літаратурны працэс; мастацкія плыні і кірункі ў літаратуры; пачатковае паняцце пра стыль пісьменніка;

– гісторыка-літаратурныя веды: час напісання твора і час, адлюстраваны ў тэксце; вытокі мастацтва і яго сувязь з гісторыяй, грамадскім жыццём; найбольш характэрныя прыкметы літаратуры Сярэднявечча, Адраджэння, Асветніцтва, рамантызму, рэалізму; асноўныя факты жыцця і творчага шляху беларускіх пісьменнікаў, чыя творчасць вывучаецца манаграфічна.

На III ступені агульнай сярэдняй адукацыі

Творы нацыянальнай класікі, якія маюць вялікае мастацкае значэнне ў гісторыі літаратуры, вызначаюць шлях літаратурнага развіцця;

– творы сучаснай літаратуры (з сярэдзіны 1980-х гадоў да пачатку XXI стагоддзя ўключна) высокай мастацка-эстэтычнай каштоўнасці, што атрымалі грамадскае прызнанне, адпавядаюць патрабаванням адукацыйнага працэсу;

– асобныя творы класічнай сусветнай літаратуры;

– тэарэтыка-літаратурныя веды: звесткі пра шляхі і галоўныя этапы развіцця беларускай літаратуры ва ўзаемасувязі з сусветнай; звесткі пра найбольш істотныя асаблівасці рамантызму, рэалізму, мадэрнізму і спецыфіку іх развіцця ў Беларусі; абагульненыя звесткі пра сутнасць мастацтва, яго вобразнасць, паняцці тыповага, канкрэтна-гістарычнага і агульначалавечага значэння твораў класічнай літаратуры; уяўленні пра традыцыі і наватарства, мастацкую спадчыну і літаратурную пераемнасць; асноўныя эстэтычныя катэгорыі: прыгожае, узвышанае, гераічнае, трагічнае, камічнае і інш.; асаблівасці родаў і жанраў літаратуры; асноўныя спосабы выяўлення аўтарскай пазіцыі; абагульненыя звесткі пра стыль пісьменніка;

– гісторыка-літаратурныя веды: звесткі пра жыццёвы і творчы шлях беларускіх пісьменнікаў, чыя творчасць вывучаецца манаграфічна; звесткі пра творчую гісторыю найбольш значных твораў; гісторыка-культурныя звесткі; уяўленне пра літаратурны працэс як частку агульнакультурнага.

4. Патрабаванні да ўзроўню падрыхтоўкі вучняў

4.1. Патрабаванні да ўзроўню падрыхтоўкі вучняў за перыяд навучання на ўзроўні агульнай базавай адукацыі.

Вучань павінен ведаць:

– асноўныя звесткі пра жыццё і творчасць пісьменнікаў;

– шляхі і галоўныя этапы развіцця беларускай літаратуры (ад старажытных часоў да першай трэці XX стагоддзя);

– змест, праблематыку, сістэму вобразаў вывучанага твора;

– змест асноўных тэарэтыка-літаратурных паняццяў;

– асноўныя роды і жанры літаратуры;

– асноўныя эпохі і напрамкі літаратуры перыяду, які вывучаецца;

– творы, прапанаваныя для завучвання на памяць.

Вучань павінен умець:

– выразна чытаць тэксты мастацкіх твораў з улікам іх родавай і жанравай спецыфікі, выяўленага аўтарам пафасу ці настрою;

– вызначаць прыналежнасць твора да пэўнага літаратурнага роду і жанру;

– вызначаць асноўныя праблемы літаратурнага твора;

– характарызаваць літаратурнага героя;

– супастаўляць герояў розных твораў і вылучаць у іх характарах і паводзінах агульнае і адрознае;

– вызначаць сувязь паміж героямі твора і эпохай; аргументаваць сваю ацэнку герояў і падзей;

– умець падрабязна або сцісла пераказваць змест прачытанага, будаваць вуснае паведамленне або разважанне пра твор;

– вызначаць узаемасувязь і ўзаемазалежнасць састаўных частак твора;

– самастойна ацэньваць вывучаныя творы з улікам іх мастацкай спецыфікі і абгрунтоўваць гэтую ацэнку;

– выкарыстоўваць вытрымкі з крытыхных прац пры разглядзе творчасці пісьменніка ці пры аналізе літаратурнага твора;

– рыхтаваць вусны (або пісьмовы) разгорнуты адказ на праблемнае пытанне па вывучаным творы, карыстаючыся літаратуразнаўчымі крыніцамі;

– пісаць сачыненні на літаратурную тэму;

– рыхтаваць вусны і пісьмовы водгук і рэцэнзію на самастойна прачытаную кнігу, прагледжаныя кінафільм, тэлеперадачу, спектакль;

– складаць план і канспект літаратурна-крытычнага артыкула;

– рыхтаваць даклад або рэферат на літаратурную тэму.

Вучань павінен валодаць:

– навыкамі абагульнення і сістэматызацыі вывучанага, вылучэння галоўнага, істотнага, бачання своеасаблівага, адметнага пры параўнанні вывучаных твораў;

– навыкамі супастаўлення (на аснове асабістых уражанняў) літаратурнага твора з ілюстрацыямі да яго, а таксама з яго кіна- і тэлеэкранізацыямі;

– рознымі відамі літаратурна-творчай дзейнасці;

– навыкамі працы з навукова-крытычнай і даведчнай літаратурай па вызначанай тэме;

– уменнямі і навыкамі вуснага і пісьмовага маўлення, лагічнага і выразнага выказвання думак, дастатковым запасам маўленчых сродкаў.

4.2. Патрабаванні да ўзроўню падрыхтоўкі вучняў за перыяд навучання на ўзроўні агульнай сярэдняй адукацыі.

Вучань павінен ведаць:

– змест твораў, прадугледжаных для тэкстуальнага вывучэння, а таксама самастойна прачытаных твораў;

– біяграфіі, жыццёвы і творчы шлях пісьменнікаў, творчасць якіх вывучаецца манаграфічна;

– спецыфіку асноўных эстэтычных катэгорый – прыгожага, узвышанага, трагічнага, гераічнага, камічнага і інш., – неабходных для засваення духоўных, мастацка-эстэтычных каштоўнасцей твора;

– асаблівасці рамантычнага, рэалістычнага і мадэрнісцкага тыпаў мастацкай творчасці;

– асаблівасці асноўных родаў і жанраў літаратуры;

– асноўныя этапы і заканамернасці развіцця беларускай літаратуры (ад старажытных часоў да пачатку XXI стагоддзя) у суаднясенні з развіццём сусветнай літаратуры;

– характэрныя асаблівасці эпохі, якая адлюстравалася ў творах, тыповае, канкрэтна-гістарычнае, нацыянальнае і агульначалавечае ў іх змесце;

– грамадзянскую пазіцыю аўтара, сувязь яго творчасці з эпохай, жыццём грамадства;

– мастацкую цэласнасць твора, функцыянальнае ідэйна-эстэтычнае значэнне ўсіх яго структурных кампанентаў (тэмы, ідэі, сюжэта, кампазіцыі, вобразаў, выяўленчых сродкаў мовы);

– змест, праблематыку, сістэму вобразаў, сюжэт і кампазіцыю вывучаных твораў, іх канкрэтна-гістарычнае, нацыянальнае і агульначалавечае значэнне;

– асноўныя тэарэтыка-літаратурныя паняцці (стыль, напрамак, мастацкі вобраз, літаратурны характар, літаратурны тып, лірычны герой, аўтар, задума твора, праблематыка, пафас, род, жанр,

жанравая форма і інш.), патрэбныя для ўспрымання, засваення, аналізу і ацэнкі мастацкіх твораў;

– асноўныя жанравыя і стылявыя асаблівасці мастацкіх твораў, якія вывучаюцца тэкстуальна;

– тэксты, прапанаваныя для завучвання на памяць.

Вучань павінен умець:

– выразна чытаць мастацкія творы з улікам іх родавай і жанравай спецыфікі, выяўленага аўтарам пафасу ці настрою;

– успрымаць творы на эмацыянальна-вобразным узроўні ў адзінстве ідэйнага зместу і мастацкай формы;

– даваць самастойную ацэнку прачытаным твораў і абгрунтоўваць яе;

– узнаўляць мастацкія карціны, створаныя пісьменнікам;

– вызначаць асноўную праблематыку твора;

– выяўляць асноўныя адметнасці стылю (творчай індывідуальнасці) пісьменніка;

– характарызаваць героя твора, супастаўляць герояў аднаго або некалькіх твораў;

– выяўляць характэрныя родавыя і жанравыя, стылявыя асаблівасці вывучаных твораў;

– выяўляць узаемасувязь структурных частак твора;

– суадносіць веды пра гістарычную эпоху з падзеямі, адлюстраванымі ў творы;

– суадносіць канкрэтныя з'явы роднай літаратуры з асноўнымі эпохамі і кірункамі сусветнага літаратурнага працэсу;

– пісаць сачыненні па вывучаных ці самастойна прачытаных мастацкіх творах;

– рыхтаваць рэферат і даклад з выкарыстаннем літаратуразнаўчых крыніц;

– пісаць рэцэнзію на самастойна прачытаную кнігу, прагледжаны фільм, спектакль.

Вучань павінен валодаць:

– навыкамі абагульнення, сістэматызацыі і супастаўлення вывучанага, выяўлення адметных рыс характару герояў, тыповага ў іх паводзінах, адносінах да жыцця;

– уменнямі і навыкамі вуснага і пісьмовага маўлення, лагічнага і выразнага выказвання думак, дастатковым запасам маўленчых сродкаў;

– навыкамі параўнання літаратурных твораў з творамі жывапісу, музыкі, тэатра і інш.;

– рознымі відамі літаратурна-творчай дзейнасці (напісанне сачынення, даклада, рэферата, рэцэнзіі);

– навыкамі працы з навукова-крытычнай і даведчнай літаратурай па вызначанай тэме (літаратурна-крытычныя артыкулы, слоўнікі, даведнікі, энцыклапедыі і інш.).

ЗАЦВЕРДЖАНА
Пастанова
Міністэрства адукацыі
Рэспублікі Беларусь
29.05.2009 № 32

АДУКАЦЫЙНЫ СТАНДАРТ ВУЧЭБНАГА ПРАДМЕТА “БЕЛАРУСКАЯ МОВА” (I – XI КЛАСЫ)

1. Мэта вывучэння прадмета

Мэта вучэбнага прадмета “Беларуская мова” ў I – IV класах – авалоданне вучнямі функцыянальнымі сродкамі беларускай мовы для эфектыўнага іх выкарыстання ў розных сітуацыях моўных зносін.

Мэтай вывучэння вучэбнага прадмета “Беларуская мова” ў V – XI класах з’яўляецца сфарміраваць у вучняў сістэму ведаў пра мову і маўленне, навучыць карыстацца беларускай мовай ва ўсіх відах маўленчай дзейнасці (чытанне, слуханне, гаварэнне, пісьмо); развіваць інтэлектуальную, камунікатыўную, духоўна-маральную, грамадзянскую культуру вучняў.

2. Задачы вывучэння прадмета

На I ступені агульнай сярэдняй адукацыі (агульнаадукацыйныя ўстановы з беларускай мовай навучання)

Задачы навучання грамаце:

- развіццё фанематычнага слыху (уменне распазнаваць і выдзяляць асобныя гукі ў слове і складзе, вызначаць іх паслядоўнасць);
- фарміраванне правільнага вымаўлення гукаў роднай мовы, засваенне літар беларускага алфавіта і развіццё ўмення суадносіць іх з адпаведнымі гукамі;
- навучанне першапачатковаму чытанню і пісьму;
- развіццё цікавасці да чытання як сродку пазнання, фарміраванне чытацкага кругагляду;
- развіццё звязнага вуснага маўлення;
- фарміраванне ўменняў вучэбнай дзейнасці.

Задачы навучання беларускай мове:

- фарміраванне пазнавальнай актыўнасці вучняў, іх маральных, этычных і эстэтычных якасцей у працэсе вывучэння роднай мовы;
- асэнсаванне беларускай мовы як нацыянальнай культурнай каштоўнасці;
- фарміраванне пачуццёва-вобразнага ўспрымання беларускай мовы і ўмення адрозніваць яе ад рускай мовы;
- асэнсаванне тэксту, сказа, слова і гука як моўных адзінак;

- засваенне фанетычных, лексічных і граматычных ведаў;
- фарміраванне камунікатыўнай культуры малодшых школьнікаў;
- развіццё практычных уменняў і навыкаў выкарыстання беларускай мовы ва ўсіх відах моўнай дзейнасці;
- узбагачэнне слоўнікавага запasu вучняў, засваенне вымаўленчых нормаў, правілаў правапісу;
- фарміраванне асэнсаванага ўспрымання вучнямі беларускай літаратурнай мовы як сродку замацавання культурных традыцый, маральных каштоўнасцей грамадства;
- фарміраванне ў вучняў пачуцця прыгажосці, мілагучнасці, выразнасці, эстэтычнай вартасці беларускай мовы;
- засваенне вучнямі правілаў моўнага этыкету;
- развіццё творчых здольнасцей вучняў пры стварэнні ўласных вусных і пісьмовых выказванняў;
- авалоданне каліграфічнымі навыкамі.

На I ступені агульнай сярэдняй адукацыі (агульнаадукацыйныя ўстановы з рускай мовай навучання)

- Авалоданне мовай як сродкам зносін у працэсе комплекснага фарміравання навыкаў маўленчай дзейнасці (аўдзіравання, чытання, гаварэння і пісьма) на аснове засваення моўных ведаў;
- маральна-эстэтычнае, лінгвакультурнае развіццё асобы вучня праз далучэнне да нацыянальна-культурнай спадчыны;
  - інтэлектуальнае і сацыяльна-асобаснае развіццё (развіццё індывідуальнасці, самастойнасці, актыўнасці, крытычнасці, творчасці і інш.) дзіцяці сродкамі вучэбнага прадмета.

На II ступені агульнай сярэдняй адукацыі

Засваенне сістэмы мовы (фанетыкі, лексікі, фразеалогіі, складу слова і словаўтварэння, марфалогіі, сінтаксісу), заканамернасцей і правілаў функцыянавання моўных сродкаў у маўленні, нормаў беларускай літаратурнай мовы, авалоданне спосабамі дзейнасці, неабходнымі для асэнсавання законаў і фактаў мовы (моўная кампетэнцыя);

– фарміраванне камунікатыўных уменняў на аснове авалодання маўленчай тэорыяй (тэкст, тыпы, стылі і жанры маўлення) і культурай маўлення, уменняў ствараць самастойныя вусныя і пісьмовыя выказванні розных тыпаў, стыляў і жанраў (камунікатыўная кампетэнцыя);

– усведамленне вучнямі мовы як феномена культуры, у якім знайшлі адбітак яе праяўленні, выпрацоўка ўменняў карыстацца культуразнаўчымі звесткамі з мэтай забеспячэння паўнацэннай камунікацыі (лінгвакультуралагічная кампетэнцыя);

– развіццё сродкамі мовы інтэлектуальнай, камунікатыўнай, духоўна-маральнай, грамадзянскай культуры вучняў.

На III ступені агульнай сярэдняй адукацыі

Сістэматызацыя і паглыбленне ведаў пра мову і маўленне, заканамернасці і правілы функцыянавання моўных сродкаў у маўленні, нормы беларускай літаратурнай мовы; авалоданне спосабамі дзейнасці, неабходнымі для асэнсавання законаў і фактаў мовы (моўная кампетэнцыя);

– развіццё звязнага маўлення: здольнасць ствараць самастойныя вусныя і пісьмовыя выказванні розных тыпаў, стыляў і жанраў (камунікатыўная кампетэнцыя);

– валоданне мовай як сістэмай захавання і перадачы каштоўнасцей культуры, як сродкам спасціжэння айчынай і сусветнай культуры; здольнасць карыстацца культуразнаўчымі звесткамі ў працэсе маўленчых зносін (лінгвакультуралагічная кампетэнцыя);

– развіццё сродкамі мовы інтэлектуальнай, камунікатыўнай, духоўна-маральнай, грамадзянскай культуры вучняў.

3. Змест адукацыі па вучэбным прадмеце “Беларуская мова”

На I ступені агульнай сярэдняй адукацыі (агульнаадукацыйныя ўстановы з беларускай мовай навучання)

Навучанне грамаце

Маўленне вуснае і пісьмовае (агульнае ўяўленне).

Сказ. Падзел маўлення на сказы, сказа – на словы. Складанне сказаў з двух, трох слоў, у тым ліку па малюнку і схеме.

Слова як моўная адзінка. Намінатыўная функцыя слова.

Гук. Галосныя і зычныя гукі. Цвёрдыя і мяккія зычныя гукі. Звонкія і глухія зычныя гукі. Роля гука ў адрозніванні слоў.

Склад як частка слова.

Націск. Націскны склад. Роля націску ў адрозніванні слоў.

Выкарыстанне схем для абазначэння слоў у сказе, для паскладовага і гукавога аналізу слоў.

Прапедэўтычная работа па граматыцы, арфаграфіі, словаўтварэнні.

Гукавы аналіз слова

Высвятленне паслядоўнасці гукаў у слове (з дапамогай прагаворвання слова з пачарговым інтанацыйным вымаўленнем кожнага гука).

Вылучэнне ў слове асобных гукаў (галосных і зычных).

Правільная артыкуляцыя гукаў.

Падбор слоў на зададзены гук.

Складаўтваральная роля галосных гукаў.

Падзел слова на склады і складанне слоў з двух і болей складоў.

Вылучэнне націскага склада ў слове.

Агульная характарыстыка гукаў – галосны ці зычны, галосны націскны ці не, зычны цвёрды ці мяккі, зычны звонкі ці глухі.

Гукавы і складагукавы аналізы слоў.

Літары беларускага алфавіта

Літара як умоўны знак абазначэння гука на пісьме.

Літары беларускага алфавіта. Зычная літара як знак абазначэння цвёрдага і мяккага зычнага гука. Галосныя літары **Аа, Яя, Уу, Юю, Оо, Ёё, Ээ, Ее, Іі** ў словах як склады; гэтыя ж літары, а таксама **ы** як знакі для абазначэння цвёрдасці ці мяккасці папярэдняга зычнага ў слове.

Гукалітарны аналіз слова (вызначэнне гукавога складу слова, суаднясенне гукаў і літар у слове).

Навучанне чытання

Навучанне чытання прамых складоў (“зычны + галосны”). Чытанне складоў рознай структуры.

Цэласнае чытанне трох- і чатырохлітарных слоў.

Пераход ад плаўнага паскладовага да цэласнага чытання слоў з апорай на націскны склад.

Свядомае, правільнае і плаўнае чытанне слоў, кароткіх сказаў і невялікіх тэкстаў уголас (з паўзамі і інтанацыямі) і моўчкі (сам сабе). Уменне адрозніваць звязны тэкст ад набору сказаў.

Практычнае знаёмства са знакамі прыпынку пры чытанні сказа (. ! ? ,). Захоўванне паўз і канцы і ў сярэдзіне сказа з апорай на знакі прыпынку.

Чытанне-разглядванне дзіцячых кніг. Чытанне невялікіх мастацкіх твораў (вершаў, песень, загадак, казак і апавяданняў) з дзіцячай ілюстраванай кнігі.

Эмацыянальнае ўспрыманне зместу тэксту, эмацыянальная ацэнка твора. Выказванне свайго стаўлення да прачытанага.

Чытацкі круггляд: кніга, твор, аўтар кнігі (твора); пісьменнік, паэт, назва (загалолак) кнігі (твора); вокладка, старонка, малюнак, ілюстра-

цыя, мастак; апавяданне, народная казка, верш, загадка.

Развіццё цікавасці да дзіцячых кніг.

Правілы гігіены чытання.

Навучанне пісьму

Правільная пастава вучня. Нахіленае размяшчэнне сшытка на парце. Уменне трымаць ручку і аловак пры пісьме і маляванні.

Азнямленне з радком (рабочым і дадатковым), верхняй і ніжняй лінейкамі. Рухі і кірункі пісьма. Элементы літар.

Абазначэнне на пісьме гука літарай. Вялікая і малая літары. Злучэнні літар (ніжняе, верхняе, сярэдняе). Пісьмо складоў і слоў з захаваннем патрэбных тыпаў злучэнняў літар.

Алгарытм спісвання слоў, сказаў. Правільнае спісванне (без пропускаў, перастановак і скажэнняў літар і складоў) невялікіх тэкстаў з дошкі і падручніка.

Алгарытм запісу слоў пад дыктоўку. Пісьмо пад дыктоўку слоў, напісанне якіх не разыходзіцца з вымаўленнем.

Перанос слоў па складах.

Правілы афармлення сказа на пісьме: вялікая літара ў пачатку, кропка ў канцы сказа.

Правілы напісання вялікай літары ў імёнах людзей, мянушках жывёл, назвах гарадоў і вёсак.

Развіццё слоўніка

Правільнае суаднясенне слоў з рэальнымі з'явамі і прадметамі, іх прыметамі, дзеяннямі. Тлумачэнне значэнняў слоў. Правільнае ўжыванне абагульняльных слоў (відавых і родавых паняццяў). Тэматычная групоўка слоў.

Выкарыстанне розных слоў для назвы аднаго і таго ж аб'екта (заяц, зайка, зайчык і інш.). Назіранне за мнагазначнымі словамі. Назіранне за словамі, блізкімі і процілеглымі па значэнні.

Словы ветлівасці (прывітання, развітання, падзякі).

Граматычны лад маўлення

Выкарыстанне слоў у правільнай граматычнай форме.

Выкарыстанне ў размове сказаў розных тыпаў.

Гукавая культура маўлення

Увага да гукавога боку мовы (сваёй і чужой), развіццё слыхавой памяці і моўнага апарату.

Правільнае вымаўленне гукаў роднай мовы (асабліва спецыфічных для беларускай мовы: [ч], [г], [дж], [дз']).

Адрозненне на слых і ў вымаўленні слоў з блізкімі па акустычных і артыкуляцыйных характарыстыках гукамі: [ж] – [ш], [ш] – [с], [ж] – [з], [с] – [з], [р] – [л] (*вужы – вушы, рак – лак* і да т. п.).

Правільнае моўнае дыханне. Інтанацыйная выразнасць маўлення.

Прытрымліванне інтанацыі сказа, паўз з апорай на знакі прыпынку.

Звязнае маўленне

Удзел у размове з настаўнікам і дзецьмі (адказы на пытанні, пастаноўка ўласных пытанняў, кароткія ініцыятыўныя паведамленні, рэплікі).

Адказы на пытанні настаўніка па прачытаных сказах і тэкстах.

Выказванне сваіх адносін да прачытанага.

Пераказ невялікай казкі ці апавядання без пропусаў і перастановак частак тэксту (па пытаннях настаўніка і самастойна). Дапаўненне сюжэта: самастойнае прыдуманне падзей, якія папярэднічалі б паказаным у творы або маглі б адбыцца пасля апісаных у творы.

Чытанне дэялогаў па ролях.

Інсцэніраванне невялікага знаёмага твора.

Складанне расказаў па малюнку ці серыі малюнкаў, аб'яднаных агульным сюжэтам. Дапаўненне сюжэта: самастойнае прыдуманне падзей, якія папярэднічаюць паказаным на малюнку або наступных.

Адгадванне загадак, тлумачэнне сэнсу прымавак, блізкіх да жыццёвага вопыту дзяцей.

Выказванне сваіх уражанняў ад прагледжаных тэлеперадач, мультфільмаў, тэатральных прадстаўленняў, экскурсій.

Завучванне на памяць вершаў, пацешак, песень, лічылак і выразнае іх узнаўленне.

Культура моўных зносін. Этыка паводзін. Уважлівыя, добрабычлівыя адносіны да адказаў і расказаў іншых дзяцей.

Беларуская мова

Агульныя звесткі пра беларускую мову

Беларуская мова – мова беларускага народа. Беларуская і руская мовы – роднасныя (блізкія паміж сабой).

Формы мовы: вусная і пісьмовая. Асаблівасці вуснай і пісьмовай мовы.

Родная мова як сродак зносін паміж людзьмі (агульнае паняцце). Ужыванне слоў і зваротаў ветлівасці.

Тэкст

Агульнае паняцце пра тэкст. Тэма тэксту. Прыметы тэксту: тэматычнае адзінства сказаў, сувязь сказаў у тэксце, закончанасць. Супастаўленне тэксту і асобных сказаў, якія не аб'яднаны агульнай тэмай. Сэнсавая сувязь сказаў у тэксце.

Сродкі сувязі сказаў у тэксце: парадак слоў у сказе, замяшчальныя словы (на практычным узроўні). Выкарыстанне сродкаў сувязі сказаў у тэксце.

Загалолак тэксту. Падбор загалоўка да тэксту.

Агульнае паняцце пра тыпы тэксту: апавяданне і апісанне.

Падзел тэксту на часткі: пачатак, асноўная частка, заключная частка. Сувязь паміж часткамі тэксту. План тэксту. Апорныя сказы ў тэксце. Складанне плана тэксту.

Асноўная думка тэксту. Выказванне асноўнай думкі ў тэксце сказам, загаловакам.

Агульнае знаёмства з тэкстам-разважаннем. Складанне вусных тэкстаў-разважанняў.

Сказ

Сказ як адзінка мовы (агульнае паняцце). Асноўныя прыметы сказа. Сэнсавая і інтанацыйная закончанасць сказа. Вычлененне сказаў з тэксту. Вялікая літара ў пачатку сказа. Знакі прыпынку ў канцы сказаў: кропка, пыталынік, клічнік.

Сувязь слоў у сказе. Вызначэнне сувязі слоў у сказе па пытаннях.

Падзел сказаў паводле мэты выказвання: апавядальныя, пыталыныя, пабуджальныя. Інтанацыя сказаў. Клічныя сказы. Інтанацыя клічнага сказа.

Агульнае паняцце пра галоўныя члены сказа. Дзейнік і выказнік як аснова сказа. Вызначэнне асновы сказа. Пашырэнне асновы сказа іншымі словамі.

Агульнае паняцце пра даданыя члены сказа (без падзелу на віды). Слова ў сказе, якія звязаны з дзейнікам. Слова ў сказе, якія звязаны з выказнікам. Вызначэнне сувязі слоў у сказе пры дапамозе пытанняў.

Разбор па членах сказа.

Паняцце пра аднародныя члены сказа. Сказы з аднароднымі дзейнікамі. Сказы з аднароднымі выказнікамі. Сродкі сувязі аднародных членаў сказа: інтанацыя пералічэння аднародных членаў сказа; словы *і, а, але*, якія могуць злучаць аднародныя члены сказа. Знакі прыпынку паміж аднароднымі членамі сказа. Вызначэнне і ўжыванне аднародных членаў сказа.

Слова

Слова як моўная адзінка (агульнае паняцце). Вычлененне слова са сказа. Лексічнае значэнне слова. Слова з блізкім значэннем. Слова з супрацьлеглым значэннем. Падбор слоў з блізкім і супрацьлеглым значэннем. Знаёмства з тлумачальным слоўнікам.

Агульнае паняцце аб назвах прадметаў. Абазначэнне словамі прадметаў і з'яў рэчаіснасці. Слова, якія абазначваюць прадметы і адказваюць на пытанні *хто?* або *што?* Роля ў мове слоў, што абазначваюць прадметы. Напісанне з вялікай літары слоў, якія абазначваюць імёны, імёны па бацьку і прозвішчы людзей, мянушкі жывёл, назвы краін, гарадоў, вёсак, рэк, азёраў.

Агульнае паняцце аб назвах прымет прадметаў. Слова, што абазначваюць прыметы прадметаў і адказваюць на пытанні *які? якая? якое? якія?* Роля ў мове слоў, якія абазначваюць прыметы прадметаў.

Агульнае паняцце аб назвах дзеянняў прадметаў. Слова, што абазначваюць дзеянні і адказваюць на пытанні *што рабіць? што зрабіць?* Роля ў мове слоў, якія абазначваюць дзеянні прадметаў. Асобнае напісанне слова *не* са словамі, што абазначваюць дзеянні прадметаў.

Агульнае паняцце аб прыназоўніках. Прыназоўнікі *у, на, з, па, да, ад, над, пад, каля* і іх роля ў забеспячэнні сувязі слоў у сказе. Асобнае напісанне прыназоўнікаў з іншымі словамі.

Зменная і нязменная часткі слова. Агульнае паняцце аб канчатку і аснове слова. Нулявы канчаток. Выдзяленне канчатка і асновы слова.

Агульнае паняцце пра мнагазначныя словы. Ужыванне слоў у прамым і пераносным значэнні. Сінонімы. Антонімы. Падбор сінонімаў і антонімаў. Высвятленне значэння слова пры дапамозе тлумачальнага слоўніка.

Састаў слова. Корань слова. Аднакаранёвыя словы. Падбор аднакаранёвых слоў. Напісанне галосных і зычных у корані слова.

Прыстаўка як частка слова. Ужыванне ў мове слоў з прыстаўкамі. Апостраф у словах з прыстаўкамі: *аб'ехаць, пад'ехаць*. Падваенне зычных на стыку прыстаўкі і кораня: *аддаць, рассыпаць*. Суфікс як частка слова. Ужыванне ў мове слоў з суфіксамі. Падваенне зычных на стыку кораня і суфікса: *лімонны, ранні*.

Разбор слоў па саставе.

Часціны мовы

Назоўнік як часціна мовы (агульнае паняцце). Вызначэнне назоўніка па значэнні і пытанні. Назоўнікі, якія абазначваюць назвы жывых і нежывых прадметаў. Род назоўнікаў. Назоўнікі мужчынскага, жаночага і ніякага роду. Змяненне назоўнікаў па ліках. Назоўнікі адзіночнага і множнага ліку. Утварэнне множнага ліку пры дапамозе канчаткаў *-ы, -і: сасна – сосн-ы, конь – кон-і*.

Змяненне назоўнікаў па склонах. Назвы склонаў і склонавыя пытанні. Вызначэнне склона назоўніка ў сказе (з апорай на табліцу).

Змяненне назоўнікаў жаночага роду з канчаткамі *-а(-я)* у назоўным склоне адзіночным ліку (I скланенне). Азняямленне з напісаннем склонавых канчаткаў назоўнікаў I скланення (з апорай на табліцу).

Змяненне назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку (II скланенне). Азняямленне з напісаннем склонавых канчаткаў назоўнікаў II скланення (з апорай на табліцу).

Змяненне назоўнікаў жаночага роду адзіночнага ліку з нулявым канчаткам у назоўным склоне (III скланенне). Азняямленне з напісаннем склонавых канчаткаў назоўнікаў III скланення (з апорай на табліцу).

Змяненне назоўнікаў у множным ліку. Азняамленне з напісаннем склонавых канчаткаў назоўнікаў у множным ліку (з апорай на табліцу).

Прыметнік як часціна мовы (агульнае паняцце). Вызначэнне прыметніка па значэнні і пытанні. Сувязь прыметніка з назоўнікамі ў сказе.

Змяненне прыметнікаў па родах, ліках і склонах у залежнасці ад назоўнікаў, з якімі яны звязаны: **сонечны дзень, сонечнае надвор'е, сонечныя дні.**

Змяненне прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку па склонах. Азняамленне з напісаннем склонавых канчаткаў прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку (з апорай на табліцу).

Змяненне прыметнікаў жаночага роду адзіночнага ліку па склонах. Азняамленне з напісаннем склонавых канчаткаў прыметнікаў жаночага роду адзіночнага ліку (з апорай на табліцу).

Змяненне прыметнікаў множнага ліку па склонах. Вызначэнне склону прыметніка множнага ліку па пытанні і склоне назоўніка, да якога ён адносіцца. Азняамленне з напісаннем склонавых канчаткаў прыметнікаў множнага ліку (з апорай на табліцу).

Агульнае паняцце пра займеннік як часціну мовы. Асабовыя займеннікі: **я, мы** – 1-я асоба; **ты, вы** – 2-я асоба; **ён, яна, яно, яны** – 3-я асоба. Лік асабовых займеннікаў. Род асабовых займеннікаў. Змяненне асабовых займеннікаў па склонах (з апорай на табліцу).

Дзеяслоў як часціна мовы (агульнае паняцце). Вызначэнне дзеяслова па значэнні і пытанні. Агульнае паняцце аб змяненні дзеяслова па часах. Дзеясловы цяперашняга, прошлага і будучага часу. Вызначэнне часу дзеяслова па пытанні. Дзеясловы адзіночнага і множнага ліку. Змяненне дзеясловаў прошлага часу па родах. Назіранні над неазначальнай формай дзеяслова.

Змяненне дзеясловаў цяперашняга і будучага часу па асобах і ліках (спражэнне). Утварэнне асабовых формаў дзеясловаў (з апорай на табліцу). Азняамленне з напісаннем асабовых канчаткаў дзеясловаў цяперашняга і будучага часу (з апорай на табліцу). Адрозненне асабовых канчаткаў дзеясловаў (з апорай на табліцу).

Змяненне дзеясловаў прошлага часу па ліках. Змяненне дзеясловаў прошлага часу адзіночнага ліку па родах. Суфікс **-ў** дзеясловаў мужчынскага роду. Суфікс **-л** дзеясловаў жаночага і ніякага роду.

Агульнае паняцце аб прыслоўі як часціне мовы. Роля прыслоўяў у мове. Напісанне прыслоўяў.

Гукі мовы. Літары

Агульнае паняцце пра гукі і літары. Гук як адзінка вуснай мовы. Вычлененне гукаў са слоў. Роля гукаў у адрозненні слоў.

Абазначэнне гукаў літарамі на пісьме. Алфавіт. Назвы літар алфавіта. Практычнае значэнне алфавіта. Знаёмства з арфаграфічным слоўнікам.

Галосныя гукі. Абазначэнне галосных гукаў на пісьме літарамі **а, о, у, і, ы, э, е, ё, ю, я**. Абазначэнне літарамі **е, ё, ю, я, і** гукаў [й'э], [й'о], [й'у], [й'а], [й'і] у словах (*пераехаць, ёлка, юшка, яма, маіх*).

Склады слова. Роля галосных ва ўтварэнні складоў. Падзел слова на склады і для пераносу.

Націск у слове. Абазначэнне націску на пісьме ('): *горад – гарады*. Роля націску ў адрозненні слоў. Націскныя і ненаціскныя галосныя ў словах.

Зычныя гукі. Парныя цвёрдыя і мяккія зычныя гукі. Абазначэнне мяккасці зычных на пісьме літарамі **е, ё, ю, я, і**. Мяккі знак (**ь**) для абазначэння мяккасці зычных. Няпарныя цвёрдыя гукі [ж], [ч], [ш], [р], [дж], [ц]. Напісанне галосных **а, о, у, ы, э** пасля літар, якія абазначаюць няпарныя цвёрдыя гукі (*дажджы, цэгла*).

Вымаўленне слоў з цвёрдымі [д], [т] і мяккімі [дз'], [ц'] зычнымі. Напісанне **е, ё, і, ю, я** пасля мяккіх зычных [дз'], [ц']: *гняздо – у гняздзе, іду – ідзеш, холад – халадзільнік, пошта – на пошце, жыта – у жыце*.

Парныя звонкія і глухія зычныя: [б – п], [б' – п'], [д – т], [дз' – ц'], [з – с], [з' – с'], [ж – ш], [дж – ч], [г – х], [г' – х']. Няпарныя звонкія зычныя: [р], [л], [л'], [м], [м'], [н], [н'], [в], [в'], [й'], [й']. Няпарныя глухія зычныя: [к], [к'], [ф], [ф'].

Гукалітарны разбор слоў.

Падоўжаныя зычныя [з':], [с':], [дз':], [ц':], [л':], [н':], [ж:], [ч:], [ш:] у словах: *збжжа, калоссе, жыццё* і інш. Абазначэнне на пісьме падоўжаных зычных падвоеным напісаннем адпаведнай літары (*насенне, багацце*). Абазначэнне на пісьме падоўжанага гука [дз'] спалучэннем літар **ддз**: *асяроддзе, стагоддзе*. Перанос слоў з падоўжанымі зычнымі: *ноч-чу, восен-ню, мед-дзю*.

Літары **у, ў** (у нескладовае). Перанос слоў з **ў**: *заў-тра, Яў-ген*.

Літары **і, й** (і нескладовае). Перанос слоў з **й**: *соней-ка, зай-чык*.

Раздзяляльныя знакі ў словах. Апостраф. Раздзяляльны мяккі знак.

Праваліч

Праваліч галосных **о, э – а**. Праваліч галосных **е, ё – я**. Праваліч **у, ў**. Напісанне слоў з **й**. Праваліч **д – дз, т – ц**.

Літары, якія пры напісанні трэба правяраць (агульнае паняцце аб арфаграме). Праваліч парных звонкіх і глухіх зычных: *грыб – грыбок, дуб – дубы, сцежка – сцежачка, казка – казачка*.

Праваліч цвёрдых і мяккіх зычных. Праваліч слоў з падоўжанымі зычнымі. Праваліч мякка-

га знака і апострафа. Ужыванне вялікай літары. Правілы пераносу слоў.

Правілі прыставак **аб-, над-, пад-, перад-, ад-** перад звонкімі і глухімі зычнымі. Напісанне літары **з** або **с** у прыстаўках **з-, уз-, раз-, без-** (**бяз-**).

Напісанне склонавых канчаткаў назоўнікаў (з апорай на табліцу). Напісанне склонавых канчаткаў прыметнікаў (з апорай на табліцу). Правілі асабовых займеннікаў з прыназоўнікамі. Правілі **не** з дзеясловамі. Напісанне асабовых канчаткаў дзеясловаў (з апорай на табліцу).

Моўная дзейнасць

Выказванне пачуццяў і настрою пры дапамозе мовы. Суправаджэнне вуснай мовы мімікай і жэстамі. Гутарка з суразмоўцам. Адказы на пытанні настаўніка. Пераказ вучэбнага матэрыялу. Моўная этыка.

Развіццё звязнай мовы вучняў. Выразнае чытанне тэкстаў. Вуснае сачыненне на зададзеную тэму (па апорных словах, калектыўна складзеным плане). Вуснае сачыненне па малюнку і серыі малюнкаў. Падрабязны (блізкі да тэксту твора) пераказ. План пераказу і пераказ па плане. Сціслы пераказ апавядання (з дапамогай настаўніка). Выбар з тэксту асноўнага зместу і пераказ яго. Выбарачны пераказ. Выбар з тэксту той часткі, якая адпавядае пастаўленаму пытанню. Творчы пераказ (калектыўная праца).

На I ступені агульнай сярэдняй адукацыі (агульнаадукацыйныя ўстановы з рускай мовай навучання)

Гукі і літары

Асаблівасці вымаўлення зычных [р], [ж], [ш], [ц], [дж], [ч], [г], [ў], [дз’], [ц’], спалучэння [шч] і галосных гукаў.

Гукі [дз’], [дж] і іх абазначэнне на пісьме.

Гук [ў] і яго абазначэнне на пісьме. Вымаўленне і правапіс слоў з **ў**. Ужыванне **ў** у беларускай мове замест **в, л** у рускай мове (*водк – воўк*).

Напісанне літары **і**, апострафа.

Гукі і літары. Абазначэнне гукаў на пісьме літарамі. Алфавіт. Вялікая літара ў словах, якія абазначаюць імёны, імёны па бацьку, прозвішчы, геаграфічныя назвы, мянушкі жывёл.

Галосныя гукі. Склад. Складаўтваральная роля галосных. Падзел слоў на склады.

Націск. Націскныя і ненаціскныя склады. Словы рускай і беларускай моў, якія адрозніваюцца націскам (*спіна – спина́, крапіва́ – крапи́ва*).

Вымаўленне і правапіс галосных **о, э – а, е, ё – я**.

Зычныя гукі. Вымаўленне і правапіс цвёрдых і мяккіх зычных. Абазначэнне на пісьме мяккасці зычных літарамі **я, е, ё, і, ю, в**. Вымаўленне і напісанне слоў з **д – дз’, т – ц’**. Няпарныя цвёрдыя

зычныя [ж], [дж], [р], [ч], [ш], [ц]. Правапіс галосных пасля іх.

Вымаўленне і правапіс парных звонкіх і глухіх зычных [б – п], [г – х], [д – т], [з – с], [б’ – п’], [г’ – х’], [д’ – т’], [з’ – с’] [ж – ш], [дж – ч] на канцы слоў і перад зычнымі.

Вымаўленне і правапіс падоўжаных зычных.

Функцыя і правілы ўжывання раздзяляльных знакаў: мяккага знака і апострафа.

Вызначэнне паслядоўнасці гукаў у слове; абазначэнне іх літарамі ў адпаведнасці з вывучанымі нормамі беларускага правапісу.

Перанос слоў. Асаблівасці пераносу слоў з [ў], [дж], [дз’], [й], падоўжанымі зычнымі, мяккім знакам і апострафам.

Карыстанне арфаграфічным слоўнікам.

Тэкст

Тэкст. Тэма і асноўная думка тэксту. Загаловак. Часткі тэксту: пачатак, асноўная частка, канцоўка. План тэксту.

Тэкст-апавяданне і тэкст-апісанне.

Сказ

Сказ як закончаная думка. Афармленне сказа на пісьме.

Галоўныя (дзейнік і выказнік) і даданія (без дыферэнцыяцыі) члены сказа, сувязь слоў у сказе.

Апавядальны, пыталны, пабуджальны сказы. Клічны сказ. Іх інтанацыя. Перадача інтанацыі на пісьме з дапамогай знакаў прыпынку ў канцы сказа.

Сказы з аднароднымі членамі, іх інтанацыя. Знакі прыпынку ў сказах з аднароднымі членамі. Выкарыстанне злучнікаў **і, а, але** для сувязі аднародных членаў сказа.

Слова

Значэнне слова.

Сінонімы і антонімы.

Знаёмства на практычным узроўні з міжмоўнай аманіміяй у беларускай і рускай мовах (бел. *нядзеля* – рус. *неделя*).

Карыстанне тлумачальным і перакладнымі слоўнікамі (руска-беларускім і беларуска-рускім).

Склад слова

Часткі слова: корань, аснова і канчатак, прыстаўка, суфікс.

Роднасныя словы. Корань як агульная частка роднасных слоў.

Канчатак як зменная частка слова, якая служыць для сувязі слоў у сказе. Нулявы канчатак.

Аснова слова як частка слова без канчатка.

Прыстаўка. Правапіс прыставак **аб-, ад-, пад-, з-, с-**. Адрозненне прыстаўкі ад прыназоўніка.

Суфікс.

Прыстаўка і суфікс як сродкі ўтварэння новых слоў.

Часціны мовы

Назоўнік. Назоўнікі, якія адказваюць на пытанне *хто?* і назоўнікі, якія адказваюць на пытанне *што?* Род назоўнікаў. Назоўнікі, род якіх у беларускай і рускай мовах не супадае (напрыклад: *гусь, сабака, медаль*). Змяненне назоўнікаў па ліках. Назоўнікі, лік якіх у рускай і беларускай мовах не супадае (напрыклад: *крупa – крупы, пение – певы, семена – насенне*). Склоны і склонавыя пытанні. Вызначэнне склонаў назоўнікаў. Назоўнікі I, II, III скланення і іх канчаткі. Адрозненне націску ў граматычных формах назоўнікаў у рускай і беларускай мовах (*галаву – голову, нагу – ногу*).

Займеннік. Роля ў маўленні. Займеннікі 1, 2, 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку. Змяненне асабовых займеннікаў па склонах (на практычным узроўні). Правапіс асабовых займеннікаў з прыназоўнікамі.

Прыназоўнік. Правапіс прыназоўнікаў з назоўнікамі і займеннікамі.

Прыметнік. Залежнасць формы прыметніка ад формы назоўніка. Вызначэнне роду, ліку, склона прыметнікаў. Склонавыя канчаткі прыметнікаў адзіночнага і множнага ліку. Адрозненне націску ў граматычных формах прыметнікаў у рускай і беларускай мовах (*маленькі – маленький, старэнькі – старенький*).

Дзеяслоў. Час, лік, асоба дзеяслова. Неазначальная форма дзеяслова. Змяненне дзеясловаў у цяперашнім і будучым часе па асобах і ліках. Дзеясловы I і II спражэння і іх канчаткі. Адрозненне націску ў граматычных формах дзеясловаў у рускай і беларускай мовах (*весці – вести, несці – нести*). Утварэнне дзеясловаў прошлага часу з дапамогай суфіксаў *-ў-, -л-*. Змяненне дзеясловаў адзіночнага ліку прошлага часу па родах. Правапіс *не* з дзеясловамі. Правапіс дзеясловаў на *-цца, -ся*.

Маўленча-камунікатыўная дзейнасць

Успрыманне на слых ці чытанне вучэбных тэкстаў, гутарка па змесце пачутага ці прачытанага тэксту з мэтай дасягнення адэкватнага разумення.

Вылучэнне незразумелых слоў і выказаў і ўстанаўленне іх значэння, суаднясенне зместу з ілюстрацыяй.

Вылучэнне і асэнсаванне лінгвакраізнаўчай інфармацыі з тэкстаў практыкаванняў.

Вуснае маўленне (гаварэнне)

Фарміраванне арфаэпічна правільнага вымаўлення.

Падрабязны пераказ тэксту па пытаннях, апорных словах, плане.

Самастойная пабудова выказвання на прапанаваную тэму па калектыўна складзеным плане.

Пісьмовае маўленне

Спісванне слоў, сказаў, тэкстаў з друкаванага ці рукапіснага ўзору.

Запіс пад дыктоўку слоў, сказаў, тэкстаў.

На II ступені агульнай сярэдняй адукацыі Сістэма мовы

Агульныя звесткі аб мове. Навука пра беларускую мову

Мова – найважнейшы сродак зносін. Беларуская мова – нацыянальная мова беларускага народа. Валоданне літаратурнай мовай – асноўны паказчык культуры чалавека. Роля беларускай мовы ў развіцці нацыянальнай культуры. Беларуская мова ў сям’і славянскіх моў і моў народаў свету.

Навука пра беларускую мову, яе асноўныя раздзелы. Вядомыя беларускія лінгвісты.

Фанетыка. Арфаэпія. Графіка

Фанетычная сістэма беларускай мовы. Асноўныя адзінкі фанетыкі: гукі мовы, склад, націск, інтанацыя. Характарыстыка гукаў мовы: галосныя і зычныя. Фанетычныя чаргаванні гукаў.

Арфаэпічныя нормы. Асноўныя правілы вымаўлення галосных, зычных гукаў і іх спалучэнняў.

Значэнне пісьма ў жыцці чалавека і грамадства. Літарна-гукавое пісьмо. Асноўныя графічныя сродкі.

Беларускі алфавіт. Суадносіны паміж літарамі і гукамі. Гукавое значэнне літар *е, ё, ю, я, і*. Роля літары *ь* (мяккі знак). Спосабы абазначэння мяккасці зычных. Апостраф.

Арфаграфія

Прынцыпы беларускай арфаграфіі. Сувязь арфаграфіі з іншымі раздзеламі навукі аб мове.

Напісанні, заснаваныя на фанетычным прынцыпе. Напісанні, заснаваныя на марфалагічным прынцыпе. Правапіс мяккага знака і апострафа. Напісанне слоў разам, праз злучок і асобна. Ужыванне і правапіс вялікай літары.

Перанос слоў.

Лексіка. Фразеалогія

Слова як адзінка мовы. Слоўнікавае багацце беларускай мовы. Лексічнае значэнне слова. Адзначныя і мнагазначныя словы. Прамое і пераноснае значэнні слова. Сінонімы, амонімы, антонімы.

Спрадвечна беларускія і запазычаныя словы. Агульнаўжывальныя словы і словы абмежаванага ўжытку. Нейтральныя і стылістычна афарбаваныя словы.

Фразеалагізмы, іх роля ў маўленні.

Марфемная будова слова. Словаўтварэнне

Значымыя часткі слова – марфемы (корань, суфікс, прыстаўка, злучальная галосная, канча-

так, постфікс). Словаўтваральныя і формаўтваральныя марфемы.

Аснова і канчатак. Аднакаранёвыя словы. Чаргаванне галосных і зычных у аснове.

Утварэнне слоў. Утваральная аснова. Утварэнне і правапіс складаных слоў. Складанаскарочаныя словы.

Марфалогія

Марфалогія як раздзел граматыкі.

Сістэма часцін мовы ў беларускай мове.

Самастойныя часціны мовы: назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў і яго асобныя формы (дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе), прыслоўе. Агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля самастойных часцін мовы.

Службовыя часціны мовы: прыназоўнік, злучнік, часціца. Падзел службовых часцін мовы па значэнні, будове, ужыванні.

Выклічнік як асобая часціна мовы. Гукапераймальныя словы.

Пераход слоў адной часціны мовы ў іншую.

Сінтаксіс

Сінтаксіс як раздзел граматыкі.

Словазлучэнне, галоўнае і залежнае словы ў словазлучэнні. Граматычнае значэнне словазлучэння. Віды сувязі слоў у словазлучэннях – дапамаганне, кіраванне, прымыканне. Непадзельныя словазлучэнні.

Сказ як асноўная камунікатыўная адзінка. Апавядальныя, пабуджальныя і пыталыя сказы. Клічныя і няклічныя сказы.

Просты сказ. Дзейнік і выказнік – галоўныя члены сказа. Тыпы дзейніка і выказніка, спосабы іх выражэння. Неразвітыя і развітыя сказы. Дадачныя члены сказа: азначэнне, дапаўненне, акалічнасць; спосабы іх выражэння. Прыдатак як разнавіднасць азначэння. Двухсастаўныя і аднасастаўныя сказы, віды аднасастаўных сказаў. Няпоўныя сказы.

Сказы са звароткамі, пабочнымі словамі і словазлучэннямі, устаўнымі канструкцыямі. Словы-сказы. Сказы з аднароднымі членамі. Абагульняльныя словы пры аднародных членах. Сказы з адасобленымі членамі. Удакладненне як адасоблены член. Сказы з параўнальнымі зваротамі.

Складаныя сказы, іх прыметы. Складаназлучаныя сказы. Складаназалежныя сказы з адной і некалькімі даданымі часткамі. Бяззлучнікавыя складаныя сказы. Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак.

Сінтаксічныя канструкцыі з чужой мовай: простая, ускосная мова.

Пунктуацыя

Знакі прыпынку ў канцы сказа.

Знакі прыпынку ў простым сказе: працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам, на месцы прапуш-

чанага слова ў няпоўным сказе. Знакі прыпынку ў сказах з аднароднымі членамі, параўнальнымі зваротамі, адасобленымі членамі, звароткамі, пабочнымі словамі, словазлучэннямі і сказамі, устаўнымі канструкцыямі.

Знакі прыпынку ў складаных сказах розных тыпаў і відаў.

Пунктуацыйнае афармленне чужога маўлення (простая мова, цытаванне, дыялог і інш.).

Маўленне

Культура маўлення

Нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Правілы маўленчых паводзін.

Маўленчая дзейнасць

Умовы маўленчых зносін: наяўнасць адрасанта і адрасата, матыву, прадмета гутаркі, веданне мовы адрасантам і адрасатам. Маўленчая сітуацыя.

Вуснае і пісьмовае, дыялагічнае і маналагічнае маўленне.

Віды маўленчай дзейнасці: слуханне, гаварэнне, чытанне, пісьмо.

Тэкст

Асноўныя характарыстыкі тэксту: тэматычнае адзінства, звязнасць, цэласнасць, завершанасць. Кампазіцыя тэксту (уступ – асноўная частка – заключэнне). Падзел тэксту на часткі (падтэмы і мікратэмы) і абзацы; апорныя (ключавыя) словы, словазлучэнні, сказы. Спосабы сувязі сказаў у тэксце, сродкі сувязі. План просты і складаны.

Тыпы маўлення

Апавяданне, апісанне, разважанне. Іх тыповыя кампазіцыйныя схемы і моўныя сродкі. Спалучэнне розных тыпаў маўлення ў тэксце.

Стылі і жанры маўлення

Гутарковы, навуковы, афіцыйны, публіцыстычны, мастацкі стылі маўлення (сфера выкарыстання, мэта паведамлення, асноўныя стылявыя рысы, характэрныя моўныя сродкі, жанравыя разнавіднасці).

Лінгвакультуралагічны змест

Беларуская мова як адлюстраванне нацыянальнага бачання свету.

Моўныя адзінкі з нацыянальна-культурным кампанентам.

Нацыянальна-культурная спецыфіка беларускага маўленчага этыкету.

Агульнае і адметнае ў беларускай мове (культуры) і мовах (культурах) народаў свету.

На III ступені агульнай сярэдняй адукацыі

Сістэма мовы

Агульныя звесткі аб мове

Роля беларускай мовы ў жыцці чалавека і грамадства.

Асноўныя раздзелы навукі аб мове, узаемная сувязь паміж раздзеламі.

Слова ў тэксце

Гукавая абалонка слова. Стылістычныя магчымасці фанетыкі.

Лексічнае значэнне слова. Стылістычныя магчымасці лексікі і фразеалогіі.

Марфемная будова слова, утварэнне слоў. Стылістычныя магчымасці словаўтварэння.

Агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы і сінтаксічная роля самастойных і службовых часцін мовы. Сэнсава-стылістычная роля і тэкстаўтваральныя магчымасці слоў і іх формаў.

Словазлучэнне і сказ у тэксце

Словазлучэнне; віды, спосабы і сродкі сінтаксічнай сувязі ў словазлучэнні. Сэнсава-стылістычная роля і тэкстаўтваральныя магчымасці словазлучэнняў. Сінаніміка словазлучэнняў.

Сказ як камунікатыўная адзінка. Асноўныя функцыі сказа. Сінтаксічныя прыметы двухсастаўных і аднасастаўных сказаў, няпоўных сказаў, сказаў з аднароднымі і адасобленымі членамі, пабочнымі словамі (словазлучэннямі і сказамаі) і ўстаўнымі канструкцыямі, знакі прыпынку. Сінтаксічныя прыметы складаназлучаных, складаназалежных, бяззлучнікавых сказаў і сказаў з рознымі відамі сувязі, знакі прыпынку.

Сэнсава-стылістычная роля і тэкстаўтваральныя магчымасці простых і складаных сказаў рознай будовы і прызначэння.

Сінтаксічная сінаніміка.

Маўленне

Культура маўлення

Камунікатыўныя якасці маўлення. Маўленчая культура. Правілы маўленчых паводзін.

Маўленчая дзейнасць

Умовы маўленчых зносін: наяўнасць адрасата і адрасанта, матыву, прадмета гутаркі, веданне мовы адрасатам і адрасантам. Вуснае і пісьмовае маўленне, маналагічнае і дыялагічнае.

Тэкст

Прыметы тэксту: тэматычнае адзінства, звязнасць, цэласнасць, разгорнутасць, завершанасць; спосабы і сродкі сувязі сказаў у тэксце, падтэмы і мікратэмы, абзац, ключавыя (апорныя) словы ў падтэмах тэксту, план просты і складаны.

Функцыянальная стылістыка

Функцыянальныя стылі, стылеўтваральныя моўныя сродкі.

Лінгвакультуралагічны змест

Узаемасувязь і ўзаемадзеянне мовы і культуры. Адлюстраванне ў мове светапогляду народа; паняцце моўнай карціны свету. Матэрыяльная і духоўная культура беларускага і іншых народаў, адлюстраваная ў мове.

Беларуская мова на моўнай карце свету. Узаемаўзбагачэнне моў і культур розных народаў.

Сацыяльна-культурныя стэрэатыпы маўленчых паводзін у розных сітуацыях і сферах зносін. Беларускі маўленчы этыкет у параўнанні з этыкетам іншых народаў свету.

4. Патрабаванні

да ўзроўню падрыхтоўкі вучняў

4.1. Патрабаванні да ўзроўню падрыхтоўкі вучняў за перыяд навучання на ўзроўні агульнай базавай адукацыі.

Вучань павінен ведаць:

– агульныя звесткі пра беларускую мову, пра лінгвістыку як навуку, інфармацыю пра беларускіх лінгвістаў;

– гукі і літары; галосныя і зычныя гукі; галосныя націскныя і ненаціскныя; склады націскныя і ненаціскныя; звонкія і глухія, парныя і няпарныя зычныя; цвёрдыя і мяккія, шыпячыя і свісцячыя зычныя; беларускі алфавіт, назвы літар; суадносіны гукаў і літар;

– асноўныя правілы напісання галосных і зычных, напісання слоў разам, праз злучок і асобна;

– лексічнае значэнне слова; адназначныя і мнагазначныя словы; прамое і пераноснае значэнні слова; сінонімы, амонімы, антонімы; спрадвечна беларускія і запазычаныя словы; агульнаўжывальныя словы і словы абмежаванага ўжытку; нейтральныя і стылістычна афарбаваныя словы; фразеалагізмы, іх адрозненне ад свабодных словазлучэнняў;

– марфемы (корань, суфікс, прыстаўка, злучальная галосная, канчатак, постфікс); аснову слова і канчатак; утваральную аснову; аднакаранёвыя словы; спосабы ўтварэння слоў;

– сістэму часцін мовы: назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў і яго формы, прыслоўе, часціца, злучнік, прыназоўнік і выклічнік, гукапераймальныя словы; іх асноўнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічную ролю;

– словазлучэнне, спосабы сувязі слоў у словазлучэнні; сказ просты і складаны, сказы ўскладненай будовы, сказы з простаю мовай; асноўныя правілы пастаноўкі знакаў прыпынку;

– асноўныя нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы; правілы маўленчых паводзін у пэўных маўленчых сітуацыях, формулы маўленчага этыкету;

– разнавіднасці маўлення: вуснае і пісьмовае, дыялагічнае і маналагічнае; умовы маўленчых зносін; віды маўленчай дзейнасці: слуханне, гаварэнне, чытанне, пісьмо;

– асноўныя прыметы тэксту; спосабы і сродкі сувязі сказаў у тэксце; тыпы маўлення (апавяданне, апісанне, разважанне); тыповыя кампазіцыйныя схемы тыпаў маўлення; стылі маўлення (гутарковы, мастацкі, навуковы, афіцыйны, публі-

цыстычны) і асноўныя жанры, уласцівыя пэўнаму стылю маўлення;

– ролю беларускай мовы як нацыянальнай мовы беларускага народа, найважнейшага кампанента нацыянальнай культуры.

Вучань павінен у мець:

– адрозніваць паняцці: фанетыка, арфаэпія, арфаграфія, гук, склад, націск, націскны і ненаціскны галосны, парныя і няпарныя зычныя; карыстацца алфавітам у час працы са слоўнікамі, картатэкай і інш.; выконваць фанетычны разбор слоў;

– адрозніваць гукі і літары; правільна ўжываць вялікую літару; правільна перадаваць на пісьме галосныя і зычныя гукі ў словах і марфемах;

– вызначаць лексічнае значэнне слоў; размяжоўваць прамое і пераноснае значэнні слова; выяўляць у тэкстах амонімы, сінонімы, антонімы; вызначаць прыналежнасць слоў да пэўнай лексічнай групы паводле паходжання і сферы ўжывання; выяўляць у тэкстах фразеалагізмы, разумець іх значэнні; выконваць лексічны разбор слоў;

– вызначаць у словах марфемы (прыстаўку, корань, суфікс, постфікс, злучальную галосную); размяжоўваць вытворныя і невытворныя словы; адрозніваць спосабы ўтварэння слоў, аднакаранёвыя словы і формы аднаго і таго слова; выконваць марфемны і словаўтваральныя разборы;

– распазнаваць часціны мовы і іх формы ў сказах, тэкстах; рабіць марфалагічны разбор часцін мовы;

– утвараць словазлучэнні розных відаў, называць галоўнае і залежнае словы, вызначаць від сінтаксічнай сувязі; абгрунтаваць адрозненне словазлучэння ад слова і сказа; асэнсоўваць сказ як моўную аснову выказвання; адрозніваць простыя сказы ад складаных; распазнаваць простыя сказы розных відаў, у тым ліку ўскладненай будовы; размяжоўваць галоўныя і даданыя члены сказа; распазнаваць складаныя сказы розных відаў; вызначаць спосаб перадачы чужога маўлення; замяняць простую мову ўскоснай і наадварот; выконваць сінтаксічны разбор простых і складаных сказаў, сказаў з простаю мовай;

– ставіць знакі прыпынку ў канцы сказа (кропка, пыталнік, клічнік, шматкроп’е), пры аднародных членах з абагульняльным словам і без яго, пры зваротках, параўнальных зваротах, пры адасабленні і пабочных словах, словазлучэннях і сказах, устаўных канструкцыях; ставіць працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам (у абавязковых выпадках); ставіць знакі прыпынку ў складаных сказах са злучнікавай і бяззлучнікавай сувяззю, сказах з рознымі відамі сувязі; правільна афармляць дыялог і канструкцыі з простаю мовай;

устаўляваць сэнсава-граматычныя адносіны ў сказах для абгрунтавання выбару знакаў прыпынку;

– арыентавацца ва ўмовах і змесце камунікацыі; размяжоўваць вуснае і пісьмовае, маналагічнае і дыялагічнае маўленне; арыентавацца ў маўленчай сітуацыі; вызначаць адрасата і мэтанакіраванасць;

– выяўляць прыметы тэксту; вызначаць тэму і асноўную думку тэксту, даваць загаловак; дзяліць тэкст на часткі (падтэмы і мікратэмы) і абзацы; вызначаць спосабы і сродкі сувязі сказаў у тэксце; выдзяляць апорныя (ключавыя) словы, словазлучэнні, сказы;

– выяўляць кампазіцыйныя асаблівасці тэкстаў розных тыпаў; складаць схемы тэкстаў розных тыпаў маўлення; аналізаваць узоры тэкстаў розных тыпаў; удасканалваць тэксты розных тыпаў; дапаўняць тэкст неабходнымі для пэўнага тыпу часткамі;

– вызначаць стыль і жанр тэксту; абгрунтаваць прыналежнасць тэкстаў да пэўнага стылю і жанру; выяўляць асаблівасці ўжывання моўных сродкаў у тэкстах розных стыляў і жанраў; удасканалваць тэксты рознай жанрава-стылістычнай прыналежнасці з мэтай захавання стылявога адзінства; размяжоўваць паняцці “стыль маўлення”, “тып маўлення”, “жанр маўлення”;

– захоўваць нормы беларускага маўленчага этыкету; дарэчна карыстацца пазамоўнымі сродкамі маўленчых зносін.

Вучань павінен:

– карыстацца лінгвістычнымі звесткамі ў працэсе маўленчых зносін;

– правільна вымаўляць гукі і іх спалучэнні ў маўленчай плыні; правільна ставіць націск у словах; карыстацца інтанацыяй як сродкам перадачы сэнсу;

– пісаць словы ў адпаведнасці з вывучанымі арфаграфічнымі правіламі;

– выкарыстоўваць у маўленні словы і фразеалагізмы ў адпаведнасці з іх значэннямі; захоўваць лексічныя нормы, удасканалваць вуснае і пісьмовае выказванне; карыстацца лінгвістычнымі слоўнікамі беларускай мовы;

– захоўваць словаўтваральныя нормы, знаходзіць і выпраўляць словаўтваральныя памылкі ў сваім і чужым тэкстах;

– захоўваць марфалагічныя нормы ў маўленні;

– захоўваць нормы дапасавання і кіравання; карыстацца простымі і складанымі сказами як сінтаксічнымі сінонімамі; валодаць рознымі спосабамі перадачы чужога маўлення; карыстацца рознымі сінтаксічнымі канструкцыямі пры стварэнні

ўласных тэкстаў рознай жанрава-стылістычнай прыналежнасці;

– пунктуацыйна правільна афармляць уласныя пісьмовыя выказванні;

– захоўваць і ўдасканалваць культуру маўленчых паводзін;

– адэкватна ўспрымаць вуснае і пісьмовае маўленне; валодаць навыкамі чытання, неабходнымі для свядомага, правільнага і выразнага чытання ўслых і самому сабе тэкстаў розных стыляў; ужываць моўныя сродкі згодна з маўленчай сітуацыяй і зместам камунікацыі; весці дыялог у сітуацыі афіцыйных і неафіцыйных маўленчых зносін;

– састаўляць просты і складаны план тэксту; ствараць тэксты (пераказы, пераклады, сачыненні), удасканалваць свой і чужы тэксты; дарэчы выкарыстоўваць моўныя сродкі ў тэкстах розных стыляў і жанраў.

4.2. Патрабаванні да ўзроўню падрыхтоўкі вучняў за перыяд навучання на ўзроўні агульнай сярэдняй адукацыі.

Вучань павінен ведаць:

– агульныя звесткі аб мове, яе ролю ў жыцці чалавека і грамадства; асноўныя раздзелы навукі аб мове, іх узаемасувязь;

– марфалагічныя прыметы пэўнай часціны мовы і сінтаксічную ролю ў словазлучэннях і сказах, ролю розных часцін мовы ў арганізацыі маўлення, разгортванні і стварэнні тэкстаў розных тыпаў, стыляў і жанраў;

– спосабы сувязі слоў у словазлучэнні; сінтаксічныя прыметы сказаў рознай будовы;

– асноўныя камунікатыўныя якасці маўлення; правілы маўленчых паводзін у пэўных маўленчых сітуацыях, формулы маўленчага этыкету;

– прыметы тэксту; спосабы і сродкі сувязі сказаў у тэксце; тыпы маўлення і іх спалучэнні; функцыянальныя стылі і асноўныя стылеўтваральныя моўныя сродкі;

– узаемасувязь і ўзаемадзеянне мовы і культуры; самабытнасць беларускай мовы ў параўнанні з іншымі мовамі свету.

Вучань павінен умець:

– знаходзіць пэўныя моўныя адзінкі ў тэкстах; вызначаць асаблівасці ўжывання моўных сродкаў у тэкстах розных тыпаў, стыляў і жанраў; карыстацца стылістычнымі магчымасцямі фанетыкі, лексікі, фразеалогіі і словаўтварэння;

– вызначаць сінтаксічныя прыметы і асаблівасці будовы сказаў розных відаў; сэнсава-стылістычную ролю словазлучэнняў і сказаў рознай будовы і прызначэння; абгрунтоўваць мэтазгоднасць ужы-

вання сінтаксічных канструкцый у тэкстах розных тыпаў, стыляў і жанраў;

– арыентавацца ва ўмовах камунікацыі; адбіраць моўныя сродкі ў залежнасці ад тэмы паведамлення, мэты і ўмоў камунікацыі;

– выяўляць прыметы тэксту; вызначаць тэму і асноўную думку тэксту; даваць загаловак; дзяліць тэкст на часткі (падтэмы і мікратэмы) і абзацы; вызначаць спосабы і сродкі сувязі сказаў у тэксце; выдзяляць апорныя (ключавыя) словы, словазлучэнні, сказы; вызначаць тып, стыль і жанр маўлення (спалучэнне тыпаў); абгрунтоўваць прыналежнасць тэкстаў да пэўнага стылю і жанру; выяўляць асаблівасці ўжывання моўных сродкаў у тэкстах розных стыляў і жанраў; удасканалваць тэксты рознай стылістычнай прыналежнасці з мэтай захавання стылявога адзінства; размяжоўваць паняцці “стыль маўлення”, “тып маўлення”, “жанр маўлення”;

– карыстацца безэквівалентнай лексікай (у рускамоўным дачыненні) і нацыянальна маркіраванымі адзінкамі мовы; захоўваць нормы маўленчага этыкету ў розных сітуацыях і сферах зносін; дарэчы карыстацца нацыянальным маўленчым этыкетам.

Вучань павінен:

– мэтанакіравана і свядома ўжываць у вусным і пісьмовым маўленні моўныя адзінкі з улікам пэўнай камунікатыўнай задачы; ствараць самастойныя тэксты рознай жанрава-стылістычнай прыналежнасці з улікам сэнсава-стылістычнай ролі і тэкстаўтваральных магчымасцей слоў розных часцін мовы;

– захоўваць асноўныя якасці культуры маўлення пры стварэнні ўласных выказванняў; захоўваць і ўдасканалваць культуру маўленчых паводзін;

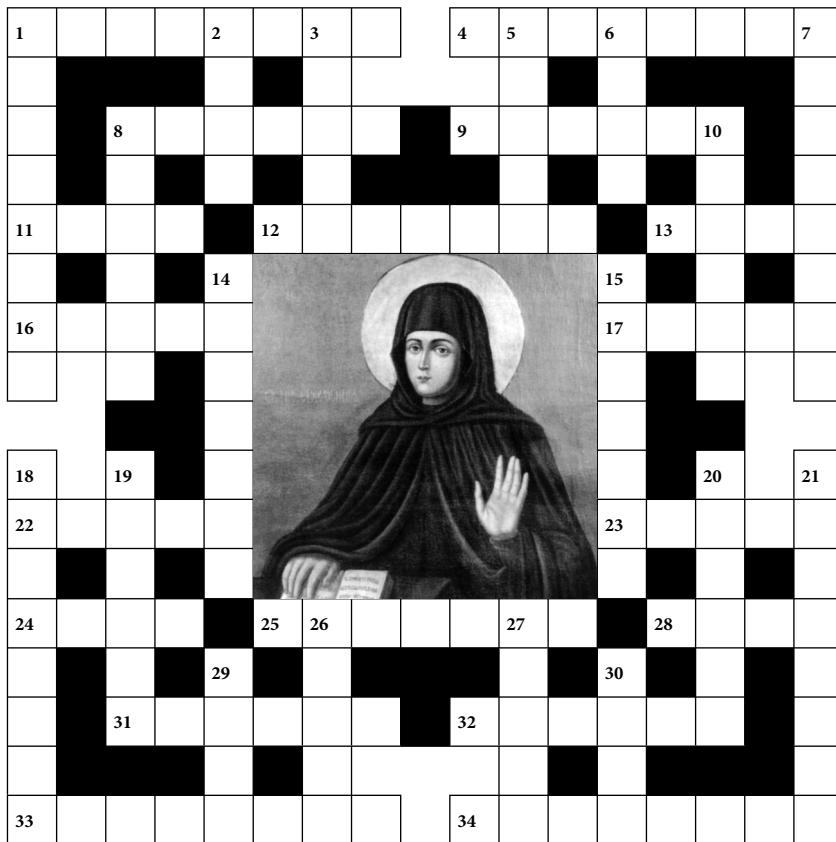
– адэкватна ўспрымаць вуснае і пісьмовае маўленне; валодаць навыкамі чытання, неабходнымі для свядомага, правільнага і выразнага чытання тэкстаў розных стыляў услых і самому сабе; весці дыялог у сітуацыі афіцыйных і неафіцыйных маўленчых зносін;

– вусна і пісьмова пераказваць тэксты рознай жанрава-стылістычнай прыналежнасці; перакладаць з рускай мовы на беларускую тэксты розных тыпаў, стыляў і жанраў; пісаць сачыненні на розныя тэмы; складаць тэзісы, канспекты невялікіх артыкулаў на лінгвістычныя, літаратурныя, грамадска-палітычныя ці іншыя тэмы; пісаць рэфераты, даклады; удасканалваць свой і чужы тэксты; дарэчы выкарыстоўваць моўныя сродкі ў тэкстах розных стыляў;

– прымаць удзел у дыялогах у сітуацыі міжкультурных зносін.

ДА ДНЯ БЕЛАРУСКАГА ПІСЬМЕНСТВА

КРЫЖАВАНКА

пашырэння беларускай мовы; пачынальнік беларускай этнаграфіі, дыялекталогіі (сёлета – 225 гадоў з дня яго нараджэння). **28.** Паўлюк ... – беларускі паэт, аўтар зборнікаў паэзіі “Вершы”, “Ветры буйныя” (сёлета – 105 гадоў з дня яго нараджэння). **31.** *Ляжыць паленца, а ў сярэдзіне сэрца* (загадка). **32.** Аляксандр ... – беларускі пісьменнік, гісторык, этнограф, краязнаўца, перакладчык (сёлета – 175 гадоў з дня яго нараджэння). **33.** Улік і матэрыяльная ацэнка лесу. **34.** Арганізацыя, што кіруе пэўнай галіной.

Па вертыкалі. 1. Вінцэнціі ... – беларускі філосаф, тэолаг, крытык, які ў Полацку стварыў першы на Беларусі літаратурна-навуковы часопіс “Полацкі штотомесячнік” (сёлета – 220 гадоў з дня яго нараджэння). **2.** *Чым за морам ... ніць, лепш з Нёмана вадзіцу* (прыказка). **3.** “... Еўфрасінні Полацкай” – старажытнабеларускі твор, прысвечаны асветніцы нашай Бацькаўшчыны. **5.** *Вучы ... , вучыся і ў ...* (прыказка). **6.** У старажытнагрэчаскай міфалогіі – багіня юнацтва. **7.** “...-палешукі” – нарыс беларускага этнографа і фалькларыста Аляксандра Сержпутоўскага (сёлета – 145 гадоў з дня яго нараджэння). **8.** Травяністая расліна, маладыя чаранкі якой ужываюцца ў ежу. **10.** “Беларуская ...” – кніжна-часопіснае выдавецтва, заснаванае 85 гадоў таму, да 1996 г. называлася “Навука і тэхніка”.

Па гарызанталі. 1. Беларускае літаратурна-мастацкае аб’яднанне, якое існуе ў польскім горадзе Беластоку, назва паходзіць ад вядомага архітэктурнага помніка. **4.** Аматыр кніг. **8.** Штотыднёвая газета для дзяцей і падлеткаў, з часу яе выхаду сёлета спаўняецца 80 гадоў, да 1994 г. мела назву “Піянер Беларусі”. **9.** Грамадскі дзеяч – выдатны прамоўца і публіцыст. **11.** “Наша ...” – беларускамоўная газета, якую ў 1906 – 1914 гг. выдаваў Аляксандр Уласаў (сёлета – 135 гадоў з дня яго нараджэння). **12.** Паданне пра якую-небудзь гістарычную падзею. **13.** Прадукт творчай працы. **16.** Сюжэтная лінія літаратурнага твора. **17.** Адхон, нахільная паверхня гары. **22.** Кручок у агнястрэльнай зброі, які націскаюць пальцам, каб зрабіць стрэл. **23.** ... *не кабан, яго і без доўбні заб’еш* (прыказка). **24.** “... беларускі” – назва вершаванага зборніка аднаго з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры Францішка Багушэвіча. **25.** Зарыян ...-Хадакоўскі – славяназнаўца, які вызначыў тэрыторыю

14. Станіслаў ... – кампазітар, дырыжор, педагог, стваральнік беларускай нацыянальнай класічнай оперы (сёлета – 190 гадоў з дня яго нараджэння). **15.** “Гэта найбольш багатая і чыстая ...” – з выказвання выдатнага беларускага польскамоўнага паэта Адама Міцкевіча пра беларускую мову. **18.** Памочнік рэжысёра, прафесара і інш. **19.** Янка ... – паэт-дэмакрат, мыслер XIX ст., аўтар шматлікіх вершаў на беларускай, польскай і рускай мовах. **20.** Вядомая дзіцячая гульня. **21.** Мова, перанасычаная варварызмамі, словамі з чужой (на Беларусі – рускай) мовы. **26.** Верш Янкі Купалы: “Цягнецца ... / За сахой крывой” (1908). **27.** “... беларуса” – беларускамоўная газета, якая выдавалася ў Заходняй Беларусі ў 1924 г. **29.** “...! Як сонца маё беларускае, / Ты свецішся словам кожным” – з верша паэтки Яўгеніі Янішчыц. **30.** Сталіца Нарвегіі, горад, заснаваны апошнім каралём-вікінгам Харальдам, мужам унучкі Рагнеды Лізаветы.

Адказы

ка. **18.** Асістэнт. **19.** Ляўчына. **20.** Жмуркі. **21.** Трасянка. **26.** Апараты. **27.** Голас. **29.** Мова. **30.** Оспа.
Па вертыкалі. 1. Вучыніскі. **2.** Віно. **3.** Жыццё. **5.** Народ. **6.** Іва. **7.** Беларусы. **8.** Равенч. **10.** Навука. **14.** Манюшка. **15.** Лавор-
Па гарызанталі. 1. “Белавежа”. **4.** Кнігалав. **8.** “Раніца”. **9.** Трыбуна. **11.** Ніва. **12.** Легенда. **13.** Твор. **16.** Кавя. **17.** Алякс.
22. Спук. **23.** Каментар. **24.** Смык. **25.** Дамента. **28.** Трус. **31.** Аловак. **32.** Ёльскі. **33.** Таксацыя. **34.** Установа.

Склаў Лявон ЦЕЛІШ.

Установа «Рэдакцыя часопіса “Роднае слова”». Заснавальнік – Міністэрства адукацыі. Рэгістрацыйны нумар часопіса 561. 220035, г. Мінск, пр. Пераможцаў, 47, кор. 1, пад’езд 2 (уваход з вул. Гвардзейскай, код на уваходзе: 43 + званок). Р/р № 3015702170012 у аддзяленні № 527 ААТ “Белінвестбанк” г. Мінска, код 739, УНН 190241571, ОКПО 37551965.

Тэлефоны: галоўнага рэдактара **(017) 203-35-17**, намесніка галоўнага рэдактара і рэдактараў **(017) 203-34-79**, адказнага сакратара і загадчыка прыёмнай **(017) 203-07-40**, галоўнага бухгалтара **(017) 203-24-69**, факс **(017) 203-07-40**.
 E-mail: rodnaje_slova@tut.by
www.rs.unibel.by

Пап. да друку 10.08.2009. Фармат 60x84 1/8. Папера афсетная. Гарнітура “Minion Pro”. Афсетны друк. Ум.-друк. арк. 13,02. Ум.-фарб. адбіт. 14,07. Ул.-выд. арк. 15,2. Тыраж 2580 экз. Зак. 1728.

Надрукавана ў Рэспубліканскім унітарным прадпрыемстве «Выдавецтва “Беларускі Дом друку”». 220013, Мінск, пр. Незалежнасці, 79. ЛП 02330/0494179 ад 03.04.2009.

© Роднае слова, 2009